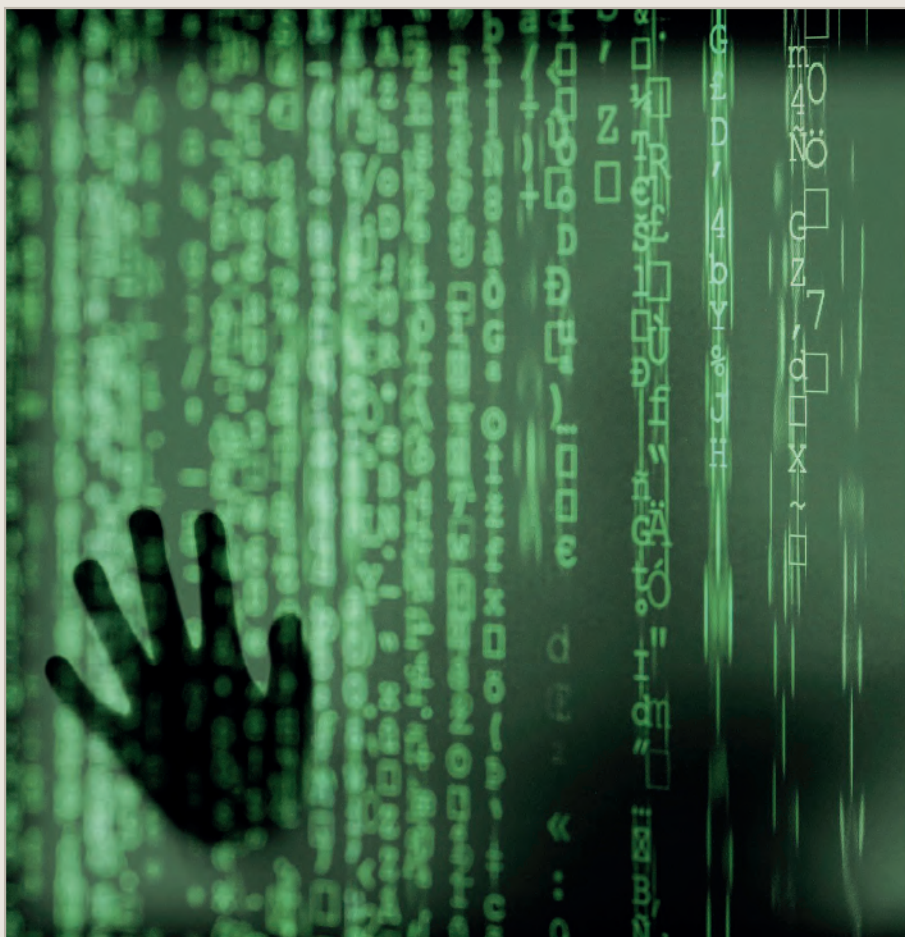

Les mutacions socials de la COVID-19

Informe de l'Institut d'Estudis Catalans

Les mutations sociales
de la COVID-19

INFORMES DE L'INSTITUT, 7

Les mutacions socials de la COVID-19

Informe de l'Institut d'Estudis Catalans

Elaborat per la Secció de Filosofia i Ciències Socials

A cura d'ANDREU DOMINGO i MERCÈ BARCELÓ

Barcelona, 2022

Institut
d'Estudis
Catalans

SECCIÓ DE FILOSOFIA
I CIÈNCIES SOCIALS

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

Les **Mutacions** socials de la COVID-19. — Primera edició. — (Informes de l'Institut ; 7)
Bibliografia
ISBN 9788499656663
I. Domingo i Valls, Andreu, 1958- editor literari II. Barceló i Serramallera, Mercè, editor literari
III. Institut d'Estudis Catalans. Secció de Filosofia i Ciències Socials
IV. Col·lecció: Informes de l'Institut ; 7
1. Pandèmia de COVID-19, 2020- — Influència — Països Catalans
2. Pandèmia de COVID-19, 2020- — Aspectes socials — Països Catalans
616.2-022-036.22:316.4(460.23)

Informe de l'Institut d'Estudis Catalans

Aquest projecte de recerca s'ha dut a terme amb el finançament de l'Institut d'Estudis Catalans per iniciativa de la Secció de Filosofia i Ciències Socials.

© dels textos, els seus autors
© 2022, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: juliol del 2022

Edició: Flor Edicions, SL

Imatge de la coberta: Pixabay

ISBN: 978-84-9965-666-3
Dipòsit Legal: B 15343-2022

Aquesta obra és d'ús lliure, però està sotmesa a les condicions de la llicència pública de Creative Commons. Es pot reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada. Es pot trobar una còpia completa dels termes d'aquesta llicència a l'adreça: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>.

Taula

Presentació <i>Mercè Barceló i Andreu Domingo</i>	7
1. Balanç demogràfic de dos anys de pandèmia a les Illes Balears, Catalunya i el País Valencià <i>Andreu Domingo, Amand Blanes i Albert Esteve</i>	11
2. Reptes democràtics en temps de pandèmia: el termòmetre dels drets de la ciutadania <i>Mercè Barceló, Enoch Albertí i Josep M. Vilajosana</i>	39
3. Covid-19 i comunicació a Catalunya: accentuació de tendències <i>Maria Corominas Piulats i Aida Martori Muntsant</i>	57
4. Efectes de la pandèmia de la covid-19 sobre sistemes educatius ja vulnerables <i>Bernat Sureda Garcia i Avelina Miquel Lara</i>	83
5. La gran aturada. La mobilitat a Catalunya, les Illes Balears i el País Valencià durant la crisi sanitària de la covid-19 <i>Josep Vicent Boira, Oriol Nel·lo, Joana Maria Seguí, Joan Checa i Maurici Ruiz</i>	103
6. Respostes dels moviments urbans davant de la covid-19: el cas de València <i>Albert Moncusí Ferré i Hernán Fioravanti Álvarez</i>	131
7. Fer recerca en temps d'incertesa <i>Montserrat Castelló, Anna Sala-Bubaré i Núria Suñé-Soler</i>	153

8. Una estranya sacseja les nostres vides. Disseccionant les mutacions de la covid-19 amb mirada sociològica <i>Paquita Sanvicén-Torné, Irene Cussó-Parcerisas, Maria Àngels Abellán López, i Diana Jareño-Ruiz</i>	173
9. Epíleg: dos anys i un dia de pandèmia <i>Andreu Domingo i Mercè Barceló</i>	197

Presentació

MERCÈ BARCELÓ
ANDREU DOMINGO

El llibre que us presentem és el resultat final del projecte de recerca titulat *Impacte social de la covid-19: una mirada multidisciplinària*, coordinat per Andreu Domingo i Valls i Mercè Barceló i Serramalera, elaborat en el si de la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'Institut d'Estudis Catalans, i patrocinat per aquesta institució.

El primer resultat del projecte fou l'informe *Impacte social de la covid-19. Una mirada multidisciplinària* (Barcelona: SFCS, IEC <https://covid-19.iec.cat/>). Ara, complementàriament, en volem oferir una versió de caràcter divulgatiu, més breu, per tal de poder arribar a tot tipus de lector. Es mantenen, però, les dues notes que revaloritzen aquesta obra col·lectiva: la mirada multidisciplinària sobre un mateix objecte, i el prendre com a punt de referència els territoris de parla catalana.

Perquè, a part dels efectes directes sobre la mortalitat i la salut de la població, la pandèmia també n'ha tingut, i de força importants, sobre els drets de les persones, l'economia i el mercat de treball, els mitjans de comunicació, la mobilitat en el territori, en la formació d'infants i joves, i en la mateixa forma d'investigar. En general, ha tingut efectes importants sobre les poblacions afectades i les reaccions de les mateixes, augmentant bé la seva resiliència o bé la seva vulnerabilitat.

Per això calia investigar aquest mateix fenomen des de diferents mirades de les ciències socials: el dret, la geografia, les ciències de la comunicació, la psicologia educativa, la sociologia, l'antropologia, la política educativa, la demografia. Les conclusions de totes elles, ja es veurà, ens porten a copsar una crisi social, política i jurídica —crisi entesa com a canvi brusc, fase difícil de travessar— d'abast encara per determinar però que ben poques aportacions positives, almenys de moment, ha comportat. Tot al contrari, en línies generals, la mirada és, per a les autores i els autors d'aquest llibre, cadascuna des de llur disciplina, més aviat força negativa i pessimista.

Els treballs aportats els hem agrupat en tres grans blocs. Un de primer ens aproxima al cercle biopolític, a l'afectació i reacció de les estructures polítiques i socials. I l'enceta el treball, coordinat per Andreu Domingo, que aborda l'impacte de la covid en la dinàmica demogràfica dels territoris de parla catalana respecte de la mortalitat, la fecunditat i les migracions. I si bé la mortalitat sembla que tendeix a oferir xifres conjunturals amb un retorn als valors que es venien donant abans de la pandèmia, el seu impacte sobre la natalitat i la fecunditat sembla que aporta una tendència a la baixa, tot consolidant el seu declivi. No així les migracions, que si bé les internacionals conjunturalment varen patir els efectes de la covid, les internes van fer incrementar els moviments dirigits a municipis de menys població, tot i que encara és aviat per a parlar pròpiament de canvi de paradigma. La perspectiva jurídica, coordinada per Mercè Barceló, es fixa en el repte democràtic que ha suposat la pandèmia per als poders públics i les restriccions immediates de drets i llibertats per a la ciutadania. La primera reacció de l'Estat central fou centralitzar els gestors públics de la pandèmia amb la declaració de l'estat d'alarma i restringir drets sense tenir en compte les exigències del principi de proporcionalitat. Omissió que, en força ocasions, els jutges han aprofitat per a erigir-se ells mateixos en legisladors, tot determinant quines mesures restrictives havien de ser les adients. Amb tot plegat, s'ha perdut l'ocasió de dur a terme més cooperació entre estats, polítiques amb control democràtic i de respecte als drets i llibertats, i s'ha optat per una gestió competitiva entre comunitats i l'Estat mateix, autoritària i tecnocràtica. L'anàlisi de les mutacions des de la perspectiva de les ciències de la comunicació la coordina Maria Coromines, tot posant en relleu les contradiccions que la covid ha destapat en l'àmbit comunicatiu: els mitjans han esdevingut serveis essencials en termes d'informació i d'entreteniment però, al mateix temps, han patit una forta crisi lligada a l'aturada de l'activitat econòmica. A més, es constata que la major part dels canvis que s'han identificat amb la covid van en la línia de reforçar tendències preexistents, com ara el pes creixent de la publicitat en digital, l'augment del consum dels serveis audiovisuals a petició, el creixement i la diversificació de nous perfils a les xarxes socials, o l'expansió de noves formes d'entreteniment en plataformes digitals, algunes amb fort pes de la creació de continguts per part dels usuaris. Tanca aquest bloc de treballs el coordinat per Bernat Sureda, en què s'adverteix que la crisi provocada per la pandèmia i la consegüent paralització de l'activitat escolar o funcionament a distància no ha permès que les escoles seguissin desenvolupant la seva funció bàsica de compensar les desigualtats, de proporcionar la igualtat d'oportunitats i dels recursos necessaris per a viure en comunitat. Cal, per tant, incrementar el pressupost en educació i que cada nova crisi deixi de ser una excusa per a fer noves retallades. Les administracions no es poden limitar a moure diners d'un programa a l'altre i confiar en la bona voluntat i el bon quefer dels docents.

Un segon bloc d'estudis són aquells que fan referència a les reaccions de les institucions i de la població davant les mutacions originades durant aquest període. El primer d'ells, coordinat per Josep Vicent Boira, Oriol Nello i Joana Maria Seguí, se centra des de la perspectiva de la geografia en els canvis i afeccions en la mobilitat externa i interna de l'Eix Mediterrani, amb especial incidència en el transport col·lectiu. I respon a preguntes com ara quina és la relació de la disminució de la mobilitat amb la pandèmia, també en una perspectiva territorial comparada, o si els canvis en la mobilitat han tingut en les àrees urbanes incidència diferenciada en els diversos grups socials; una pregunta que es contesta afirmativament, ja que els més benestants han pogut limitar els seus desplaçaments, mentre que per als més vulnerables la mobilitat ha estat una càrrega i un risc del qual no han pogut escapar-se. El segon treball d'aquest conjunt d'aportacions el coordina Albert Moncusí, des de l'antropologia, i té per objectiu presentar els efectes de la pandèmia sobre la vida del veïnat de la ciutat de València i analitzar les respostes que li han donat els moviments urbans. I la conclusió és clara: la crisi sanitària s'ha manifestat com a front visible d'una crisi econòmica, ecològica i de cures socials que ja era prèvia. Els moviments urbans s'han vist esperonats per les desigualtats territorials, amb posicionaments que es mouen entre la institucionalització i la protesta; i han vist la pandèmia bé com un node de diverses crisis pròpies del sistema capitalista o com a qüestió que potencia i posa en evidència diferents contradiccions i desigualtats provocades per l'ordre neoliberal. En qualsevol cas, les seves actuacions han anat dirigides a efectes particulars de la pandèmia que, si bé no són interpretats d'igual manera per tots els moviments, coincideixen en bona mesura.

Un darrer conjunt de treballs es dedica a considerar els canvis ocorreguts en l'àmbit de la recerca, també en el de les ciències socials mateixes. El primer, coordinat per Montserrat Castelló, i des de la perspectiva de la psicologia educativa, té un triple objecte: analitzar l'impacte de la pandèmia covid-19 en el benestar emocional i la tasca investigadora; centrar-se en les estratègies que han permès les investigacions per a fer front a les conseqüències negatives de la crisi; i exposar els resultats relatius a les percepcions dels investigadors sobre l'impacte de la pandèmia en les pràctiques de recerca de cada disciplina, així com la percepció social de la ciència en els territoris de parla catalana. El segon estudi, coordinat per Paquita Sanvicén, i des de l'àmbit de la sociologia, inventaria i fa visible la intensa tasca sociològica d'anàlisi, investigació i transferència acadèmica i divulgativa feta a la Comunitat Valenciana i a Catalunya, que bàsicament ha concentrat la seva mirada en tres àmbits: la família, l'educació i el gènere.

Aquest llibre, que abraça des de l'inici de la pandèmia, el març de 2020, fins al març de 2022, no pot ser en el seu conjunt, ni tampoc no ho pretén, un estudi tancat perquè, de fet, els efectes generats per la covid no han acabat encara que

comenci a albirar-se'n el final. Les dades segueixen ballant, se segueixen sumant, i la crisi que sí que detecten totes aquestes disciplines continua aprofundint-se i les mutacions se segueixen transformant.

1. Balanç demogràfic de dos anys de pandèmia a les Illes Balears, Catalunya i el País Valencià

ANDREU DOMINGO
AMAND BLANES
ALBERT ESTEVE

1. INTRODUCCIÓ: RESPOSTES IMMEDIATES I DIGESTIÓ LENTA

Sens dubte, en una pandèmia com la que ha representat la covid-19, una de les primeres preguntes per a mesurar el seu impacte li correspon respondre-la a la demografia: quina ha estat la incidència de la mortalitat? Quina ha estat l'estructura per sexe i edat de la seva afectació? Quines poblacions n'han resultat més afectades? Calien respostes immediates. Si la mortalitat és un dels tres fenòmens principals de la dinàmica demogràfica, passat el primer cop, els interrogants es dirigien cap als altres dos: la fecunditat i les migracions. Vet ací el que us oferim: un primer balanç de l'impacte sobre la mortalitat, la fecunditat i les migracions d'aquests dos anys que van del 14 de març de 2020, quan es declara l'estat d'alerta, fins al març de 2022. El segon repte al qual s'enfrontava la demografia com a disciplina, naixia de la seva dependència de les estadístiques de població, començant per les públiques. I en aquest sentit va patir com totes les altres disciplines la incertesa que envoltava la naturalesa del virus mateix, que afectà el registre en els primers moments, així com el retard en la publicació de dades, sobretot d'aquelles que no es consideraven vitals, com ara les dels naixements o dels moviments migratoris. També hem patit en aquest treball les dificultats d'accés a les estadístiques que corresponien a territoris de parla catalana sota altres administracions que no fossin l'espanyola: la dificultat que representa un recompte diferent, però també la que implica la disponibilitat de les mateixes. És per aquesta raó que només us presentarem les dades que es refereixen als territoris de les Illes Balears, el Principat i el País Valencià, tots tres sota el règim estadístic espanyol.

Cal advertir que el temps transcorregut entre el fenomen i l'accés a dades fiables és un temps propi per a les especulacions de tota mena. Al capdavall, especular és també un esforç per a anticipar-se als resultats, per a preveure'ls.

De vegades, però, aquests, si ens referim als mitjans de comunicació, han estat massa imaginatius i s'han deixat endur per l'esclat efervescent de la notícia. Recordem els que agosaradament van anunciar un nou *baby boom*, només per causa del confinament, o aquells altres que il·lusionadament han volgut veure en la pandèmia l'antídot al despoblament rural. D'això també en parlarem aquí. Mai un balanç és definitiu, les sotragades com la que ha representat la covid-19 són de digestió lenta i, a mesura que passa el temps, amb la perspectiva, també canvia la nostra valoració de l'impacte.

2. MORTALITAT: L'IMPACTE DIRECTE DE LA PANDÈMIA

2.1. *Les defuncions i les seves onades: diferències de temporalitat i d'intensitat*

L'any 2020, el nombre de defuncions a les Illes Balears va ser de 8.559, al Principat de 79.784 i al País Valencià de 48.549, cosa que equival a increments relatius del 5%, del 21% i del 9%, respectivament, en relació amb la mitjana enregistrada en el trienni 2017-2019. En termes comparatius, aquest increment al conjunt de l'Estat es va situar en el 17%, localitzant-se els màxims a la Comunitat de Madrid amb un 42%, seguida de Castella-la Manxa amb un 31% i de Castella i Lleó amb un 25%, mentre que els menors augments relatius es van donar a les dues comunitats insulars i a Galícia, per sota del 5%. No obstant, com es veurà a continuació, les xifres de 2020 no reflecteixen la magnitud de l'impacte de la pandèmia sobre la mortalitat al País Valencià, ja que una part significativa de les defuncions per covid-19 es van produir en els primers mesos de 2021.

L'evolució de les defuncions mostra que els excessos de mortalitat de 2020 i 2021 presenten forts contrastos entre els tres àmbits, tant de nivell com de temporalitat, que estan relacionats amb la desigual incidència de la pandèmia als territoris (Taula 1 i Figura 1). Els factors subjacents, a més de les mesures de salut pública adoptades, fan referència a diferències en densitat i tipus de poblament, al grau de mobilitat i d'obertura a l'exterior, a les estructures familiars i residencials, al pes de la població major institucionalitzada, entre d'altres. L'evolució a Catalunya s'ha caracteritzat pel fort impacte durant els primers mesos de la pandèmia, amb un excés de mortalitat de l'ordre del 116% entre mitjans de març i la primera setmana de maig de 2020, i per la presència de posteriors onades d'una menor intensitat, com a les darreries de 2020 o a maig-juny de 2021. La temporalitat al País Valencià presenta unes característiques peculiars, comunes a d'altres comunitats del sud peninsular, amb una primera onada més curta i de menor intensitat que a Catalunya, i amb excessos de mortalitat sostinguts des de juliol de 2020 —que van culminar amb un període d'alta mortalitat a finals d'aquell any i principis del següent, amb una sobremortalitat del 38% durant 81 dies. Finalment,

TAULA 1. Exccés de defuncions segons el sistema MoMo. 2020 i 2021

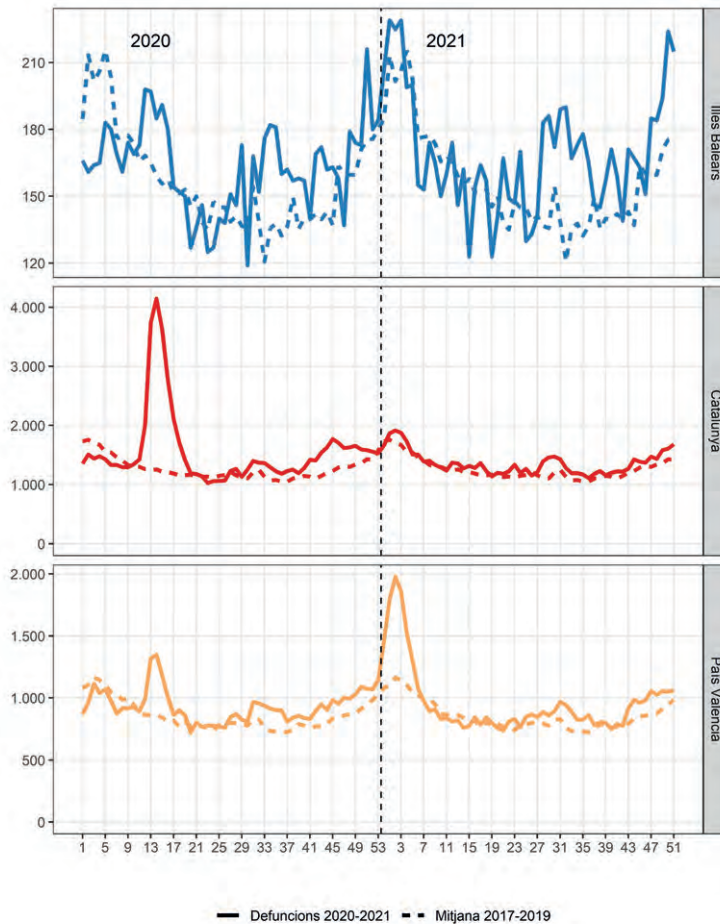
Període	Núm. dies	Observades	Estimades	Excés de defuncions	
Illes Balears	25/03/20-03/04/20	10	317	242	75
	09/05/20-10/05/20	2	63	43	20
	24/08/21-25/08/21	2	64	44	20
	28/08/21-03/09/21	7	191	146	45
Total	21	635	475	160	
Catalunya	13/03/20-08/05/20	57	22.259	10.290	11.969
	21/05/20-22/05/20	2	405	341	64
	08/08/20-24/08/20	17	3.066	2.707	359
	06/10/20-19/12/20	75	16.279	13.574	2.705
	21/07/21-18/08/21	29	5.873	4.718	1.155
	09/11/21-12/11/21	4	835	727	108
	Total	184	48.717	32.357	16.360
País Valencià	20/03/20-25/04/20	37	6.202	4.604	1.598
	27/07/20-15/08/20	20	2.755	2.367	388
	26/08/20-06/09/20	12	1.569	1.343	226
	14/10/20-14/11/20	30	4.336	3.743	593
	01/12/20-19/02/21	81	16.143	11.676	4.467
	09/08/21-28/08/21	20	2.703	2.301	402
	17/09/21-19/09/21	3	394	334	60
	28/10/21-17/11/21	21	2.868	2.505	363
	29/11/21-11/12/21	13	1.961	1.689	272
Total	237	38.931	30.562	8.369	

NOTA: El Sistema de Vigilancia de la Mortalidad Diaria (MoMo) de l'Institut de Salut Carlos III té com a objectiu monitoritzar l'impacte de determinats esdeveniments sobre la mortalitat de la població. Les dades d'un dia de l'any es comparen amb les del mateix dia dels anys anteriors per a determinar mitjançant procediments estadístics si aquell dia es va produir un excés de mortalitat en relació amb la sèrie històrica.

FONT: Elaboració pròpia a partir de l'Informe MoMo de l'Institut de Salut Carlos III.

a les Illes Balears els excessos de defuncions han revestit una menor intensitat i un menor abast temporal. En conjunt, i segons les mesures del Sistema de Vigilància de la Mortalitat Diària (MoMo), els anys 2020 i 2021 es va produir a Catalunya un excés de mortalitat durant 184 dies, al País Valencià durant 237 dies, si bé de menor intensitat, i a les Illes Balears només durant 21 dies.

FIGURA 1. Evolució setmanal del nombre de defuncions durant la pandèmia, 2020 i 2021, i la seva comparació amb la mitjana 2017-2019

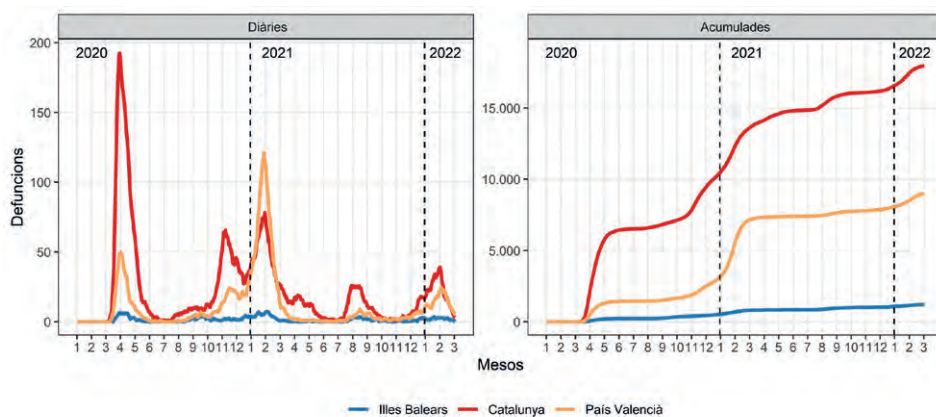

FONT: Elaboració pròpia a partir de l'Estimación del número de defunciones semanales (EDeS) durante el brote de COVID-19 de l'INE.

La distribució temporal de les defuncions per covid-19 replica el patró observat quan es considera el total de defuncions i els excessos de mortalitat diaris (Figura 2). A Catalunya destaca el fort impacte de la mortalitat per covid-19 els primers mesos de la pandèmia, ja que entre març i maig es van concentrar el 36% de totes les defuncions, i la presència de successives onades de menor intensitat a la tardor de 2020 i principis de 2021, amb encara altres repunts a l'estiu de 2021 i a principis de 2022. Per contra, el patró al País Valencià és completament diferent, ja que els primers mesos de la pandèmia només es van produir el 16% de les defuncions, mentre que el major impacte en termes de mortalitat es va donar de desembre de 2020 a febrer de 2021, quan es van concentrar el 52% de les morts. Finalment, a les Illes Balears la mortalitat per aquesta malaltia ha estat significativament menor i el seu patró temporal presenta una major bimodalitat, amb una concentració de les defuncions durant els primers mesos de la pandèmia i a principis de 2021.

FIGURA 2. Nombre de defuncions per covid-19 de març de 2020 a febrer de 2022

NOTA: Sèrie suavitzada mitjançant una mitjana mòbil de cinc terminis.

FONT: Elaboració pròpia a partir de dades de l'Institut Carlos III.

En relació amb la distribució per sexe d'aquestes defuncions, el 54% van ser d'homes, amb un rang de variació que oscil·la entre un mínim del 52% a la demarcació de Girona i Tarragona i un màxim del 59% a la de València. Les defuncions per covid-19 s'han concentrat bàsicament entre la gent gran, i han estat degudes a factors com el seu grau d'institucionalització —que va afavorir la

transmissibilitat de la malaltia durant els primers mesos de la pandèmia— i la seva fragilitat, causada per les condicions prèvies de salut. Així, en el conjunt dels tres àmbits de parla catalana el 55% de les defuncions masculines i el 74% de les femenines es van donar entre la població de 80 i més anys, essent aquests percentatges del 26% i del 16% entre la població de 70 a 79 anys. La desigual distribució per edat en homes i dones respon en gran mesura al major envelliment de la població femenina. De la mateixa manera, les diferències territorials en la distribució de les morts per covid-19 segons el grup d'edat reflecteixen bàsicament els nivells d'envelliment en el territori.

Si relacionem les defuncions amb la població, la taxa de mortalitat anual per covid-19 al bienni 2020-2021 va ser del 92 per 100.000 habitants al conjunt dels tres àmbits, amb una clara diferència entre els seus territoris, amb una taxa anual que oscil·la del 46 per 100.000 habitants de les Illes Balears al 107 de Catalunya (Taula 2 i Figura 3). Per demarcacions, les taxes més elevades corresponen a Barcelona i a Girona, per sobre del 100 per 100.000, mentre que la resta no van superar el 82 per 100.000. Part d'aquestes diferències es deu a la diferent estructura per edats de la població, de manera que la taxa tendeix a ser més elevada en els territoris més envellits ja que la mortalitat va incidir especialment entre la gent gran. Per a eliminar aquest efecte s'han calculat també les taxes estandarditzades que permeten mesurar l'impacte de la malaltia si tots els territoris haguessin tingut la mateixa estructura per edats. Les taxes estandarditzades confirmen el desigual impacte que va tenir la mortalitat per covid-19 al territori, mantenint-se Barcelona i Girona amb taxes per sobre del 110 per 100.000. Els diferencials entre els territoris, un cop es controlen les estructures per edats, s'amorteixen lleugerament, però continuen essent molt elevats, ja que la incidència de la mortalitat ha estat el doble entre els residents a Barcelona i a Girona en comparació amb els de les Illes Balears. Un darrer aspecte a remarcar és que el País Valencià, a diferència de Catalunya, no tan sols té en conjunt una menor mortalitat, sinó que també té unes menors desigualtats entre les seves demarcacions provincials.

En relació amb els diferencials segons sexe, en termes de taxes estandarditzades la mortalitat al conjunt dels àmbits de parla catalana es va situar en el 123 per 100.000 en els homes i en el 70 en les dones, cosa que equival a una sobremortalitat masculina de l'ordre del 75%. Si bé a tots els territoris la mortalitat dels homes va ser superior a la de les dones, les diferències entre ambdós sexes presenten un important grau de variabilitat, donant-se la major sobremortalitat masculina a la demarcació de València, amb una taxa estandarditzada masculina que supera la femenina d'un 86%, mentre que la menor es localitza a Tarragona i Girona, al voltant del 60%.

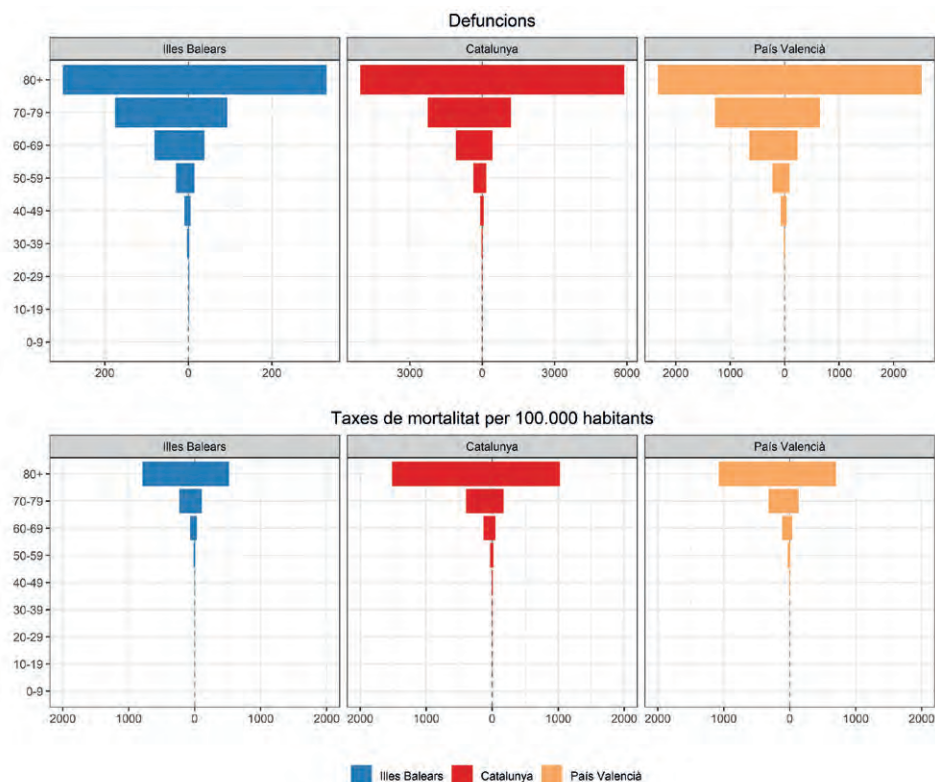
TAULA 2. Defuncions i taxes de mortalitat per covid-19. Bienni 2020-2021

	Defuncions 2020-2021			Taxa bruta anual per 100.000			Taxa estand. anual per 100.000		
	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	Total
<i>Illes Balears</i>	601	486	1.087	51	41	46	75	44	57
<i>Catalunya</i>	8.877	7.751	16.628	116	98	107	140	81	105
<i>Barcelona</i>	6.904	6.024	12.928	124	103	113	149	84	111
<i>Girona</i>	882	781	1.663	112	99	106	140	88	111
<i>Lleida</i>	389	334	723	87	77	82	98	58	75
<i>Tarragona</i>	702	612	1.314	85	74	80	101	63	80
<i>País Valencià</i>	4.578	3.531	8.109	92	69	80	106	58	79
<i>Alacant</i>	1.793	1.308	3.101	96	69	82	107	60	81
<i>Castelló</i>	517	396	913	89	67	78	100	55	75
<i>València</i>	2.268	1.827	4.095	89	69	79	106	57	77
<i>Països Catalans</i>	14.056	11.768	25.824	102	83	92	123	70	92

NOTA: Taxes estandarditzades prenent com a població tipus la dels Països Catalans d'ambdós sexes.
 FONT: Elaboració pròpia a partir de dades de defuncions per covid-19 de l'Institut Carlos III i de les poblacions padronals a 1 de gener de 2021, de l'INE.

Finalment, les taxes per edat i sexe permeten una millor aproximació a l'impacte de la pandèmia en termes de la mortalitat, al temps que faciliten la seva comparabilitat territorial. Les taxes tant dels homes com de les dones a partir dels 50 anys han estat clarament superiors a Catalunya, situant-se el País Valencià en una posició intermèdia i les Illes Balears com el territori on la mortalitat ha estat menor en totes les edats. Aquestes diferències es constaten clarament en els grups de més edat, ja que la taxa anual de mortalitat masculina de 80 i més anys ha assolit un nivell d'unes 1.500 defuncions per 100.000 habitants a Catalunya, mentre que al País Valencià s'ha situat en 1.074 i a les Illes Balears en 790 morts. En ambdós sexes la mortalitat per covid-19 entre la població de 80 i més anys ha estat un 95% superior a Catalunya en relació a les Illes Balears, situant-se aquest diferencial entre els dos territoris al voltant del 70% en els homes i del 60% en les dones entre la població de 70 a 79 anys.

FIGURA 3. Defuncions i taxes de mortalitat segons sexe i grup d'edat per covid-19. Bienni 2020-2021

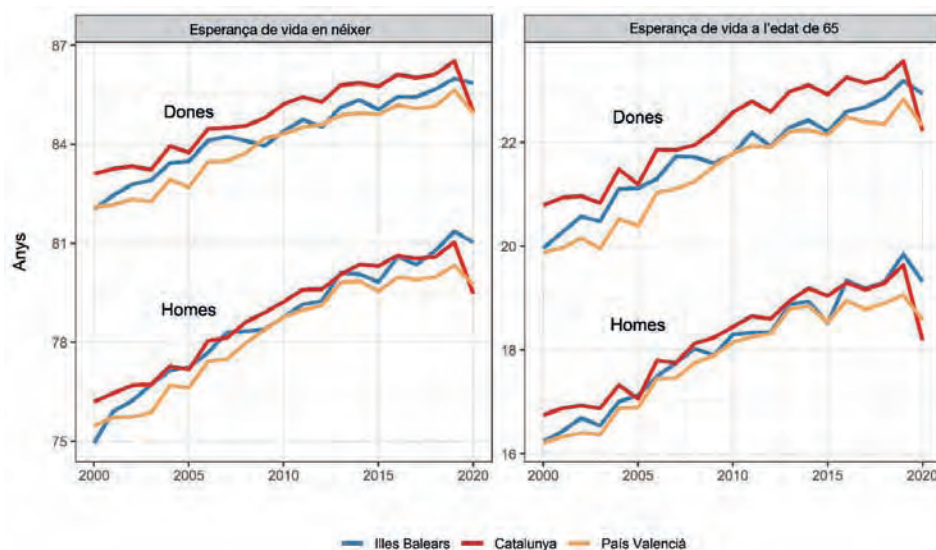
FONT: Elaboració pròpia a partir de dades de defuncions per covid-19 de l'Institut Carlos III i de les poblacions padronals a 1 de gener de 2021, de l'INE.

2.2. L'esperança de vida i l'impacte de la covid-19

Els països de parla catalana, com la majoria dels països occidentals, es troben actualment en una fase de la transició epidemiològica que es caracteritza pel progressiu desplaçament de l'edat a la defunció, per la concentració dels guanys de vida en edats cada cop més avançades, i pel creixent paper de les malalties degeneratives no-cardiovasculares, com el tumors i les malalties mentals, així com el paper de determinades causes de mort relacionades amb els estils de vida i factors socials, com els accidents i determinats tumors (S. Olshansky; B. Ault, 1986).

L'evolució de l'esperança de vida en néixer entre 2000 i 2019 va ser favorable amb uns guanys d'esperança de vida en néixer de 6,4 anys en els homes i de 4,0 anys en les dones residents a les Illes, i d'uns 4,8 anys en els homes i d'uns 3,5 anys en les dones de Catalunya i el País Valencià. Els anys anteriors a la pandèmia les expectatives de vida dels homes residents als tres territoris havien superat ja els 80 anys, donant-se els màxims a les Illes Balears amb 81,4 anys el 2019, mentre que les expectatives de vida de les dones se situaven per sobre del llinar dels 85 anys, amb un màxim de 86,2 anys a Catalunya (Figura 4). Més rellevants en l'actual context de la mortalitat són els avenços en la longevitat de la població, que es reflecteixen en un increment de les expectatives de vida a partir dels 65 anys de l'ordre del 17% en els homes i del 15% en les dones durant les dues primeres dècades d'aquest segle. Un exemple que permet copsar la magnitud d'aquestes millores, i que resulta extrapolable a les altres contrades és l'evolució recent de la supervivència de les dones catalanes a edats avançades: amb la mortalitat de l'any 2000, el 54% de les dones catalanes sobreviurien a l'edat de 85 i encara els restarien per viure 6,2 anys, mentre que amb la mortalitat de 2019 la supervivència seria ja del 67% i la vida restant de 7,6 anys.

FIGURA 4. Evolució de l'esperança de vida en néixer i a l'edat 65. 2000-2020

FONT: Elaboració pròpia a partir dels *Indicadores Demográficos Básicos* de l'INE.

Quin impacte ha tingut la covid-19 en les expectatives de vida de la població? La pandèmia ha trencat la tendència ascendent d'evolució de l'esperança de vida, tant en néixer com a l'edat de 65. Aquest ruptura ha estat especialment rellevant a Catalunya, on l'any 2020 tant homes com dones van perdre al voltant d'1,23 anys de vida mitjana en relació amb la mitjana del trienni 2017-2019, i les pèrdues més importants es van localitzar a la demarcació de Barcelona. En termes comparatius, Catalunya ha estat la cinquena CA que més esperança de vida en néixer ha perdut en els homes darrere de Madrid, Castella-la Manxa, Castella i Lleó i la Rioja, i la quarta en les dones després de Melilla, Madrid i Castella-la Manxa. Dintre del conjunt de l'Estat destaquen amb pèrdues superiors als dos anys en els dos sexes Madrid i també Castella-la Manxa en els homes i Melilla en les dones (Esteve *et al.*, 2021). Per la seva banda, la reducció de l'esperança de vida a la Comunitat Valenciana ha estat molt moderada, de l'ordre de 0,20 anys, i se situa clarament per sota de la del conjunt de l'Estat, on van ser de 0,96 anys en els homes i de 0,86 anys en les dones. Finalment, a les Illes Balears el comportament va ser lleugerament positiu si es compara amb la mitjana del trienni anterior i és, amb Galícia i les Canàries, l'única on no van minvar les expectatives de vida dels seus habitants.

Què pot esperar-se de cara al futur? Abans de l'aparició de la pandèmia, la visió més generalitzada postulava que es mantindria la tendència a avenços significatius en la longevitat de la població, amb una reducció notable de la mortalitat en les edats avançades i amb una concentració dels guanys d'esperança de vida en edats cada cops més avançades. Per a assolir aquestes millores haurien de confluïr una sinergia de factors, des de l'adopció d'estils de vida saludables a avenços científics que reduïren la letalitat de malalties com els tumors i endarrerissin l'edat de la mort per causes degeneratives, passant per l'articulació de polítiques que garantiren un accés universal i equitatiu als recursos sanitaris i les tecnologies mèdiques, entre d'altres. No obstant, també es plantejava que altres factors podien frenar o limitar els guanys d'esperança de vida com l'emergència o reemergència de determinades malalties infeccioses, els riscos relacionats amb el deteriorament ambiental, la persistència d'hàbits poc saludables com el tabaquisme o l'obesitat, o la falta d'equitat en l'accés als serveis sociosanitaris i mèdics, entre d'altres. A tall d'exemple, l'Institut d'Estadística de Catalunya (IDESCAT) en les seves projeccions de població base 2021 preveu que l'esperança de vida de la població catalana se situaria en l'escenari mitjà o de referència en els 87 anys en els homes i en els 91 anys en les dones el 2070, cosa que representaria un augment de prop de 6,5 anys i de 4,9 anys en les properes cinc dècades. A més, aquest organisme estadístic formula altres dos escenaris d'evolució de les expectatives de vida dels catalans: un de guanys moderats o escenari baix amb una esperança de vida de 84 anys en els homes i de 89 anys en les dones, i un de forts increments en la longevitat o escenari alt fins a assolir els 90 anys en els homes i els 93,5 anys en les dones el 2070 (Figura 5).

TAULA 3. Esperança de vida en néixer en 2020, i variació respecte de l'any i el trienni anterior

	Homes					Dones				
	2020	Variació absoluta		Variació relativa		2020	Variació absoluta		Variació relativa	
		any	trienni	any	trienni		any	trienni	any	trienni
<i>Illes Balears</i>	81,05	-0,31	0,22	-0,4%	0,3%	85,86	-0,13	0,16	-0,2%	0,2%
<i>Catalunya</i>	79,50	-1,52	-1,22	-1,9%	-1,5%	84,98	-1,54	-1,24	-1,8%	-1,4%
<i>País Valencià</i>	79,76	-0,57	-0,31	-0,7%	-0,4%	84,95	-0,69	-0,34	-0,8%	-0,4%
<i>Barcelona</i>	79,43	-1,73	-1,36	-2,1%	-1,7%	84,89	-1,77	-1,44	-2,0%	-1,7%
<i>Girona</i>	80,19	-0,33	-0,43	-0,4%	-0,5%	85,20	-0,72	-0,57	-0,8%	-0,7%
<i>Lleida</i>	79,50	-1,42	-1,15	-1,8%	-1,4%	85,28	-1,02	-0,75	-1,2%	-0,9%
<i>Tarragona</i>	79,42	-1,22	-0,95	-1,5%	-1,2%	85,31	-0,88	-0,61	-1,0%	-0,7%
<i>Alacant</i>	80,07	-0,59	-0,36	-0,7%	-0,4%	85,08	-0,72	-0,37	-0,8%	-0,4%
<i>Castelló</i>	80,33	0,19	0,26	0,2%	0,3%	84,99	-0,54	-0,23	-0,6%	-0,3%
<i>València</i>	79,40	-0,72	-0,39	-0,9%	-0,5%	84,86	-0,69	-0,34	-0,8%	-0,4%

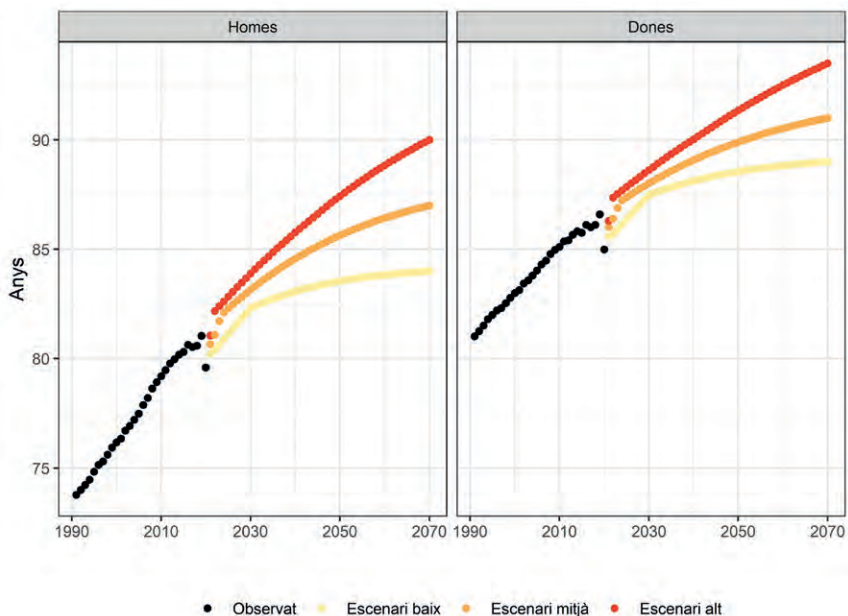
NOTA: L'any fa referència a la variació absoluta o relativa de 2020 en relació amb 2019, mentre que el trienni fa referència a les variacions en relació amb la mitjana dels anys 2017-2019.

FONT: Elaboració pròpia a partir dels *Indicadores Demográficos Básicos* de l'INE.

La covid-19, com s'ha vist, ha suposat una ruptura en la tendència ascendent en l'evolució de l'esperança de vida, però això no implica necessàriament que les pèrdues es perllonguin en el temps i afectin la longevitat i el cicle de vida de les persones, ja que fins ara només reflecteixen l'efecte puntual de la pandèmia. El major coneixement de la malaltia i dels tractaments, l'adopció de mesures preventives i de salut pública, la vacunació/immunització de la població, la mitigació de la transmissibilitat i la no-aparició de variants més letals resultaran clau per a reprendre avenços significatius en la supervivència de la població.

No obstant, a més de l'impacte directe de la pandèmia cal considerar també quins poden ser els seus efectes diferits a mitjà termini sobre la morbiditat i les condicions de salut de la població. En primer lloc, els efectes sobre la salut de la població amb possibles seqüeles, fins i tot entre els asimptomàtics, en el sistema respiratori, cardiovascular o nerviós, allò anomenat «covid persistent». En segon lloc, els efectes diferits derivats de les mesures adoptades per a combatre la pandèmia

FIGURA 5. Evolució i projecció de l'esperança de vida en néixer a Catalunya 1991-2070

FONT: Elaboració CED a partir dels *Indicadores Demográficos Básicos* de l'INE i de les *Proyecciones de Población de Catalunya base 2021* de l'IDESCAT.

i l'estrès al qual ha estat sotmès el sistema sanitari, amb demores tant en la diagnosi de determinades malalties com en les intervencions i els tractaments. Finalment, l'impacte que la covid-19 ha tingut en la salut mental de determinats col·lectius i en certs processos degeneratius d'especial incidència entre la gent gran. En aquest sentit, més enllà de l'impacte directe de la malaltia en termes de defuncions, els propers anys caldrà articular mesures sociosanitàries per a evitar que s'intensifiquin les desigualtats socials en salut, dependència i mortalitat que ja es donaven abans de la pandèmia (Esteve *et al.*, 2021).

3. NATALITAT I FECUNDITAT: NOUS ENTREBANCS A LA SEVA RECUPERACIÓ?

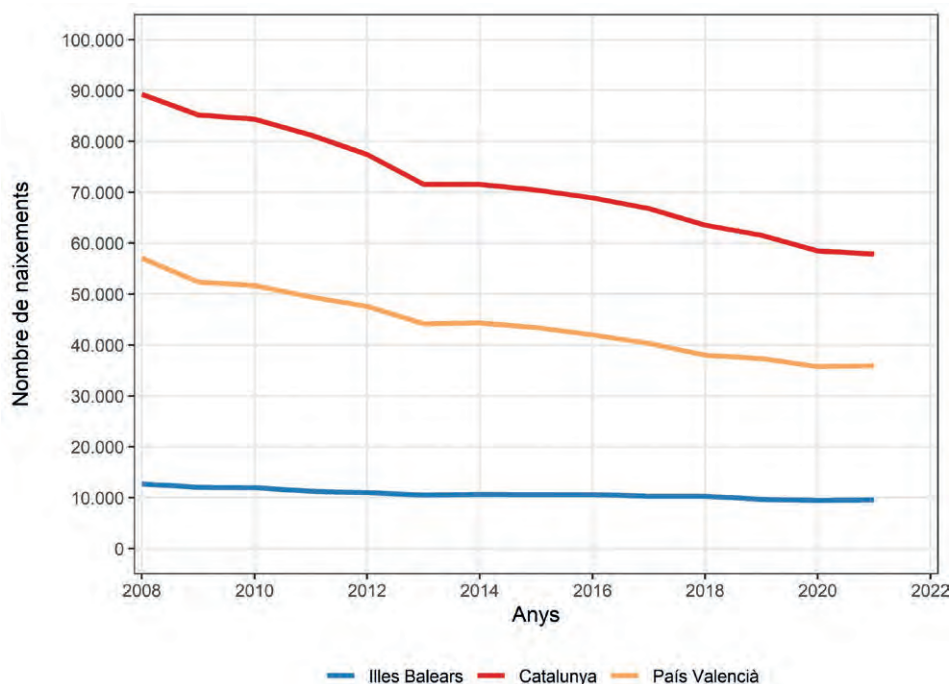
3.1. L'impacte de la covid-19 en la caiguda dels naixements

L'evolució de la natalitat els anys anteriors a la pandèmia es caracteritzava per una davallada sostinguda en el nombre de naixements. Aquesta caiguda estructural de la natalitat a Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears es deu

a la combinació de dos factors: per un costat, una reducció de la població en edat fèrtil; per un altre, la persistència d'un model de fecunditat baixa i tardana. En aquest sentit, la crisi de la covid-19 ha tingut lloc en un context de caiguda sostinguda de la natalitat i, per tant, a l'hora de valorar els seus efectes sobre la natalitat cal tenir present que, amb pandèmia o sense, la xifra de naixements en aquests darrers anys hauria davallat igualment. La tendència de reducció de la natalitat en els anys anteriors a la pandèmia era més acusada a Catalunya, seguida del País Valencià, mentre que a les Illes Balears els naixements es van mantenir relativament constants, encara que amb una lleugera tendència a la baixa (Figura 6). El que va fer la pandèmia va ser accentuar la caiguda del nombre de naixements els anys 2020 i 2021, fins a situar-se al darrer any un 36% per sota dels enregistrats el 2008 a Catalunya i el País Valencià, i un 25% inferiors a les Illes Balears.

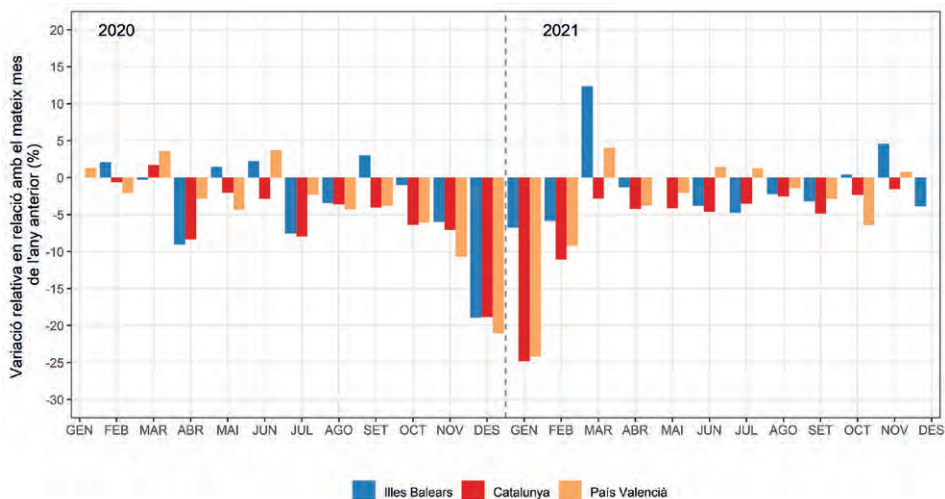
FIGURA 6. Evolució del nombre de naixements, 2008-2021

FONT: Elaboració pròpia a partir del *Movimiento natural de la población* (2008-2020) i de l'*Estimación mensual de nacimientos* (2021) de l'INE.

L'evolució mensual dels naixements mostra que, als tres territoris de parla catalana, el major impacte de la pandèmia en la natalitat es va donar entre novembre de 2020 i febrer de 2021, destacant el darrer any de 2020 i el primer de 2021 amb caigudes superiors al 20% en relació amb els mateixos mesos de l'any anterior (Figura 7). Les dades mensuals a partir de març de 2021 confirmen que els naixements encara se situen per sota dels enregistrats l'any 2019 i, per tant, en contra del que s'havia especulat en els mitjans de comunicació no s'ha produït un *baby-boom* com a efecte d'una recuperació significativa de naixements endarrerits durant els mesos més cruentos de la pandèmia i del període de confinament més estricte. En aquest sentit, és molt significatiu que els naixements estimats per a l'any 2021 són gairebé idèntics als de 2020 en els tres territoris, i clarament inferiors als de 2019. A Catalunya i el País Valencià les davallades relatives més importants entre 2019 i 2020 es van donar a les demarcacions de Barcelona, Castelló i Tarragona, i les menys acusades a Girona i Lleida, encara que aquestes dues demarcacions són les que han tingut un pitjor comportament el 2021.

FIGURA 7. Variació mensual del nombre de naixements en 2020 i 2021 en relació amb el mateix mes de l'any 2019

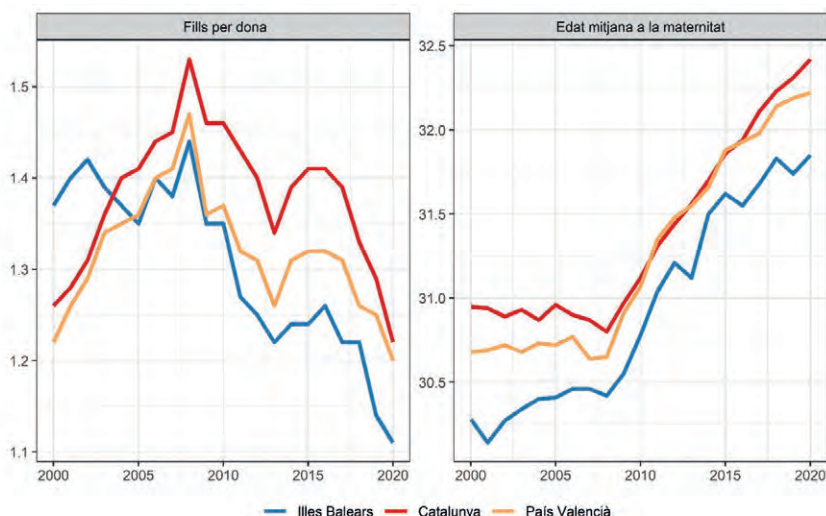

FONT: Elaboració pròpia a partir del *Movimiento natural de la población* (2008-2020) i de l'*Estimación mensual de nacimientos* (2021) de l'INE.

3.2. La fecunditat, sense signes de recuperació

Més enllà de l'evolució decreixent de la població en edat fèrtil i la seva contribució en la davallada dels naixements, cal tenir en compte l'evolució de la fecunditat. La fecunditat és un indicador resum de la intensitat amb la qual les persones tenen fills en un moment donat i no està afectat pel major o menor nombre de persones en edat fèrtil. La fecunditat a Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears està clarament per sota dels 2,1 fills per dona, el llindar que garanteix el manteniment de la població a llarg termini (Figura 8). Entre 2000 i 2020, la fecunditat registrada en aquests tres àmbits se situa entre 1,2 i 1,4 fills per dona durant la majoria d'anys, amb uns nivells de fecunditat superiors a Catalunya i inferiors a les Illes Balears. L'evolució en el temps ha estat semblant en els tres territoris, amb un augment de la fecunditat fins a l'any 2008 i una caiguda posterior, fins a situar-se al voltant d'1,2 fills per dona a Catalunya i el País Valencià i en 1,1 fills a les Illes Balears. En paral·lel, s'ha produït un augment continuat de l'edat mitjana a la maternitat, fins a assolir valors entorn dels 32 anys, que situen els territoris de parla catalana entre els que tenen una edat de maternitat més tardana dintre del context internacional. Aquest endarreriment de la maternitat representa un fre a la recuperació de la fecunditat, ja que com més tard es tenen els fills, més risc hi ha de no poder concebre ja que la fertilitat disminueix amb l'edat.

FIGURA 8. Evolució del nombre de fills per dona i de l'edat a la maternitat 2000-2020

FONT: Elaboració CED a partir dels *Indicadores demográficos básicos* de l'INE.

La baixa fecunditat a Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears, així com a la resta d'Espanya, ve de lluny. Les dades més recents sobre fecunditat a Espanya, procedents de l'Enquesta de Fecunditat de 2018 de l'INE, mostren que els fills que es tenen estan clarament per sota dels que es desitgen. Menys d'un 10% de les dones i els homes expressen que no volen tenir fills quan, a la realitat, més d'un de cada cinc no en tindrà cap. A més, entre els que desitgen fills hi ha una preferència clara pels dos fills, mentre que la fecunditat observada queda molt per sota d'aquest llinar (Esteve *et al.*, 2019). Entre les dificultats o els entrebancs que s'esmenten per a assolir els projectes reproductius desitjats, n'hi ha de tot tipus. Les persones més joves, per sota dels 25 anys, no s'ho plantegen per un tema d'estils de vida i compatibilitat amb la formació. Entre els 25 i els 35 anys, aproximadament, adquireixen rellevància les raons relacionades amb la manca d'una parella estable i amb les dificultats d'indole econòmica. A partir dels 35, cada vegada hi ha més dones que tenen dificultats per a quedar-se embarassades. La combinació d'aquests factors contribueix a la baixa fecunditat a Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears, alguns dels quals s'han vist agreujats com a conseqüència de la pandèmia, encara que és aviat per a poder mesurar quins poden ser els seus efectes sobre la natalitat i la fecunditat a mitjà termini.

4. MIGRACIONS I PANDÈMIA: ATURADA O INFLEXIÓ?

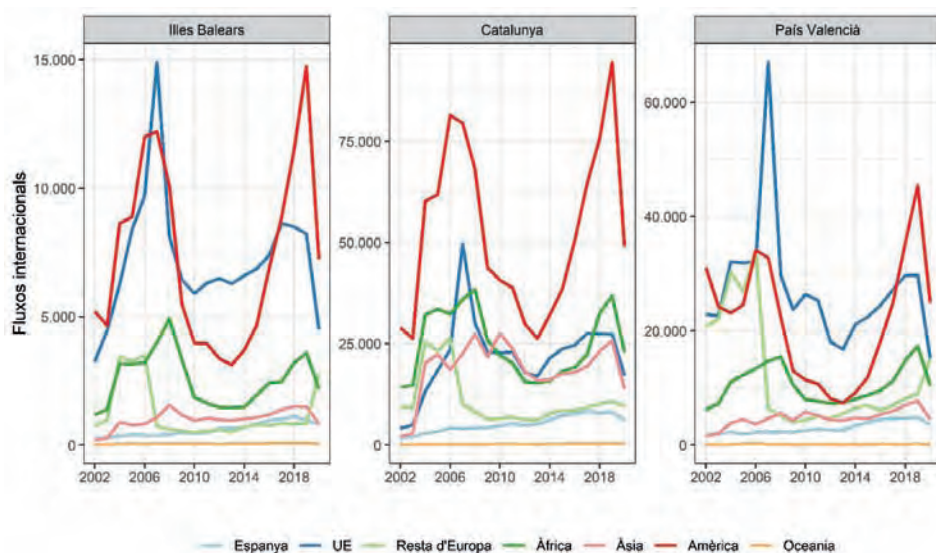
4.1. *Migracions internacionals: el boom oblidat i la intensificació del triatge*

Des de la declaració de l'estat d'alerta el 14 de març de 2020 a Espanya, una de les primeres mesures de prevenció immunològica del cos de l'Estat va ser restringir l'entrada al país, endurint també els controls dins la Unió Europea, contradient la màxima que «el virus no coneix fronteres». L'anunciat «tancament de fronteres» culminava a nivell d'Estat el confinament de la població a les seves llars i la restricció de la mobilitat. Però també en aquest àmbit es preveien excepcions, com les de les «persones amb ocupacions essencials» en els habitatges particulars. Per a entendre l'impacte de la covid-19 a les migracions internacionals, no obstant, haurem de fer dues passes enrere per a prendre perspectiva i remetre'ns al context, del qual el xoc de les mesures de contenció n'ha esborrat cap notícia i consciència.

Els tres territoris de parla catalana partien de tres models migratoris dispars barrejant en diferent mesura les migracions de treballadors i treballadores majoritàriament destinades al segment primari del mercat laboral, arribats d'arreu del món, i la de jubilats europeus, juntament amb moltes altres de menor pes, per motius variats com els estudis, el refugi, o el nomadisme digital (Domingo, Blanes i Esteve, 2022). El març de 2020, malgrat les diferències de model i escala,

tots tres estaven experimentant una segona onada migratòria internacional que apuntava a superar amb escreix el *boom* de principis del mil·lenni, iniciat el 2000 i estroncat per la Gran Recessió el 2008. Així, el 2019 els fluxos arribats a Catalunya des de l'estranger eren de 203.843 immigrants, i superaven ja els 201.733 del pic de la primera onada el 2007, al País Valencià de 114.000, encara per sota dels 127.809 de 2007, i a les Illes Balears de vora els 30.000, aproximant-se als 33.000 de 2007. Els corrents de persones nascudes a Llatinoamèrica eren els protagonistes d'aquesta segona onada —el mateix 2019 representaven el 49,2% del total d'entrades des de l'estranger a les Illes Balears, el 46,4% a Catalunya, i el 39,8% al País Valencià), seguits a distància pels procedents de la Unió Europea, en el cas de les Illes Balears i València, amb valors d'un 27,5 i 26% respectivament, i d'Àfrica en el del Principat, al voltant d'un 18,1% (Figura 9).

FIGURA 9. Fluxos internacionals per grans agrupacions continentals, 2002-2020*

*NOTA: El 2020 Gran Bretanya deixa de computar a la UE per a passar al grup «Resta d'Europa».
 FONT: Elaboració pròpia a partir de les *Estadístiques de variacions residencials, 2002-2020* (INE).

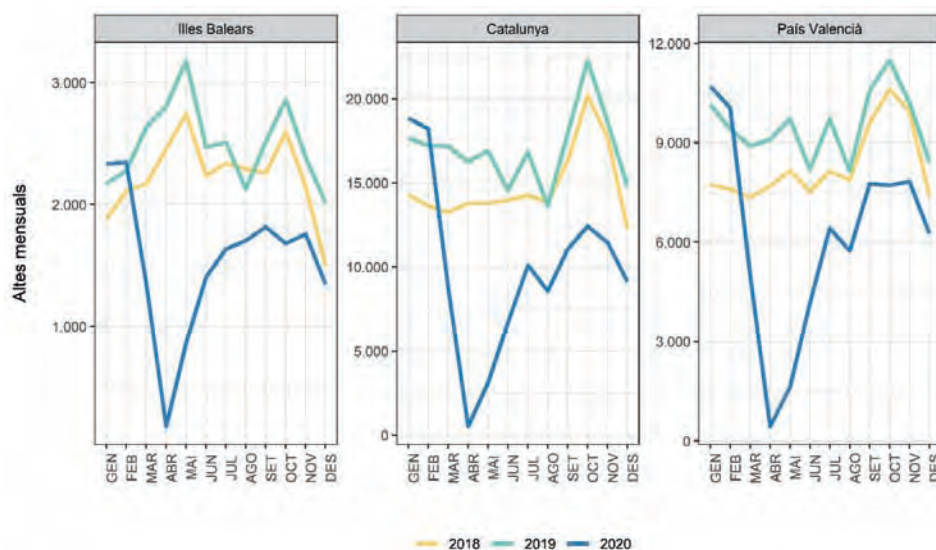
El canvi en els orígens i la composició per edat i sexe d'aquests fluxos llatinoamericans ens ofereix una pista d'una dissimilitud força significativa respecte a la primera onada: tot sembla indicar que aquesta segona es va veure empenya més pels factors d'expulsió que pels d'atracció. Si bé ja el 2014 s'endegava la recuperació econòmica, no explica per ella mateixa la rapidesa en la represa de la immigració

internacional, i resulta més entenedor si ho interpretem com la juxtaposició de particulars cicles d'expulsió a origen. Les crisis polítiques pel que respecta a l'alça dels fluxos de veneçolans —molts d'ells acollint-se a la figura del refugi—, l'expulsió provocada per crisis econòmiques —com va ocórrer amb la reactivació dels corrents procedents de Colòmbia o Argentina—, i la inseguretat ciutadana d'estats quasi fallits com els centreamericans —amb un creixement de les arribades d'Hondures, Guatemala i, en menor mesura, Nicaragua o el Salvador—, coincidint amb les barreres a la migració cap als Estats Units que havien estat el lloc de destinació principal d'aquests països, expliquen aquest augment tan notori com eclipsat per la pandèmia. La intensitat d'aquests fluxos en comparació amb el *boom* de principis de segle XXI es veu matisada, no obstant, si tenim en compte el saldo migratori final, és a dir, el balanç entre les entrades i les sortides, ja que en aquest segon *boom* les sortides que s'havien disparat a causa de la Gran Recessió, a pesar de decreixer, es van mantenir en nivells superiors que els enregistrats abans de 2008 (tot i que no hauriem de descartar l'efecte d'un registre deficient de les sortides anterior).

El segon fenomen que crida l'atenció és que, malgrat l'esmentat tancament de fronteres, la caiguda dels fluxos durant el primer any pandèmic va ser molt inferior del que podríem haver esperat. Això es veu molt més clarament si observem l'evolució mensual de les entrades de 2020 en comparació amb les dels dos anys anteriors 2018 i 2019 (Figura 10). Per a tots els territoris, igual que per al conjunt d'Espanya, després dels dos mesos ascendents de gener i febrer, a partir de març les entrades cauen a plom per a aterrar a mínims el mes d'abril, als antípodes del que havia succeït els dos anys anteriors, que presentaven un màxim estacional el mes de maig. La sobtada caiguda que representa el tancament de fronteres que es fa notar els mesos de març, abril i maig de 2020, especialment el mes d'abril, en què se situa al voltant del 96% altes menys, si les comparem amb les comptabilitzades el mes de gener del mateix any. Així es constata una reducció del 97,3% per a Catalunya entre gener i abril de 2020, on només s'enregistren 517 nous ingressos, un 95,9% per al País Valencià amb 436, i un 92,2% a les Illes Balears amb 182 altes, la recuperació dels fluxos que es dona, excepte pel País Valencià, queda sempre per sota del 50% dels efectius verificats el gener del mateix any. Si la caiguda té a veure tant amb les restriccions com amb el mateix fet dissuasiu de l'elevada incidència de la mortalitat a Espanya mentre es deixava sentir la primera onada de la covid-19 (amb un lloc destacat per a Catalunya), a la recuperació hi contribueix la relaxació primerenca dels controls deguda al desig de tornar a atraure el turisme de masses. A partir d'aleshores els fluxos es recuperen progressivament seguint la pauta d'establir màxims per al mes de juliol en plena temporada estiuenca i després al mes d'octubre (presumiblement relacionada amb la davallada de preus del transport transatlàntic). Aquesta tendència

ens fa preveure un ràpid ascens dels fluxos a mesura que s'aconsegueixi establir la situació sociosanitària i l'obertura de nou de les fronteres sigui vàlida per a tots els països sense restriccions. Una primera conclusió, doncs, és que contra el que es podria pensar amb l'aparatos anunci del «tancament de fronteres», fins i tot en els temps pitjors aquestes s'han mostrat poroses, en el sentit que mai no es varen fer del tot. L'apertura parcial s'adaptava a les condicions sanitàries dels països d'origen, supeditada a les recomanacions de la UE, però també a la possibilitat d'obtenir el visat o en general de superar les traves a l'entrada a Espanya. És en aquest sentit que podem parlar de triatge, sense que, però, tinguem dades sobre les característiques socioeconòmiques de les persones que sí que han migrat mentre es restringia la mobilitat.

FIGURA 10. Immigració internacional, altes mensuals, 2018, 2019 i 2020

FONT: Elaboració pròpia a partir de les *Estadísticas de variaciones residenciales*, 2018, 2019 i 2020 (INE).

Fins ara hem observat les entrades, però de quina manera ha afectat la pandèmia les sortides? Com era de suposar, les restriccions tant a Espanya com als països d'origen dels immigrants han actuat d'inhibidors de les sortides. Als tres territoris, especialment al Principat, l'estimació de les *Estadísticas de migracions* realitzada per al segon semestre de 2020 i primer semestre de 2021 per l'INE, en

comparació amb els anys anteriors ens parla d'un increment més que notable de la sortida dels residents que no tenien nacionalitat espanyola ni de cap dels països de la UE —amb l'excepció de les Illes Balears el segon semestre de 2020, amb sortides inferiors a les que s'enregistraven un any abans—, que pot apuntar a dos fenòmens: en primer lloc, a l'efecte d'acumulació de les sortides no efectuades en el transcurs de l'any 2020 per la pandèmia, però també com a reacció a la crisi econòmica derivada d'aquesta, amb una reemigració a països tercers més que no pas un retorn a origen (com en part ja va succeir a la Gran Recessió).

Finalment, durant la pandèmia, si parlem de migracions internacionals, on s'ha posat l'accent més que en la disrupció que aquesta ha pogut significar per als tres territoris o per al conjunt d'Espanya, ha estat en la immigració de temporers —la seva necessitat i alhora problematització com a focus de contagi— (Garcés Mascafeñas; Güell, 2021), i en el creixement de la migració irregular procedent del continent africà —travessat també per la qüestió sanitària i en l'evidència de la fallida de la política d'externalització de fronteres. Tant en un cas com en l'altre la pandèmia va fer paleses les deficiències estructurals preexistents. Així s'esdevingué en l'acollida de temporers, infrahabitatge, segregació i racisme, agreujats per la por al contagi, que posaven sobre la taula la distribució dels costos de la mà d'obra entre sector privat, públic i el mateix immigrant, no sols dels treballadors contractats sinó del conjunt de la població flotant que la demanda genera. També l'increment puntual d'arribada de pasteres al País Valencià, i excepcionalment a les Illes Balears al llarg del 2020, va alimentar la idea d'una avinguda d'immigrants irregulars provocada per la pandèmia (no pocs s'enfilaven a culpar també el canvi climàtic). Aquests debats abundaven en l'escàndol que a nivell estatal varen provocar les pèssimes condicions del port d'Arguineguín a les Illes Canàries —oblidant que més que l'increment d'arribades va ser la disrupció en el circuit, que habitualment queda a l'ombra, de confinament als centres d'internament d'estrangers i la devolució el que l'havia col·lapsat. De manera indirecta, haurem de considerar l'impacte en l'opinió pública dels salts massius a la frontera de Ceuta de maig de 2021 promoguts pel govern del Marroc com a forma de pressió vers el govern espanyol en particular i la Unió Europea en general, que redunda en els perills de dependre d'autocràcies per al control de les fronteres i dels quals l'extrema dreta en va voler treure rèdit.

4.2. Migracions internes: Una solució al despoblament rural?

Si en aquesta ocasió les migracions internacionals han passat gairebé desapercebudes, el contrari ens hem trobat amb l'impacte de la covid-19 a les migracions internes. L'increment dels moviments migratoris dirigits als municipis més petits va concentrar tota l'atenció mediàtica, passant de l'al·lusió literària de la fugida al camp de l'aristocràcia florentina provocada per la pesta del segle XIV a

presentar-se com la solució al despoblament rural, recuperant el vell anhel de «l'equilibri territorial».

Abans d'analitzar les dades haurem de considerar per què es va produir aquesta magnificació mediàtica del fenomen. Ja els primers mesos de declarar-se el confinament perimetral de municipis i comarques, els municipis petits veieren augmentar la seva població de fet, no sense preocupació. Els protagonistes d'aquests moviments eren els propietaris de segones residències, que transmutaren la principal emplaçada en àrees metropolitanes per la secundària amb la voluntat d'instal·lar-s'hi, com a mínim mentre persistia la crisi pandèmica, gràcies, entre d'altres factors, al teletreball. En alguns casos aquests moviments no generaren un nou empadronament i, per tant, un registre de canvi de residència —ja que alguns propietaris en el seu moment havien fet constar la residència secundària com a principal per raons d'exempció fiscal. El que provocaren és un augment *de facto* de la població per una ocupació fora de l'estacionalitat habitual. El segon cas fou l'alça de l'empadronament, és a dir, de la població de dret, que sí que quedaria enregistrat com a moviment migratori; dins aquesta tipologia ens podíem trobar amb persones que ja tenien un habitatge secundari i van decidir empadronar-se per a facilitar la mobilitat durant el confinament —amb un DNI en què constava la residència principal en un municipi, sovint urbà, i ara un paper d'un nou empadronament en un altre municipi on ja tenien la residència secundària, sovint rural—, i aquelles que efectivament havien adquirit o llogat un nou habitatge al municipi de grandària més petita, donant així lloc a una alta padronal. Això explica que els municipis mateixos fossin els primers a constatar un increment de veïns —alguns d'ells en edat escolar—, juntament, no ho oblidem, amb una retenció dels veïns propis més joves que, en altres circumstàncies, haurien marxat.

Quan el juny de 2021 es publicaren les dades oficials sobre els canvis de residència efectuats l'any anterior, semblaven avalar el que abans havien anunciat els mitjans de comunicació en recollir el testimoni dels batlles de molts municipis petits. Tot i que les migracions internes havien disminuït de 2019 a 2020 a les Illes Balears, Catalunya i el País Valencià, les que en el darrer any es dirigien als municipis de menys de 5.000 habitants havien crescut, com ja ho anaven fent lleument des de la recuperació el 2014. A Catalunya, l'any 2020 s'havia experimentat una variació anual positiva d'un 9,7% respecte de l'any anterior, amb un saldo positiu de 3.506 entrades més que sortides, mentre que les dels municipis de més de 50.000 habitants havien enregistrat una variació d'un -17,2%, amb un saldo negatiu de 28.674 baixes de més (Taula 4). El mateix havia succeït al País Valencià, amb una variació positiva de la immigració rebuda als municipis petits d'un 6,1%, amb 18.585 altes, i a les Illes Balears, amb un 6,6% i 2.911 altes. Val a dir, però, que en nombres absoluts els municipis grans continuaven essent els que atreïen més població: les altes en els municipis de menys de 5.000 habitants havien

estat per a Catalunya de 41.705, i les dels municipis més grans de 50.000 habitants les doblaven, amb 92.683. És una pauta que es repetia al País Valencià, amb 35.000 altes als més grans de 50.000 habitants, i a les Illes Balears, amb 7.951. De tota manera, la variació interanual, sempre negativa per als municipis més grans, apuntava a confirmar el canvi de tendència anunciat.

La pregunta primordial és si aquest increment significarà una inflexió en el despoblament rural o serà només el miratge provocat pel parèntesi pandèmic. Per a respondre a aquesta pregunta haurem d'observar l'estructura per edats de l'increment de les migracions que des de les àrees urbanes es dirigeixen cap als municipis petits i sospesar-lo en el context del cicle de vida de les persones que s'han mogut. Si una de les característiques dels fluxos de les àrees urbanes cap a municipis petits havia estat una estructura d'edat on apareixien sobrerrepresentades les edats al voltant de la jubilació, més encara en comparació amb els fluxos que es movien dins les respectives àrees metropolitanes, els anys 2019 i 2020 el creixement experimentat pels municipis petits segueix confirmant aquest perfil. En la Figura 11 es representa l'estructura per edats dels fluxos migratoris que van sortir de les tres grans àrees urbanes de les tres capitals dels territoris de parla catalana el 2019 i el 2020, contrastant amb els que ho van fer als municipis més grans de 100.000 mil habitants i als més petits de 5.000.

El primer que destaca és com els fluxos dirigits cap als municipis petits ja es caracteritzaven abans de la pandèmia en les tres àrees per una major presència de persones grans, molt més en comparació d'aquells que es movien cap als municipis més grans caracteritzats per una major joventut. Doncs bé, amb la pandèmia els corrents cap als municipis petits encara han exagerat el perfil gran, notòriament els que sortien de l'àrea urbana de Barcelona i els de Palma. Els fluxos d'aquestes àrees presenten un creixement a les edats prèvies a la jubilació entre els 50 i els 64 anys. Mentre que, al contrari, en el cas dels dirigits als municipis més grans de les mateixes àrees urbanes, malgrat la diferència d'escala (sempre sobrepassen a totes les edats els fluxos als municipis petits) han tendit a disminuir la intensitat en el grup modal més jove. Aquesta pauta s'adiu més amb el pes de les segones residències i amb la capacitat adquisitiva i d'estalvi de grans i joves. En tot cas, no és el perfil que esperaríem per a contrarestar el despoblament rural, en què es pensa majoritàriament en parelles joves amb infants. Tot i que, com més petit sigui el municipi, més impacte tindrà l'arribada de nous veïns.

Vista aquesta estructura d'edat i tenint en compte el cicle de vida, la nostra aposta és que, malgrat el canvi de mentalitat respecte de les preferències residencials i la consideració de factors com un espai més gran i l'entorn paisatgístic, afavorits per l'extensió del teletreball, un cop superada la crisi pandèmica es pot donar un retorn de famílies amb menors a les àrees urbanes d'on procedien, però a més poden arrossegar part dels avis que també s'hi van traslladar. I això encara

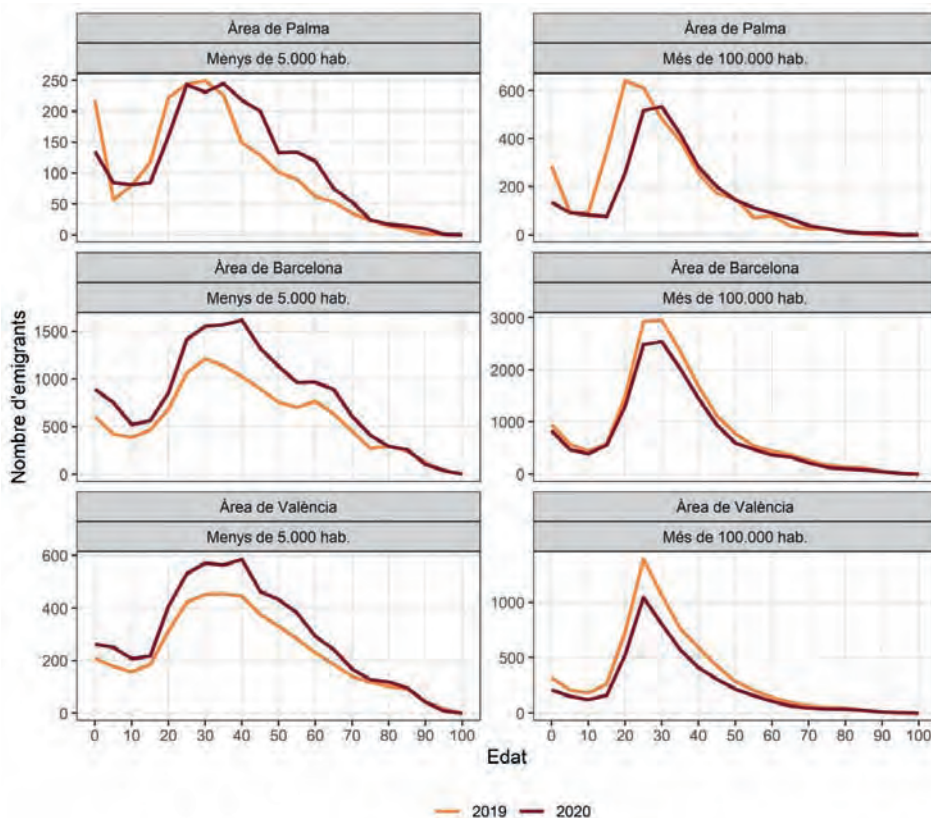
TAULA 4. Migracions internes i saldo migratori per grandària de municipi a Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears (2019 i 2020)

	2020				2019				Variació anual (%)	
	Entrades	Sortides	Saldo	Entrades	Sortides	Saldo	Entrades	Sortides	Entrades	Sortides
<i>Catalunya</i>										
<i>Fins a 5.000 h.</i>	41.705	28.637	13.068	38.025	34.519	3.506	38.025	34.519	9,7	-17,0
<i>De 5.001 a 20.000 h.</i>	61.462	48.490	12.972	62.900	54.889	8.011	62.900	54.889	-2,3	-11,7
<i>De 20.0001 a 50.000 h.</i>	47.716	45.082	2.634	52.635	50.588	2.047	52.635	50.588	-9,3	-10,9
<i>Més de 50.000 h.</i>	92.683	121.357	-28.674	111.906	125.470	-13.564	111.906	125.470	-17,2	-3,3
Total	243.566	243.566	0	265.466	265.466	0	265.466	265.466	-8,2	-8,2
<i>País Valencià</i>										
<i>Fins a 5.000 h.</i>	18.585	13.357	5.228	17.518	16.081	1.437	17.518	16.081	6,1	-16,9
<i>De 5.001 a 20.000 h.</i>	30.225	25.075	5.150	31.587	28.877	2.710	31.587	28.877	-4,3	-13,2
<i>De 20.0001 a 50.000 h.</i>	36.085	34.246	1.839	40.397	38.279	2.118	40.397	38.279	-10,7	-10,5
<i>Més de 50.000 h.</i>	35.188	47.405	-12.217	44.049	50.314	-6.265	44.049	50.314	-20,1	-5,8
Total	120.083	120.083	0	133.551	133.551	0	133.551	133.551	-10,1	-10,1
<i>Illes Balears</i>										
<i>Fins a 5.000 h.</i>	2.911	1.953	958	2.732	2.209	523	2.732	2.209	6,6	-11,6
<i>De 5.001 a 20.000 h.</i>	8.995	7.540	1.455	8.806	8.198	608	8.806	8.198	2,1	-8,0
<i>De 20.0001 a 50.000 h.</i>	10.199	9.137	1.062	10.065	9.737	328	10.065	9.737	1,3	-6,2
<i>Més de 50.000 h.</i>	7.951	11.426	-3.475	9.894	11.353	-1.459	9.894	11.353	-19,6	0,6
Total	30.056	30.056	0	31.497	31.497	0	31.497	31.497	-4,6	-4,6

FONT: Elaboració pròpia a partir de les Estadístiques de variacions residencials, 2019 i 2020 (INE).

que mantinguin els habitatges adquirits als municipis d'àmbit rural —possiblement com a segona residència a despit que estigui enregistrada com a primera.

FIGURA 11. Estructura d'edat de les sortides de les àrees urbanes de Barcelona, València i Palma amb destinació a municipis menys de 5.000 habitants i a municipis majors de 100.000 (2019 i 2020)

FONT: Elaboració pròpia a partir de les *Estadísticas de variaciones residenciales*, 2019 i 2020 (INE).

5. CONCLUSIONS: MÉS QUE UN PARÈNTESI?

Amb dos anys de perspectiva, l'afectació de la covid-19 als principals fenòmens demogràfics ha estat desigual. El preu enorme en defuncions que va tenir sobretot la primera onada, quan planava la incertesa sobre la naturalesa i les mesures a

adoptar per a limitar el contagi, va quedar amortit en l'impacte en l'esperança de vida. Això s'explica per la robustesa del sistema sanitari primer i pel ràpid descobriment i l'efectivitat de les vacunes, més tard, però sobretot per les característiques del virus i les seves mutacions, que en concentrar la mortalitat a les edats més grans i en les persones que ja presentaven quadres de malaltia crònica greu, va veure disminuïda la seva incidència en termes de pèrdua d'esperança de vida en una forquilla que ha anat dels 0,2 anys per a les Illes Balears, als 1,5 per a Catalunya, i uns 0,6 al País Valencià. Molt lluny del que provocà, per exemple, la grip de 1918, amb una afectació greu entre infants i joves que va fer que l'esperança de vida es desplomés en més de 10 anys. És cert que a la mortalitat directa per la covid-19 —subestimada durant les primeres setmanes de la pandèmia—, caldria afegir-hi aquella mortalitat indirecta i diferida conseqüència de la interrupció que aquesta ha representat en l'assistència sanitària, especialment en la prevenció de malalties amb una alta mortalitat, com la detecció de càncers. Caldrà esperar més temps per a avaluar aquesta petjada.

Si del que fem balanç és de l'impacte sobre la fecunditat, les dades indiquen que ha seguit la tendència a la baixa, i malgrat que el clima creat per la pandèmia no convidés a projectes reproductius —el contrari del que sostingueren els mitjans sensacionalistes seduïts per la notícia d'un *boom* provocat pel confinament—, la principal causa del manteniment de la tendència a la baixa pot ser la mateixa estructura per edat de la població. Dit d'una altra manera: sense pandèmia també hauria davallat. L'increment de la nupcialitat, en la qual alguns han volgut veure l'indici d'una futura remuntada de la fecunditat, s'explica per l'ajornament dels matrimonis i en general de la formació de parelles, durant el primer any a causa de les greus restriccions per a la celebració de les núpcies. Tenint en compte el percentatge cada cop més minso de la nupcialitat en la formació de parella, i que ja fa temps que s'ha dissociat la formació de parella amb el naixement del primer fill, no s'espera un augment de la fecunditat en els propers anys com a reacció a l'episodi pandèmic.

Finalment, haurem de pensar quin ha estat l'efecte en les migracions. Hem vist que si ens referim a les migracions internacionals, podem parlar d'una afectació conjuntural, que a diferència de la mortalitat va experimentar una ràpida recuperació ja durant el primer any pandèmic. Resta per veure l'efecte sobre l'emigració durant el segon any 2021, que podria recollir, igual que en el cas de la nupcialitat, d'una banda un efecte de projectes diferits en el temps, de l'altra el de l'afectació econòmica de la pandèmia, que ha colpejat especialment un sector com el de l'hostaleria i els serveis on la població estrangera està sobrerrepresentada. Quant a les migracions internes, s'ha constatat un salt en els fluxos dels que, residents a les grans àrees urbanes dels tres territoris, es dirigien als municipis menors de cinc mil habitants —tendència que ja s'apuntava tímidament

amb la recuperació de la Gran Recessió a partir de 2014. Amb tot, l'estructura per edat d'aquests fluxos no sembla que es pugui mantenir i no sembla que puguin ser la solució al despoblament rural, tal com alguns havien cregut. En els propers anys veurem si aquesta tendència es consolida o si també l'haurem de considerar com circumscrita a l'episodi pandèmic.

Si aturéssim aquí el nostre balanç, l'afectació estrictament demogràfica de la pandèmia quedaria limitada a la mortalitat d'unes generacions molt concretes —les que el 2020 tenien més de vuitanta anys, això és, les nascudes abans de 1940—, amb uns efectes conjunturals, malgrat que hi afegim aquells que hem anomenat «diferits en el temps o indirectes». Si adoptem una perspectiva més llarga, cal preguntar-se si la pandèmia no ha significat un advertiment. Podem creure que el recent episodi de la covid-19 ha tingut un efecte conjuntural i que només afecta la teoria de la transició epidemiològica i sanitària en el sentit que fa replantejar si l'activitat humana, el model de creixement econòmic i el seu impacte ecològic faran augmentar les zoonosis i s'estendran epidèmies que hom creia definitivament controlades. Però també podem preguntar-nos si aquest episodi, juntament amb la pèrdua d'esperança de vida que es va generalitzar als països de l'est d'Europa als anys noranta del segle xx, o el manteniment d'una fecunditat més alta de l'esperada als països subsaharians i l'augment sobtat que es va enregistrar a l'inici del tercer mil·lenni a Algèria o a Egipte, no són senyals d'entropia al sistema, tot i que aquestes variacions també hagin estat conjunturals. D'aquesta manera s'obriria una incògnita sobre la reversibilitat dels fenòmens demogràfics a la transició demogràfica i una reconsideració tant de la teoria lligada a la idea de desenvolupament econòmic com al futur que ens espera.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- DOMINGO, Andreu; BLANES, Amand, i ESTEVE, Albert (2022). «Impacte de la covid-19 a la dinàmica demogràfica dels territoris de parla catalana: mortalitat, fecunditat i migracions». A: DOMINGO, Andreu; BARCELÓ, Mercè [ed.]. *Impacte social de la covid-19. Una mirada multidisciplinària*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, <<https://covid-19.iec.cat/>>, DOI: 10.2436/15.3000.01.2
- ESTEVE, Albert; TREVIÑO, Rocío (2019). «Els grans perquè de la (in)fecunditat a Espanya», *Perspectives Demogràfiques*, núm. 15, Centre d'Estudis Demogràfics.
- GARCÉS MASCAREÑAS, Blanca; GÜELL, Berta (2021). «Temporeros agrícolas en España: nuevas caras de un viejo problema». A: ARANGO, Joaquín; GARCÉS, Blanca; HAHÍA, Ramón, i MOYA, David [dir.]. *Inmigración en tiempos de covid-19. Anuario CIDOB de la inmigración*. Barcelona: CIDOB.

OLSHANSKY, Jay; AULT, Brian (1986). «The fourth stage of the epidemiologic transition: the age of delayed degenerative diseases», *The Milbank Quarterly*, núm. 64, p. 355-391.

2. Reptes democràtics en temps de pandèmia: el termòmetre dels drets de la ciutadania

MERCÈ BARCELÓ
ENOCH ALBERTÍ
JOSEP M. VILAJOSANA

1. LES DIVERSES AFECTACIONS JURÍDIQUES DERIVADES DE LA PANDÈMIA

El fenomen de la covid-19, a més d'haver produït inestimables estralls en vides humanes, ha causat una profunda crisi d'efectes imprevisibles i de magnitud encara no determinada en l'àmbit social, jurídic, polític i econòmic. Pel que fa a l'àmbit jurídic, que és des de la perspectiva com s'analitzen aquí alguns dels efectes de la pandèmia, una de les dades clau per a copsar-ne l'abast és examinar quina ha estat la reacció dels qui han hagut d'entomar la gestió pública pel que fa a dos factors: el gaudi dels drets i llibertats de la ciutadania, i la qüestió de qui havia de ser-ne el concret gestor.

Certament, es tractava que la gestió pública es fes càrrec de protegir els drets a la salut i a la integritat física de les persones; i de protegir també, en relació amb aquests drets, l'accés universal al sistema sanitari públic desbordat des del primer moment. Però implicava això restringir altres drets, com el dret a circular, a la protesta o al treball? Implicava suspendre'ls? Si s'havien de limitar, fins on? Existien en els estats, i en especial en l'Estat espanyol, instruments jurídics prou afinitats com per a gestionar la situació sense desconstruir fites assolides quant a la protecció dels drets i les llibertats?

L'altre factor clau per a estimar la incidència dels efectes de la pandèmia en l'àmbit jurídic és com han reaccionat els poders públics davant la qüestió de qui n'havia de ser l'administrador concret. I aquí hi havia opcions diverses: exigia una situació com l'actual una desfederalització dels estats i una recentralització —no sols a favor dels estats centrals, sinó fins i tot potser en l'àmbit de la Unió Europea, en el nostre cas— per a la presa de decisions, o més aviat es tractava que fossin els poders locals qui les prenguessin en ares de la seva eficàcia? Es tractava de deixar

la presa de decisions en mans de comitès d'experts, del poder judicial o de la política? S'han jugat bé els rols corresponents per part de tots?

Sabem que el tipus de reacció que predomina en aquests supòsits de profunda crisi per part dels poders públics mostra de manera fefaent els trets de caràcter més profund que sovint queden amagats en el capteniment quotidià. Sabem també que, davant la temptació d'una gestió de la crisi sanitària competitiva, tecnocràtica, autoritària, centralitzada i paternalista, una democràcia de qualitat demanda dels poders públics una gestió cooperativa, controlada democràticament, amb limitacions proporcionades dels drets, descentralitzada i que fomenti la consolidació d'una ciutadania responsable. A partir d'aquí, caldrà veure quines han estat les reaccions dels poders públics a l'Estat espanyol que, ja s'avança, s'han decantat més pel primer model que pel segon.

Per dur a terme aquesta anàlisi, l'informe es dividirà en tres apartats: en primer lloc, es tractaran els possibles models de resposta dels poders públics a la situació generada per la pandèmia; i ho ha elaborat en Josep M. Vilajosana. Després es referiran els instruments legals de què disposaven els poders públics per a protegir la població en cas de crisi sanitària; i ho ha treballat Mercè Barceló. Finalment, l'Enoch Albertí s'ha fet càrrec de l'apartat dedicat a la garantia i el control de la proporcionalitat en la limitació de drets fonamentals. En l'informe publicat a la pàgina web de l'IEC s'examinaven també algunes de les innumerables restriccions a diversos drets fonamentals que han tingut lloc amb les actuacions concretes dels poders públics del nostre àmbit en la gestió de la pandèmia; en concret, respecte de la llibertat de circulació i del dret de reunió. Aquí, però, per raons d'espai no s'aborden i allà ens remetem.

2. ELS REPTES JURÍDICS PLANTEJATS PER LA COVID I ELS MODELS DE RESPOSTA MÉS RESPECTUOSOS AMB ELS DRETS I LES LLIBERTATS DE LA CIUTADANIA

2.1. Plantejament

Per tal de poder examinar la reacció dels qui han hagut d'entomar la gestió pública de la pandèmia originada per la covid és útil examinar quins reptes presenten aquestes situacions i quins serien els models de resposta més respectuosos amb els drets i les llibertats d'una ciutadania democràtica. Alguns d'aquests reptes poden expressar-se en forma de dicotomies: estatal o global?; tècnica o política?; seguretat o llibertat?; concentració o descentralització?; coerció o responsabilitat?

2.2. *Davant la temptació de la gestió competitiva, més cooperació entre estats*

La competició, sovint deslleial, entre els diferents estats per tal d'aconseguir subministrament mèdic o vacunes per a llurs poblacions, no és només ineficient, sinó també injusta. És ineficient perquè, en un món globalitzat, si la immunitat de grup no s'assoleix a nivell mundial, hi ha un alt grau de probabilitat que no s'acabi amb la malaltia infecciosa, en augmentar les probabilitats de mutacions cada cop més exitoses davant les vacunes; és injusta atès que origina desigualtats inadmissibles en assumptes que afecten un dret tan bàsic com és el dret a la vida i a la salut: «En l'àmbit dels drets humans no hi ha lloc per als passaports» (Dworkin, 2006: 69). Per aquestes raons, aquesta actitud competitiva entre estats caldria que fos substituïda per una altra que en prioritzi la cooperació. Cal fer un ús més intensiu i honorat dels instruments de dret internacional i relatius a organitzacions internacionals que podrien ajudar a una gestió cooperativa d'aquest tipus de crisi (Pérez, 2020).

2.3. *Davant la temptació de la gestió tecnocràtica, una política amb control democràtic*

Les propostes tècniques permeten establir el *mitjà* necessari per tal d'obtenir una determinada finalitat (contribuint d'aquesta manera a l'*eficàcia* de la decisió) o optar, entre els diferents mitjans possibles, per aquell que permeti assolir la finalitat amb un cost menor (fent que la decisió sigui *eficient*). Però, estrictament parlant, triar quina és la *finalitat* que cal perseguir o decidir què compta com a *cost*, no és mai una decisió tècnica (o neutral). Perquè decidir quina ha de ser la finalitat que cal perseguir és una qüestió política.

Cal defensar que, en un Estat democràtic de dret, les decisions tècniques (els mitjans) han de quedar supeditades a les finalitats perseguides i als costos definits pels representants de la voluntat popular, amb el límit indefugible que suposa el respecte als drets i les llibertats de la ciutadania. Això pot tenir conseqüències, per exemple, a l'hora de determinar l'abast del control jurisdiccional de les normes jurídiques aprovades en aquest període. Si ja resulta inassumible que les decisions polítiques es facin passar per tècniques, encara origina més perplexitat que alguns jutges suplantín els tècnics sense tenir-ne l'expertesa necessària (*Covid-19 y el derecho público*, 2020: 323 i sq).

2.4. *Davant la temptació de la gestió autoritària, respecte als drets i llibertats*

En un estudi recent, es constata que no sols augmenta considerablement la porció de la població espanyola que es decanta per un govern tecnocràtic, sinó que més de la meitat dels enquestats expressa la seva disposició a sacrificar llibertats bàsiques

per a fer front a la pandèmia (Amat *et alter*, 2020). La reacció pot ser titllada de comprensible, des d'un punt de vista psicològic. La por i la incertesa acostumen a originar aquests actes reflexos fruit de l'instint de supervivència. Però aquesta situació és el caldo de cultiu idoni perquè apareguin, i es puguin arribar a consolidar amb el temps, actituds autoritàries que tinguin difícil encaix en estats democràtics de dret. I és que la radicalitat d'aquestes posicions pot donar lloc a un malentès: pensar que la seguretat i la llibertat són excloents i no estan relacionades. Però això no és així. D'entre els autors clàssics, ho va expressar clarament Montesquieu: «La llibertat política d'un ciutadà depèn de la tranquil·litat d'esperit que neix de l'opinió que té cadascú de la seva seguretat» (Montesquieu, 1983: llibre XI, capítol 6). Per tant, sembla raonable pensar que un cert grau de seguretat és una condició necessària per a poder gaudir dels drets i les llibertats. Així, doncs, no pot defensar-se que per tal de garantir la seguretat calgui prescindir de la llibertat, però les llibertats no es poden exercir sense un mínim de seguretat. En el cas d'estats que no tenen un compromís ferm amb el respecte dels drets i les llibertats de la ciutadania, la defensa de la seguretat es pren com a coartada per a limitar-los o desposseir-los de llurs garanties. En canvi, en un Estat dotat d'una constitució que en garanteixi de forma efectiva el gaudi, la seguretat no ha de ser menyspreada, però sí que cal canviar-ne la funció. La seguretat, aleshores, ha de ser tractada com un instrument destinat essencialment a preservar el gaudi pacífic de la llibertat. D'aquest canvi de funció se'n deriven conseqüències importants a l'hora d'establir el contingut i l'abast dels drets i llibertats que poden veure's afectats quan es confronten amb la justa mesura de la seguretat que en fa possible l'exercici. En aquesta direcció cal interpretar, per exemple, la garantia i el control de la proporcionalitat en la limitació dels drets que exigeix la jurisprudència constitucional, com més endavant es tractarà.

2.5. Davant la temptació de la gestió centralitzada, coordinació i descentralització

En analitzar els instruments necessaris per a protegir la població davant de les crisis sanitàries hi havia dues vies normatives que l'Estat espanyol podria haver seguit: l'aplicació de l'estat d'alarma o l'aplicació de les lleis de sanitat, com després s'explica a bastament. En un primer moment es va triar el primer camí, emparant-se en el fet que era l'únic instrument que permetia un confinament total de la població. Ara, al marge de si això era així i si era convenient o no aquesta mesura tan radical, el cas és que es va optar per una centralització del poder arrabassant competències autonòmiques, relacionades amb la crisi directament, com són les sanitàries, però també amb d'altres àmbits en què costa de veure'n la relació. Sorgeix el dubte, aleshores, de si aquesta centralització del poder era necessària per tal d'obtenir els resultats estrictament sanitaris o econòmics que calia perseguir.

Hom pot pensar, en canvi, que o bé la utilització de l'estat d'alarma, però interpretat de manera que l'Estat es reservés només les facultats de coordinació i en aquelles àrees directament afectades per la crisi, o bé l'aplicació de les lleis sanitàries, hauria estat més eficient i més respectuós amb les competències autonòmiques (Martín, 2020). Així s'ha posat en relleu, si més no en determinades comunitats autònomes, en la fase posterior al desconfinament i en el període d'aplicació de les vacunes.

2.6. Davant la temptació de la gestió paternalista, foment d'una ciutadania responsable

Quan l'estat fa un ús més intensiu del model coercitiu, n'assumeix en bona mesura l'èxit o el fracàs de l'empresa, és a dir, la responsabilitat l'assumeixen les institucions. Aquesta aproximació tendeix a anar acompanyada d'una visió paternalista de la societat. Se sol amagar informació rellevant o se'n dona d'esbiaixada, la qual cosa, de retruc, origina desconfiança en la ciutadania. Aquesta desconfiança genera poca implicació en els afers públics. En el cas que ens ocupa, no crea consciència en la ciutadania del paper que li toca fer per tal de contribuir al bé comú. L'únic incentiu per a actuar serà evitar la sanció. La ciutadania es veurà a si mateixa simplement com un subjecte passiu, receptor de les normes jurídiques que li són alienes. Això, al seu torn, reforça la idea en els poders públics que la ciutadania no és de fiar i que, consegüentment, el mecanisme idoni ha de continuar sent el coercitiu. I la roda seguirà girant en el mateix sentit.

Tot i que, com diem, no és fàcil fer que la roda giri en un sentit divers, perquè al capdavant es necessita un profund canvi cultural, sí que és possible prendre mesures que ajudin a trencar alguns d'aquests engranatges. Per començar, sempre que sigui possible, cal deixar un ampli espai a les recomanacions acompanyades de transmissió d'informació de qualitat. Aquí cobra una importància cabdal el deure de transparència de l'administració pública. Només oferint informació de qualitat, hom pot esperar generar confiança en la ciutadania. Si es genera aquesta confiança és més probable que la ciutadania s'impliqui en els afers públics i sigui conscient del paper actiu que se n'espera per tal de contribuir al bé comú. Això, al seu torn, reforça la idea en els poders públics que es pot confiar en la ciutadania, tot i que es reservi el paper de supervisor i coordinador de les accions generals que cal dur a terme.

Podem concloure, doncs, que davant la temptació d'una gestió de la crisi sanitària competitiva, tecnocràtica, autoritària, centralitzada i paternalista, una democràcia de qualitat demanda dels poders públics una gestió cooperativa, controlada democràticament, només amb limitacions proporcionades dels drets, descentralitzada i que fomenti la consolidació d'una ciutadania responsable.

3. INSTRUMENTS LEGALS PER A PROTEGIR LA POBLACIÓ EN CASOS DE CRISIS SANITÀRIES

3.1. *Les possibilitats legals*

L'ordenament jurídic conté un bon nombre de normes per a fer front a crisis sanitàries, especialment a episodis epidemiològics. Destaquen per especialització les següents: la Llei orgànica 4/1981, d'1 de juny, dels estats d'alarma, excepció i setge (només pel que fa a la declaració d'estat d'alarma, arts. 4 a 12); la Llei orgànica 3/1986, de 14 d'abril, de mesures especials en matèria de salut pública (art. 3); la Llei 14/1986, de 25 d'abril, general de sanitat (art. 26); i la Llei 33/2011, de 4 d'octubre, general de salut pública (arts. 27.3, 52.3, 54).

Aquestes quatre lleis obren la possibilitat d'encarar una crisi sanitària des de dues perspectives diferents: una, des de l'excepcionalitat que representa la declaració de l'estat d'alarma. Com és sabut, aquesta és la via que, en un principi, trià l'Estat central per a gestionar la situació de crisi sanitària ocasionada per la covid-19, amb l'aprovació del Reial decret 463/2020, de 14 de març; i que seguí triant després, amb matisos, quan cursà la segona declaració d'estat d'alarma, per Reial decret 926/2020, de 25 d'octubre. El primer d'aquests reials decrets ha estat declarat inconstitucional parcialment per la sentència del Tribunal Constitucional 148/2021, de 14 de juliol (quant a les limitacions relatives a la llibertat de circulació previstes a l'art. 7, per entendre que suspendien el dret i des de l'instrument de l'estat d'alarma només es podia «restringir»), així com també el segon per sentència 183/2021, de 27 d'octubre (per la durada de la pròrroga i per la regulació del règim de delegació efectuada a favor dels presidents autonòmics). El cert, però, és que hi havia aleshores i ara una altra opció possible que passava per emprar el bloc de les altres tres lleis específiques en matèria de salut pública. Ambdues opcions responen a concepcions diferents de l'organització territorial de l'Estat i possibiliten, en conseqüència, gestionar la crisi sanitària per autoritats governatives diferents.

3.2. *Control de pandèmies des de la declaració de l'estat d'alarma*

Les «crisis sanitàries, com ara epidèmies i situacions de contaminació greus» són un dels supòsits en els quals el govern central pot declarar l'estat d'alarma (art. 4.b, Llei orgànica 4/1981).

D'acord amb la Llei orgànica que regula l'estat d'alarma, l'autoritat competent és el govern de l'Estat o, per delegació d'aquest, el president de la comunitat autònoma quan la declaració afecti tot o part del territori d'una comunitat. I l'autoritat competent és qui pot emetre ordres directes a totes les autoritats civils de l'administració pública del territori afectat per la declaració, als integrants dels

coscos de policia autonòmics i locals i altres funcionaris i treballadors al servei de les administracions autonòmica i local. Això, però, en la mesura «en què sigui» *necessari* per a la protecció de persones, béns i llocs (art. 9.1). I tot entenent que si eren necessàries, però «sense justificar el perquè», el Reial decret delegà en quatre ministres (sanitat, defensa, transport, interior) la gestió de la crisi.

Això no obstant, seguir aquesta opció exigia justificar en termes d'eficiència i d'eficàcia la necessitat d'un comandament únic en cadascun dels àmbits afectats allà on fossin presents competències autonòmiques; especialment, en l'àmbit sanitari on el mateix sistema reclama la col·laboració i la coordinació interadministratives, que en un moment de crisi s'haguessin hagut d'intensificar. No havia d'haver estat el poder menys capaç sobre el terreny, l'Estat, el que prengués les decisions en solitari i portés de manera directa la gestió del servei; a ell només li corresponia coordinar-lo, en els termes que després es dirà.

Les greus mancances d'experiència sobre el terreny del Ministeri de Sanitat foren, possiblement, les que, a la vista dels resultats, van fer rectificar el marc general en la segona declaració d'estat d'alarma. I el Reial decret 926/2020, de 25 d'octubre, tot i declarar per segona vegada l'estat d'alarma, rectificà i apel·là a la «cogovernança» per a «afrontar la gravedad de la situación con las máximas garantías constitucionales». «Cogovernança» que suposava, ara sí, declarar autoritats competents delegades els presidents autonòmics i deixar a les comunitats autònomes marges d'aplicació del marc general en funció de cada situació particular. Sigui com sigui, aquesta rectificació, tot i que evidenciava l'error que suposà l'exclusió de les comunitats autònomes de la gestió de la crisi en el primer estat d'alarma, fou declarada inconstitucional pel Tribunal Constitucional (STC 183/2021 que declara inconstitucional el règim concret de delegació efectuada a favor dels presidents autonòmics per part del Reial decret que declarava el segon estat d'alarma).

La declaració de l'estat d'alarma no pot comportar la suspensió de drets, a diferència dels estats de setge i d'excepció per als quals la Constitució preveu de forma expressa aquesta possibilitat. La no-suspensió, però, no exclou una possible afectació directa o col·lateral de drets i llibertats que pugui limitar temporalment i parcial el seu exercici. I aquestes afectacions poden provenir de l'adopció d'alguna o de totes les mesures previstes en la Llei orgànica 4/1981 (art. 11), o d'altres previstes en l'àmbit sanitari (art. 3 de la Llei orgànica 3/1986; art 54.2 de la Llei 33/2011). Aquest era el marc legal en què es podien moure el Reial decret 463/2020 (primera declaració) i el Reial decret 926/2020 (segona declaració) quant a mesures a adoptar. I, de fet, incorporaren mesures previstes en la Llei orgànica d'estat d'alarma, però també les específiques de l'àmbit sanitari.

I aquestes mesures han afectat una llarga llista de drets i llibertats —llibertat de circulació (afectació que la STC 148/2021 ha declarat inconstitucional, com

s'ha dit, per entendre que la limitació concreta constituïa una suspensió del dret que no procedeix en l'estat d'alarma), dret de vot, dret d'informació, dret a la intimitat, dret a la integritat física, dret de reunió, dret de protecció de dades personals, llibertat d'empresa i dret al treball— i no sempre de forma proporcionada, com després es dirà.

3.3. Control de pandèmies des de les lleis especialitzades en l'àmbit sanitari

Les previsions de la Llei orgànica 3/1986, de mesures especials en matèria de salut pública, de la Llei 14/1986, general de sanitat, i de la Llei 33/2011, general de salut pública, ja esmentades, són, en bloc, el camí alternatiu a la declaració d'estat d'alarma. De fet, les mesures previstes són les mateixes que es poden adoptar en cas de declaració d'estat d'alarma, com seguidament es veurà. Però presenten un avantatge afegit: són normes especialitzades que coneixen el sector sobre el qual es projecten; i per això potencien, en termes d'eficàcia i d'eficiència, la via de la col·laboració i coordinació entre l'Estat i les comunitats autònomes en la resolució de crisis sanitàries.

Les lleis específiques de l'àmbit sanitari preveuen que es puguin produir actuacions per motius d'extraordinària gravetat o urgència, entre ells els ocasionats per malalties transmissibles. En relació amb aquests supòsits, les lleis sanitàries es refereixen a actuacions que han d'adoptar les «autoritats sanitàries competents». Significatiu, en aquest sentit, és l'art. 26 de la Llei 14/1986: «En caso de que exista o se sospeche razonablemente la existencia de un riesgo inminente y extraordinario para la salud, las autoridades sanitarias adoptarán las medidas preventivas que estimen pertinentes [...]». O l'art. 3 de la Llei orgànica 3/1986 quan preveu: «[...] Con el fin de controlar las enfermedades transmisibles, la autoridad sanitaria, además de realizar las acciones preventivas generales, podrá adoptar las medidas oportunas para el control de los enfermos, de las personas que estén o hayan estado en contacto con los mismos y del medio ambiente inmediato, así como las que se consideren necesarias en caso de riesgo de carácter transmisible. [...]». I totes les lleis sanitàries subratllen, en uns termes o altres, que les accions de protecció de la salut es regiran pels principis de proporcionalitat i de precaució, i que es desenvoluparan d'acord amb els principis de col·laboració i de coordinació interadministrativa i gestió conjunta que garanteixin la màxima eficàcia i eficiència (per exemple, art. 27.3 de la Llei 33/2011). En aquest àmbit, també es recorda de forma expressa la facultat de coordinació de l'Estat respecte de les comunitats autònomes en matèria de sanitat, que es reforça amb la possibilitat de dictar mesures d'intervenció especial per raons sanitàries d'urgència o necessitat o davant de circumstàncies de caràcter extraordinari que representin risc evident per a la salut de la població, i

sempre que l'evidència científica disponible així ho acrediti (art. 52.3 de la Llei 33/2011). Aquesta facultat de coordinació permet així a l'Estat la fixació de mitjans i sistemes de relació per a fer possible la informació recíproca, establir criteris d'homogeneïtat tècnica o determinar mètodes d'actuació obligatoris per a les comunitats autònomes. Per tant, des d'aquesta facultat de coordinació, entesa pel Tribunal Constitucional a més en termes molt amplis, ja que permet a l'Estat fixar límits efectius a l'exercici de les competències autonòmiques (STC 32/1983, 80/1985, entre d'altres), s'hauria pogut encarar més eficaçment la crisi —com s'ha fet fora dels períodes immersos en l'estat d'alarma; i com ho han fet els estats realment descentralitzats políticament, com Alemanya, amb bons resultats.

Les mesures que es poden dictar des de les normes sectorials sanitàries tampoc no podrien suspendre drets, però sí afectar-los complint amb un seguit de requisits. Esmentades més amunt, són pràcticament les mateixes que les que es poden dictar en casos de declaració d'estat d'alarma.

La llista dels drets i llibertats que poden afectar aquestes mesures és la mateixa que podrien afectar les decretades per a l'estat d'alarma. Per tant, com aquelles, hauran de ser examinades des de la perspectiva del principi de proporcionalitat. I regeix també per a elles la garantia de la no-perdurabilitat: «La duración de las medidas a que se refiere el apartado anterior, que se fijarán para cada caso, sin perjuicio de las prórrogas sucesivas acordadas por resoluciones motivadas, no excederá de lo que exija la situación de riesgo inminente y extraordinario que las justificó» (art. 26.2 de la Llei 14/1986).

I un darrer apunt: totes aquestes mesures les poden adoptar també les comunitats autònomes sense que es requereixi la declaració de l'estat d'alarma, perquè són suficients les normes sanitàries esmentades. Des d'amplis sectors doctrinals ja es va dir des d'un inici. Però l'Estat central, volent controlar en exclusiva la crisi, sostingué que era necessària la declaració de l'alarma per a poder limitar drets. I en comptes de respectar les normes que haguessin permès una actuació més eficient comptant amb les comunitats autònomes com a principals autoritats sanitàries, trià el quadre normatiu més obsolet i ineficient.

La discussió la tancà el Tribunal Suprem que, per Sentència 788/2021, de 3 de juny, establí que, en temps de pandèmia, no era necessària la declaració de l'estat d'alarma per a limitar drets fonamentals, i que les comunitats autònomes, com a autoritats sanitàries, poden limitar drets respectant el principi de proporcionalitat i en els termes establerts per l'esmentat art. 10.8 de la Llei 29/1998. I això perquè considera fonament suficient la cobertura de l'esmentat art. 3 de la Llei orgànica 3/1986, especialment si s'interpreta en connexió amb les lleis 14/1986 i 33/2011, també esmentades.

4. LA GARANTIA I EL CONTROL DE LA PROPORCIONALITAT

4.1. *Valorar la legitimitat de la limitació de drets*

Si ens situem en el terreny de la limitació de drets i no pas en el de la seva suspensió —que és com cal situar-se en la declaració dels estats d'alarma malgrat la més que discutible doctrina de l'esmentada STC 148/2021—, cal dir que existeix un ampli consens a establir que els criteris que s'han d'emprar per a valorar la seva legitimitat són bàsicament dos: d'una banda, la seva previsió legal, que es refereix tant a l'instrument jurídic que ha de contenir la limitació com també a la manera en què s'hi preveu; i, d'altra, el principi de proporcionalitat, que es projecta sobre el contingut de les limitacions o restriccions de drets que s'han establert.

Sobre la primera exigència s'ha pronunciat a bastament el Tribunal Europeu de Drets Humans, que ha establert una doctrina general (SSTEDH cas X i Y, de 26 de març de 1985; cas Leander, de 26 de març de 1987; cas Gaskin, de 7 de juliol de 1989; cas Z, de 25 de febrer de 1997, entre d'altres) recollida també pel Tribunal Constitucional espanyol (SSTC 70/2009, de 23 de març, 159/2009, de 29 de juny, 190/2013, de 18 de novembre i moltes més), que es pot sintetitzar en els extrems següents: en primer lloc, cal que les limitacions de drets estiguin previstes en un instrument legal, que les estableixi o que, almenys, les habiliti. En segon lloc, no basta només que les limitacions es continguin en una norma legal, sinó que aquesta ha de ser suficientment concreta i previsible en la seva aplicació. I, en tercer lloc, les limitacions de drets han de ser necessàries, en una societat democràtica, per a aconseguir determinades finalitats que constitueixen necessitats socials imperioses. Aquesta darrera condició ens porta ja al control de proporcionalitat de les limitacions de drets, que s'examina a continuació, però cal observar que, abans, com a pas previ, cal determinar la finalitat de la mesura restrictiva i valorar-ne la legitimitat. Perquè, en efecte, el control de proporcionalitat opera a partir de l'establiment de la finalitat que persegueix la limitació del dret i de la seva consideració com a legítima, ja que, en cas contrari, la mesura restrictiva ja es podria considerar il·legítima, per ser arbitrària o per no perseguir un objectiu que resulti digne de protecció constitucional.

4.2. *El test de proporcionalitat*

Una vegada s'ha determinat la finalitat que persegueix una restricció de drets, i aquesta finalitat s'ha considerat legítima, la restricció o limitació del dret en qüestió ha de passar per un control de proporcionalitat. Aquest principi, convertit en test de valoració, sotmet les mesures restrictives de drets a un triple examen: la

idoneïtat de la mesura respecte de la finalitat legítima que persegueix; la necessitat de la mesura per a aconseguir aquesta finalitat; i, finalment, la proporcionalitat, en sentit estricte, de la mesura.

En primer lloc, la mesura restrictiva ha de ser idònia per a aconseguir la finalitat que persegueix. Es tracta que la mesura concreta que s'adopta estigui funcionalment orientada a assolir aquest fi, o que hi hagi una relació d'adequació entre la finalitat i els mitjans aprovats per a assolir-la. En cas contrari, es tractaria d'una mesura no idònia, i, per tant, il·legítima perquè resultaria arbitrària.

En segon lloc, la mesura restrictiva ha de ser necessària, en una societat democràtica, per a assolir la finalitat legítima que persegueix. L'examen de necessitat pot resultar més complicat, perquè valora la possibilitat d'adoptar mesures menys restrictives que puguin aconseguir igualment la mateixa finalitat. Aquest examen suposa que s'han de considerar altres mitjans per a assolir el mateix fi, i que s'ha de valorar l'efecte que puguin tenir respecte dels drets i les llibertats de les persones, havent d'optar per aquell mitjà o mesura que impliqui una restricció menor o que tingui menys impacte. Quan aquest control el realitzen els tribunals pot resultar molt problemàtic, perquè comporta una forta càrrega valorativa d'oportunitat —l'elecció entre diversos mitjans disponibles— i perquè normalment requereix un tipus de coneixement i una expertesa que no són propis dels tribunals. Els òrgans judicials no poden substituir les decisions polítiques del Parlament o del govern amb els seus propis criteris d'oportunitat. Però tanmateix, han de poder valorar la *necessitat* de les mesures restrictives de drets, en els termes indicats, quan apliquen un control de proporcionalitat.

I, finalment, cal valorar la proporcionalitat, en sentit estricte, de la mesura restrictiva. Aquesta anàlisi consisteix en una ponderació entre els beneficis que aporta la mesura i la càrrega o la restricció que suposa. Com passa també en l'anàlisi de la necessitat, implica una forta càrrega valorativa, en la qual s'ha de considerar si val la pena pagar els costos de la restricció imposada, atesos els efectes que provoca, a la vista dels beneficis que s'obtenen, o si la ingerència en els drets és excessiva. Juntament amb la necessitat, i potser més encara, es tracta de la part més complexa i més susceptible de discrepància en l'aplicació del control de proporcionalitat, perquè juga amb l'apreciació dels valors i els interessos en conflicte. Per això, tampoc els tribunals són les instàncies idònies per a realitzar aquesta ponderació, utilitzant els criteris valoratius que considerin més adients. Es tracta d'una valoració de caràcter essencialment polític, que correspon realitzar al legislador i, si escau, al govern, i que els tribunals no poden substituir pel seu propi criteri. Controlar la ponderació realitzada pel legislador i pel govern no pot suposar una substitució del criteri dels òrgans polítics pel dels tribunals.

4.3. L'aplicació del principi de proporcionalitat: institucions decisòries i revisió judicial

L'exigència de proporcionalitat es dirigeix, en primer lloc i de manera principal, als poders polítics que poden decidir la limitació o restricció de drets per a assegurar la protecció d'altres drets, valors o, en general, béns jurídics que han de ser tutelats per exigències socials imperatives. Però el principi de proporcionalitat va sorgir, i s'ha estat aplicant, sobretot en l'àmbit judicial, com a paràmetre interpretatiu utilitzat pels tribunals (ordinaris i de caràcter constitucional) en la seva funció de controlar l'activitat dels poders públics. I, malgrat els problemes, els dubtes i la crítica al seu ús, sembla clar que constitueix un tipus d'examen que estructura i racionalitza l'argumentació, proporcionant així un grau de formalització i de predicibilitat, i per tant de seguretat, que no tenen altres mètodes d'interpretació i controls jurídics. Això no pot ocultar, però, que aquest control presenta alguns problemes i riscos, en dues direccions: d'una banda, el gran marge d'apreciació que existeix per a realitzar les valoracions que implica, ja que utilitza conceptes oberts i amb un alt grau d'indeterminació; i d'altra, aquest control crida, o almenys afavoreix, una intervenció judicial activa, una revisió per part dels òrgans judicials dels continguts de les mesures polítiques del Parlament i del govern que pot ser molt intensa i pot esdevenir activista.

En relació amb les mesures restrictives de drets adoptades per a fer front a la pandèmia de la covid-19, aquest risc ha estat molt present, propiciat de manera especial pel fet que en un primer moment es va entendre, i després es va explicitar en la llei, que les mesures generals aprovades pels governs que afectessin drets fonamentals havien de sotmetre's a l'autorització prèvia (o ratificació) dels òrgans judicials. En efecte, la previsió inicial de l'art. 8.6 de la Llei de la jurisdicció contenciós-administrativa de 1998 (en el sentit que calia «l'autorització o ratificació judicial de les mesures que les autoritats sanitàries considerin urgents i necessàries per a la salut pública i impliquin privació o restricció de la llibertat o d'algun altre dret fonamental») es va interpretar que no s'aplicava només a les persones individualment considerades (en casos, per exemple, d'aïllaments o d'internaments forçosos), sinó també a les mesures decretades amb caràcter general (com ara confinaments perimetrals). Aquesta interpretació va ser positivitzada després amb una reforma de la LJCA (Llei 3/2020, de 18 de setembre), que va atribuir aquesta competència als jutjats del contenciós (per actes individualitzats), als tribunals superiors de justícia de les CA (per actes generals d'autoritats locals i autonòmiques), a l'Audiència Nacional (per actes generals d'autoritats estatals) i al Tribunal Suprem (recurs de cassació contra sentències dictades en aquesta matèria pels TSJ i l'AN, introduït, amb polèmica, pel RD-Llei 8/2021, de 4 de maig, art. 15). Durant la vigència dels estats d'alarma (RD 463/2020, de 14 de

març i successives pròrrogues, amb una vigència fins al 21 de juny de 2020; i RD 926/2020, de 25 d'octubre, amb una pròrroga fins al 9 de maig de 2021), es va entendre que les mesures de limitació de drets tenien la cobertura jurídica d'aquest estat excepcional (o així almenys es va actuar, a l'espera de la decisió del TC sobre els recursos presentats), però quan van deixar d'estar vigents (en el període entre el 21 de juny i el 25 d'octubre de 2020, i a partir del 9 de maig de 2021), l'adopció d'aquest tipus de mesures per part de les autoritats de les comunitats autònomes s'ha vist sotmesa a aquest control preventiu dels tribunals, que l'han exercit d'una manera diversa i heterogènia, de manera que ha generat resultats molt diferents.

En efecte, mentre alguns tribunals han aplicat un control extern i formal de la proporcionalitat, examinant si el govern havia justificat de manera suficient i plausible la mesura en qüestió i al·ludint expressament en alguns casos al principi de precaució (com en el cas de les Interlocutòries del Jutjat del Contenciós-Administratiu núm. 1 de Santa Cruz de Tenerife, de 4 de març de 2020; del TSJ de Catalunya, de 16 d'octubre de 2020; del TSJ de les Illes Balears, de 20 de maig de 2021, entre moltes altres), altres vegades els tribunals han practicat un control molt més incisiu, rectificanc les valoracions sobre la proporcionalitat que havien realitzat els governs, especialment quant a la necessitat de les mesures adoptades (així, per exemple, la Interlocutòria del TSJ de Catalunya de 19 de gener de 2020, que pren com a mesura cautelarrsima suspendre el Decret pel qual es van ajornar les eleccions al Parlament de Catalunya, i la Sentència d'1 de febrer del 2021, per la qual s'anul·la aquest Decret, amb la conseqüència de mantenir les eleccions en la data inicial que van ser convocades; o interlocutòries d'autorització prèvia de mesures restrictives, que deneguen, del TSJ de Canàries, de 9 de maig de 2021, o del TSJ del País Basc, de 7 de maig de 2021, entre moltes altres també).

En realitat, i a banda de casos de mala praxis i d'excessos d'intervenció que ultrapassen la funció jurisdiccional, la proporcionalitat aplicada per les autoritats polítiques decisòries i pels òrgans judicials en la seva funció controladora es mou en un circuit de vasos comunicants: com més justificada estigui la proporcionalitat de les mesures per part de qui les ha adoptat, menys incisiu serà el control autònom de proporcionalitat que practiquin els òrgans judicials. I a la inversa: com més feble sigui la justificació de la proporcionalitat de les mesures, més intens podrà ser el control judicial que s'hi apliqui i hi haurà més possibilitats que els tribunals utilitzin criteris propis.

Per mantenir un equilibri adequat, en el sentit que permeti que les mesures restrictives de drets se sotmetin a un control de proporcionalitat i que a la vegada els tribunals no envaeixin el terreny propi dels poders polítics i els acabin substituint, cal que el control de proporcionalitat s'incorpori en el procés de decisió interna dels òrgans polítics: del Parlament, en la deliberació i l'aprovació de les

lleis —que són la principal font normativa de previsió d'aquestes mesures— i també del govern, quan hagi d'adoptar decisions en aquest àmbit, en aplicació de les lleis que l'habilitin. Això suposa justificar expressament i de manera al més exhaustiva possible les mesures adoptades, als diversos nivells de decisió, des del punt de vista de la proporcionalitat, en els tres passos indicats (més, prèviament, la determinació específica de la finalitat que es persegueix i la justificació de la seva legitimitat). I suposa també que aquesta motivació pugui ser revisada després pels òrgans judicials, comprovant, en primer lloc, que s'ha realitzat d'una manera suficient, i, en segon lloc, que és raonable. Es tracta així d'establir un control extern, que no substitueixi la valoració que han de realitzar els òrgans polítics legitimats per a prendre aquestes decisions. Naturalment, això no evita tots els problemes i riscos, però queden minimitzats i cenyits a un àmbit que resulta més manejable.

En aquesta línia ha anat, per posar un exemple destacat, la modificació de la Llei de salut pública de Catalunya, operada pel Decret Llei 27/2020, de 13 de juliol, que, alhora que ha previst de manera concreta i detallada les mesures que es poden adoptar en cas de pandèmia o epidèmia (art. 55, 55 bis i annex 3 de la Llei), ha introduït un conjunt de previsions específiques en el procediment d'adopció de les mesures que correspongui prendre, amb la finalitat precisament de justificar-ne la proporcionalitat. Aquesta es també, d'altra banda, la posició que es desprèn de la Sentència 788/2021, de 3 de juny, del Tribunal Suprem, dictada en el recurs de cassació presentat pel ministeri fiscal contra una interlocutòria del TSJ de les Illes Balears que va autoritzar diverses mesures del govern de les Illes, com el toc de queda nocturn i la limitació de reunions familiars, una vegada finalitzat l'estat d'alarma, i sobre la base de la LO 3/1986, de mesures especials en matèria de salut pública. El TS accepta la cobertura legal d'aquestes mesures (això es, que es puguin limitar drets a través de mesures autonòmiques en base a la LO 3/1986, resolent així, com ja havia anticipat en la STS 719/2021, de 24 de maig, que no cal l'estat d'alarma per a dictar mesures restrictives de drets, i que, malgrat la seva generalitat i les dificultats que comporta, la LO 3/1986 ofereix una cobertura suficient), però en canvi considera que no estan suficientment justificades des del punt de vista de la seva proporcionalitat, i per tant anul·la l'autorització concedida pel TSJ. En aquest cas, certament, el TS no substitueix amb criteris propis la valoració de proporcionalitat de les mesures realitzada pel govern de les Illes, sinó que realitza un control extern, arribant a la conclusió, molt escaridament, que no estava prou justificada.

En tot cas, tot això posa en relleu els problemes del control judicial previ instaurat per la LJCA, i de l'exercit a través de mesures cautelars i cautelariíssimes, en els recursos contra les mesures restrictives adoptades, que s'afegeixen i agreugen els que ja comporta, per si, el control judicial ordinari de la proporcionalitat.

5. CONCLUSIONS: TRIA INICIAL D'INSTRUMENTS CENTRALITZADORS, PULSIONS AUTORITÀRIES I LIMITACIÓ EXCESSIVA DE DRETS

1. En la gestió de la crisi generada per la covid-19, l'ordenament jurídic espanyol ofería dues possibilitats: que la gestió es dugués a terme des de la declaració de l'estat d'alarma o des de les normes sectorials sanitàries. La Llei orgànica 4/1981 que regula l'estat d'alarma confia en una autoritat central única, si l'alarma es declara per a tot el territori estatal i en la mesura en què sigui necessari per a la protecció de persones, béns i llocs, la gestió d'una pandèmia, que absorbeix temporalment competències de les comunitats autònomes (per exemple, sanitat, transports o interior). Per contra, les normes sectorials sanitàries apel·len als principis de proporcionalitat, de col·laboració i coordinació interadministrativa i de gestió conjunta entre Estat i comunitats autònomes en les actuacions de protecció de la salut —sigui en situacions ordinàries o extraordinàries com la d'una pandèmia— tot entenent que aquests principis són els que millor poden garantir la màxima eficàcia i eficiència en la prestació del servei i la gestió de la crisi. La tria de l'Estat espanyol, a diferència d'altres estats federalitzats com Alemanya, en el primer confinament, fou la de la declaració de l'estat d'alarma. És a dir, optà en un primer moment per una gestió centralitzada que hagué de rectificar posteriorment.

2. Però tant si es gestiona la pandèmia des de la declaració de l'estat d'alarma o bé des de les lleis sectorials sanitàries, ni l'una ni les altres no habiliten en cap cas els poders públics per a la suspensió de drets de la ciutadania: la dita suspensió només podria ancorar-se en la Constitució, i al respecte no hi cap previsió. La no-possibilitat de suspensió, però, no exclou una possible afectació directa o col·lateral de drets i llibertats que pugui limitar-ne temporalment i parcial l'exercici (no les garanties), sempre que aquesta limitació estigui prevista legalment i superar el test de la proporcionalitat.

3. Pel que fa a la previsió legal de la limitació dels drets, i malgrat que el Tribunal Suprem hagi entès que l'ordenament jurídic dona suficient cobertura a Estat i a comunitats autònomes per a restringir drets, el cert és que a aquesta possibilitat de limitació s'hi ha arribat des de clàusules legals excessivament obertes (per exemple, «qualsevol altra mesura ajustada a la legalitat vigent si hi ha indicis racionals de risc per a la salut» (art. 54.2, Llei 33/2011)). I per tal de no deixar en mans dels jutges allò que li correspon fer al legislador, convindria que aquest darrer, sigui l'estatal o l'autonòmic, cadascun en el seu àmbit competencial propi, precisés quins drets poden resultar afectats en cas de crisis sanitàries i quins serien els límits a les restriccions que se'ls puguin oposar. En aquest camí s'ha promulgat a Catalunya el Decret llei 27/2020, de 13 de juliol, de modificació de la Llei 18/2009, de 22 d'octubre, de salut pública, i d'adopció de mesures urgents per a fer front al risc de brots de la covid-19.

4. La restricció o limitació del dret en qüestió ha de passar, a més, per un control de proporcionalitat. Aquest principi, convertit en test de valoració, sotmet les mesures restrictives de drets a un triple examen: a) la idoneïtat de la mesura respecte de la finalitat legítima que persegueix; i b) la necessitat de la mesura per aconseguir aquesta finalitat. Quan aquest control el realitzen els tribunals pot resultar molt problemàtic, perquè comporta una forta càrrega valorativa d'oportunitat, i perquè normalment requereix un tipus de coneixement i una expertesa que no és pròpia dels tribunals. Els òrgans judicials no poden substituir les decisions polítiques del Parlament o del govern amb els seus propis criteris d'oportunitat. Però, tanmateix, han de poder valorar la necessitat de les mesures restrictives de drets quan apliquen un control de proporcionalitat; i, c) la proporcionalitat, en sentit estricte, de la mesura, que també implica una forta càrrega valorativa. Per això, tampoc els tribunals són les instàncies idònies per a realitzar directament aquesta ponderació, utilitzant els criteris valoratius que considerin més adients. Es tracta d'una valoració de caràcter essencialment polític, que correspon realitzar al legislador i, si escau, al govern, i que els tribunals no poden substituir pel seu propi criteri. Controlar la ponderació realitzada pel legislador i pel govern —qüestió inevitable si es produeix un control jurídic de la proporcionalitat— no pot suposar una substitució del criteri dels òrgans polítics pel dels tribunals.

5. A la pràctica, mentre alguns tribunals espanyols han aplicat un control extern i formal de la proporcionalitat, examinant si el govern havia justificat de manera suficient i plausible la mesura en qüestió, altres vegades han practicat un control molt més incisiu, rectificant les valoracions sobre la proporcionalitat que havien realitzat els governs, especialment quant a la necessitat de les mesures adoptades. Però per tal que això darrer no succeís caldria que el control de proporcionalitat s'incorporés en el procés de decisió interna dels òrgans polítics. Això suposa justificar de manera al més exhaustiva possible les mesures adoptades, als diversos nivells de decisió, des del punt de vista de la proporcionalitat, en els tres passos indicats. I suposa també que aquesta motivació pugui ser revisada després pels òrgans judicials, comprovant, en primer lloc, que s'ha realitzat d'una manera suficient, i, en segon lloc, que és raonable. Es tracta així d'establir un control extern, que no substitueixi les decisions que han de prendre els òrgans polítics legitimats per a fer-ho.

6. De drets fonamentals, en aquests més de dos anys de durada de la pandèmia, se n'han afectat molts, més enllà del dret de circulació, com preveu la llei que regula l'estat d'alarma o les normes sanitàries: el dret de sufragi, el dret d'informació, el dret a la intimitat, el dret de reunió, el dret a la integritat física, el dret de protecció de dades personals, la llibertat d'empresa, o el dret al treball. En concret, les restriccions efectuades als drets de circulació i de reunió són examinades en el nostre informe previ (Barceló; Albertí i Vilajosana, 2022).

7. Aquestes conclusions podrien reduir-se a dues d'encara més concentrades. Primera, l'Estat espanyol, sobretot en la primera fase de la pandèmia, l'ha gestionada de manera centralista i amb pulsions autoritàries, mentre que hauria resultat més adequada una gestió de la crisi descentralitzada i coordinada. I, segona, en el marc de l'Estat, les errades del legislatiu, de l'executiu i del judicial, inclòs el Tribunal Constitucional, han estat notables quant a la limitació de drets. El legislador de les restriccions de drets no ha sabut, almenys d'inici, justificar-les des de la perspectiva del principi de proporcionalitat, quan era qui tenia els instruments per a fer-ho. El poder judicial ha suplantat en moltes ocasions en aquesta tasca el legislador, excedint la seva funció i sense coneixements ni estris adients. I el Tribunal Constitucional ha acabat dictant dues sentències, que declaren parcialment inconstitucional la primera i segona declaracions d'estat d'alarma, que tenen més de resposta política que jurídica (STC 148/2021 i 183/2021). La covid, doncs, ha vingut a accentuar tendències centralitzadores i limitadores de drets. Tanmateix, reduir de manera significativa la transmissió del virus és un bé públic. Per tal de protegir-lo cal promoure una cultura del bé comú i, mentre no s'hi arriba, cal triar el mètode d'intervenció pública que limiti menys els drets i les llibertats.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AMAT, Francesc; ARENAS, Andreu; FALCÓ-GIMENO, Albert, i MUÑOZ, Jordi (2020). «Pandemics meet democracy. Experimental evidence from the covid-19 crisis in Spain». <<https://doi.org/10.31235/osf.io/dkusw>>
- ATIENZA, Elena; RODRÍGUEZ, Juan Francisco [dir.] (2020). *Las respuestas del derecho a la crisis de la salud pública*. Madrid: Dykinson, p. 265-278.
- BARCELÓ, Mercè; ALBERTÍ, Enoch, i VILAJOSANA, Josep M. (2022). «Reptes democràtics en temps de pandèmia: el termòmetre dels drets de la ciutadania Una perspectiva jurídica». A: DOMINGO, Andreu; BARCELÓ, Mercè [ed.]. *Impacte social de la covid-19. Una mirada multidisciplinària*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. <<https://covid-19.iec.cat/>>
- BECK, Ulrich (2002). *La sociedad del riesgo global*. Madrid: Siglo XXI.
- Covid-19 y el derecho público* (2020). València: Tirant lo Blanch.
- DWORKIN, Ronald (2008). *La democracia posible. Principios para un nuevo debate político*. Barcelona: Paidós.
- EUROPEAN PARLIAMENTARY RESEARCH SERVICE, *States of emergency in response to the coronavirus crisis*, del Parlament Europeu, *Normative response and parliamentary oversight in Member States during de first wave of the pandemic*, desembre de 2020 (<[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/659385/EPRS_STU\(2020\)659385_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/659385/EPRS_STU(2020)659385_EN.pdf)>).

- FRANKLIN, Benjamin (2007). «Congressional Record, V. 149, PT. 14, July 17, 2003 to July 25, 2003». A: *Congressional Record*. Compilat per US Congress: Editorial Government Printing Office.
- HOBBS, Thomas (1968). *Leviathan*. Harmondsworth: Penguin.
- LASAGABASTER HERRARTE, Iñaki (2020). «La respuesta a la pandemia de la covid-19 y el estado de las autonomías», *Eunomia. Revista en Cultura de la Legalidad*, núm. 18, 2020, p. 127-153. DOI: <<https://doi.org/10.20318/eunomia.2020.5706>>
- MONTESQUIEU, baró de (1983). *De l'esperit de les lleis*. Barcelona: Edicions 62.
- PÉREZ GONZÁLEZ, Carmen (2020). *El derecho internacional de los derechos humanos ante las crisis sanitarias: principios aplicables y obligaciones de los Estados*. Madrid: Dykinson.
- PETTIT, Philip (2000). «Republican liberty and its constitutional significance», *Australian Journal of Legal Philosophy*, núm. 25 (2), p. 1-20.
- Revista Catalana de Dret Públic* (2020). Especial sobre el dret en temps d'emergència sanitària. Novembre 2020.
- RIDAO, Joan (2021). «El accidentado final del estado de alarma: entre el rol “regulatorio” de los tribunales y las dudas sobre el alcance de la legislación sanitaria para adoptar medidas restrictivas de derechos en la gestión de la Covid-19», *Revista Catalana de Dret Públic*. Bloc: <<https://eapc-rcdp.blog.gencat.cat/2021/06/09/el-accidentado-final-del-estado-de-alarma-entre-el-rol-regulatorio-de-los-tribunales-y-las-dudas-sobre-el-alcance-de-la-legislacion-sanitaria-para-adoptar-medidas-restrictivas-de-de/>>
- STIGLITZ, Joseph E. (2000). *La economía del sector público* (3a ed.). Barcelona: Antoni Bosch, editor.
- STONE SWEET, Alec; MATTHEWS, Jud (2019). *Proportionality Balancing and Constitutional Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- ULLMANN-MARGALIT, Edna (1977). *The Emergence of Norms*. Oxford: Clarendon Press.

3. COVID-19 i comunicació a Catalunya: accentuació de tendències

MARIA COROMINAS PIULATS
AIDA MARTORI MUNTSANT

1. L'ECOSISTEMA COMUNICATIU A CATALUNYA ABANS DE L'ARRIBADA DE LA COVID-19

A grans trets, l'ecosistema *comunicatiu* a Catalunya previ a la covid-19 es pot caracteritzar per un grau força alt de digitalització, amb mitjans de comunicació nadius digitals o, en general, força adaptats. En aquesta línia, els serveis audiovisuals a petició, sobretot els de pagament per continguts, es trobaven en expansió, amb els anomenats OTT (*over the top* o, segons el TERMCAT, de lliure transmissió) com a motor principal. I, amb la digitalització, es multiplicaven els actors en el sistema comunicatiu, tant quantitativament com en diversificació de tipologies (mitjans de comunicació, institucions, individus...); s'estenia la desinformació, especialment en l'àmbit de la comunicació política, en un context en què la ciutadania tenia poca confiança en els mitjans de comunicació de masses. En termes econòmics, i també en general, els mitjans s'havien recuperat relativament de la crisi economicofinancera: aquest *relativament* és important: en ràdio i en televisió la recuperació era més alta, però sense arribar als nivells d'inversió publicitària d'abans de la crisi.

La situació de crisi i emergència sanitària a causa de la covid-19 ha provocat canvis, alguns de substancials, en pràcticament tots els àmbits de l'activitat humana. En aquest text s'analitza si, en l'àmbit dels mitjans de comunicació i les xarxes socials, es tracta de canvis en el sentit de (només) «treure (alguna cosa) i posar-ne una altra en el seu lloc» (DIEC: canviar), «fer esdevenir diferent» (DIEC: canviar) o, parafraçant l'accepció de *mutació* en biologia (DIEC), més aviat, d'una «alteració permanent d'un o més caràcters hereditaris com a conseqüència d'un canvi en el material genètic d'una cèl·lula, que es transmet a les cèl·lules filles».

2. COVID-19 I MITJANS DE COMUNICACIÓ A CATALUNYA (2020-2022): PRINCIPALS IMPACTES

2.1. *Impacte fort en publicitat i recuperació més lenta del previst*

Una de les primeres conseqüències directes de la situació d'emergència sanitària a causa de la pandèmia de la covid-19 va ser la reducció de la publicitat. L'aturada de l'activitat econòmica, amb el confinament, va provocar una disminució molt significativa dels recursos que els anunciants destinaven a publicitat.

Infoadex (2021), referència en l'estudi de la inversió publicitària a Espanya, va quantificar en un 18,1% la disminució de la inversió publicitària en el que anomena «mitjans controlats» (premsa, ràdio, televisió, cinema, publicitat exterior i digital) entre els anys 2019 i 2020. L'impacte va ser més alt en cinema (-73,3%); en la premsa impresa (-53,7% dominicals, -43,3% en revistes, -30,8% diaris) i publicitat exterior (-47,7%), però també va afectar la ràdio (-22,9%), la televisió (-18,4%) i l'àmbit digital (-5,3% de mitjana, incloent-hi cerques, webs i xarxes socials).

En conjunt, el 2020 els mitjans controlats van rebre entre tots 4.878,9 milions d'euros davant dels 5.957,7 de 2019.

En termes relatius, la minva de la inversió publicitària en el que Infoadex anomena «mitjans estimats» (patrocini, *branded content*, publicitat en el lloc de venda, anuaris, fires, *influencers*...) va ser semblant a la dels mitjans controlats: -17,8%. Amb tot, hi ha diferències remarcables. D'una banda, el volum d'inversió total: el 2020 els mitjans estimats van rebre 5.914,7 milions d'euros, davant els 7.193,8 de 2019. De l'altra, en aquesta tipologia de mitjans, hi ha tres categories on, tot i la crisi, la inversió augmenta: *branded content* (363,7 milions d'euros el 2020, +1,6); *influencers* (75,6 milions d'euros el 2020, +22,3%), publicitat nadiua (28,5 milions d'euros, +26,9%).

En conjunt, aquestes xifres mostren l'impacte alt i generalitzat de la reducció de la inversió publicitària (font de finançament primordial per als mitjans de comunicació), si bé amb alguns matisos. D'entrada, l'àmbit digital és el menys afectat, tal com demostra el fet que, entre els mitjans controlats, «digital» ocupa la primera posició pel que fa a la inversió rebuda (2.174,3 milions el 2020), com també el creixement que, tot i el context negatiu, experimenten *influencers* i publicitat nadiua, entre els mitjans estimats.

Les xifres també palesen que, malgrat les dificultats, la televisió va resistir força: amb 1.640,3 milions d'euros el 2020 (-18,4%) es troba en el segon lloc quant a mitjans controlats.

A Catalunya, les dades publicades per l'Associació Empresarial de Publicitat (AEP, 2021) a partir de l'estudi realitzat per Arce Media i Media Hotline, posen de manifest que els anunciants amb seu a Catalunya passen, entre 2019 i 2020, de

destinar 1.570,5 milions d'euros a publicitat el 2019 a 1.215,1 el 2020: -17,4% menys i la xifra més baixa des de 2015.

Aquesta disminució global és el resultat de les reduccions de les partides de publicitat de la immensa majoria d'anunciants: 17 dels 20 anunciants amb seu a Catalunya més importants (per volum d'inversió) van disminuir el 2020 els recursos que hi destinaven; dels tres que la van augmentar, un era del sector de salut i higiene, un altre d'alimentació i el tercer, institucional: la Generalitat de Catalunya, que va ser qui, proporcionalment, va incrementar més els recursos que hi destinava, en una línia d'actuació compartida per altres governs, tant a Espanya com en altres països de la Unió Europea, per a intentar mitigar les pèrdues en l'àmbit de la comunicació.

Si en comptes de considerar anunciants amb seu a Catalunya ens fixem en els mitjans catalans, la reducció dels recursos publicitaris que van rebre encara va ser superior: de quasi 331 milions el 2019 van passar a 247,1 el 2020, una disminució del 25%, (AEP, 2021: 10).

Des del sector, s'ha considerat que la crisi per covid 2020 era homologable per magnitud a la crisi economicofinancera de 2008, si bé la recuperació es preveia força més ràpida (*El Publicista*, 29 de juny de 2021). Els indicadors sobre inversió publicitària a Espanya dels primers mesos de l'any 2021 estaven en línia amb aquestes previsions, però la recuperació es va anar alentint i, d'acord amb Infoadex (2022), l'any es va acabar tancant amb un creixement del 7,5%: una mica més alt en els mitjans «controlats», 11,5% —on «digital» es manté com el que capta més recursos, seguit a distància per «televisió»—, que no pas en el que anomena «estimats»: 4,7%. Es tracta de valors positius, però més baixos del que s'havia pronosticat: per tant, hi ha indicis de recuperació, si bé lenta.

D'altra banda, l'Observatori Europeu de l'Audiovisual (2021:6) ha apuntat que l'any 2021 pot ser un punt d'inflexió en la publicitat televisiva tot argumentant que, si bé abans de la covid-19 havia resistit força bé la competència de la publicitat digital, el 2021 podria marcar un canvi de tendència, sobretot per l'acceleració del pes de l'*e-comerç* en el context de la pandèmia i les preferències dels anunciants d'afavorir vendes immediates en el context d'incertesa.

2.2. Impacte en els mitjans de comunicació: «essencials» per a la crisi, i dins de la crisi

En democràcia, els mitjans de comunicació es consideren actors clau per a promoure la lliure circulació de les idees, el dret a la informació i la llibertat d'expressió. En contextos com el de la crisi per covid-19, el seu paper esdevé essencial. A Espanya, per exemple, el Reial decret llei 11/2020, de 29 de març, que regula els permisos retribuïts per a les persones per compte aliè que no prestin

serveis essencials, considera personal essencial les persones que (per compte aliè) «presten serveis en punts de venda de premsa i en mitjans de comunicació o agències de notícies de titularitat pública i privada, així com en la seva impressió o distribució» (Reial decret llei 11/2020, de 29 de març. Punt 11 de l'annex).

Prèviament, el Reial decret 463/2020, de 14 de març, de declaració de l'estat d'alarma per la crisi de la covid-19 obligava els mitjans de comunicació públics i privats a procedir a «la inserció de missatges, anuncis i comunicacions que les autoritats competents delegades, així com les administracions autonòmiques i locals, considerin necessari emetre» (art. 19).

Això no obstant, en aquest context els mitjans de comunicació que han de portar a terme la seva tasca —*essencial*— també experimenten directament la crisi econòmica lligada a la sanitària. L'aturada de l'activitat econòmica comporta la disminució de la publicitat, un dels pilars del finançament dels mitjans, i també es redueixen o fins i tot desapareixen altres fonts d'ingressos com ara la venda d'exemplars (en premsa) o d'entrades de cinema (pel tancament de les sales, temporal en alguns casos, definitiu en altres). I aquesta situació afecta tot tipus de mitjans: també els locals i/o comarcals. A l'Anoia, per exemple, durant el confinament perimetral de la conca d'Òdena la seva funció era primordial, i la publicitat va caure en picat (com també les vies de diversificació d'ingressos que estaven implantant: amb activitats *offline* —conferències, etc.—, amb patrocinadors i pagament d'entrades, que van quedar també aturades).

Davant d'això, associacions o patronals del sector (com la Federació Internacional de Periodistes, la Federación de Asociaciones de Prensa de España, la Red de Colegios Profesionales de Periodistas, l'Associació Catalana de Ràdio o la Federació d'Associacions d'Editors de Premsa, de Revistes i Mitjans Digitals) de seguit van fer demandes d'ajuts a les institucions públiques corresponents (CAC, 2020a abril: 26).

En paral·lel, els mitjans van començar a prendre mesures com a resposta a la reducció dels ingressos, com ara ERTO, expedients de regulació temporal de l'ocupació, de suspensió i o de reducció, o acomiadaments. Segons l'informe anual de la professió periodística de 2020 (APN; 2020:27), a Catalunya l'atur registrat dels periodistes va passar de 845 el 2019 a 1.050 persones (+24%) el 2020, amb majoria de dones, grup en el qual l'augment també va ser més alt: increment del 33% vs. 13% en els homes. Les Illes Balears és la comunitat autònoma de l'Estat on percentualment creix més, un 121%, en passar de 81 a 179 persones en situació d'atur registrat. Al País Valencià es passa de 622 a 693 (11%) en el mateix període. L'any 2021 les xifres es recuperen una mica, però no arriben a la situació precovid-19 (APM, 2021, 15 desembre).

Tot i que no és una tendència general, alguns mitjans no van voler recórrer als ERTO ni als acomiadaments, argumentant que en el context de la crisi la

informació és més necessària que mai i, per tant, també l'equip que l'elabora, i van optar per retallar els salaris més alts i per demanar als socis un augment de la quota. Aquest és el cas, entre d'altres, de la publicació digital creada el 2012 per periodistes eldiario.es (Escolar, 2020).

Justament, en l'àmbit digital la covid-19 i el primer confinament es produeixen en un context en què, a Espanya, diversos mitjans tenien previst introduir el pagament de continguts. *El Mundo* ho havia fet el novembre de 2019 i altres, entre els quals *El País* i *La Vanguardia*, ho tenien programat per a l'inici de 2020 (Cano, 2020; Segre, 2019). Tot i que en el context de la pandèmia això es va ajornar, per exemple *La Vanguardia* va introduir durant el primer confinament el registre per a poder «llegir sense límits tot el nostre contingut».

Aquest comportament contrasta amb el que van seguir publicacions digitals que ja tenien implantat l'accés de pagament (mur de pagament), com ara *Wall Street Journal*, que el van mantenir però van deixar en obert (gratuït) informació i recursos sobre el coronavirus.

D'acord amb les dades recollides per l'Informe de Reuters Institute (Newman *et al*, 2021: 102), *El País* tenia 100.000 abonats digitals al cap de deu mesos d'haver implantat el mur de pagament el mes de maig de 2020; *El Mundo* en declarava 60.000 el mes de març de 2021 i eldiario.es, 63.000. Per la seva banda, el novembre de 2021, al cap d'un any d'haver introduït el mur de pagament *La Vanguardia* tenia 56.000 subscriptors (Dircomconfidencial, 2021).

3. EL PAPER DE LES XARXES SOCIALS I DELS NOUS PERFILS: OPORTUNITATS I RISCOS

Durant el primer confinament provocat per la pandèmia de la covid-19, els hàbits mediàtics van canviar a escala mundial, de manera que el consum de mitjans va augmentar, amb especial interès per les notícies i, alhora, va créixer l'ús de *streaming* i de les xarxes socials.

El consum de continguts digitals ocupa cada vegada més espai en els hàbits de la ciutadania, amb una forta connectivitat digital per part de la població que ha portat, també, un augment de la desinformació. Segons un estudi de Digilab (Universitat Ramon Llull) citat al BIAC pel *Butlletí d'Informació sobre l'Audiovisual a Catalunya* (BIAC) especial Coronavirus 2, editat pel Consell de l'Audiovisual de Catalunya (CAC, 2020b), quatre de cada cinc persones havien rebut notícies falses o de dubtosa veracitat sobre el coronavirus, i les xarxes socials i els serveis de missatgeria eren considerats el mitjà menys fiable pel qual s'havien rebut aquesta mena d'informacions (amb el Whatsapp com a principal porta d'entrada: 2 de cada 3 informacions poc fiables de xarxes socials es rebrien per aquesta plataforma).

Les xarxes socials són una arma de doble tall: un espai en què la informació circula de manera fluida i amb diversitat d'actors que nodreixen —i, en alguns casos, enriqueixen— el debat públic, mentre que també són un espai de desinformació en què els continguts no compten amb filtres de comprovació. En aquest context, les xarxes socials han posat de manifest:

El paper dels mitjans de comunicació com a marques fiables dins de l'ecosistema comunicatiu, que encara són fonts per a comprovar informacions dubtoses i que tenen més credibilitat que emissors desconeguts.

En aquest sentit, a les xarxes socials, els periodistes també exerceixen un paper com a marques informatives: alguns dels quals com a treballadors d'un mitjà i associats al mateix, però amb una marca personal pròpia, i d'altres, persones *freelance* que han creat una identitat digital fiable.

El paper dels poders públics (polítics i institucions públiques) que intensifiquen el seu rol d'enviar missatges a la població, tant per a informar de la situació del virus com per a promoure comportaments (enviant missatges d'ànims a la població, explicant la situació de les mesures i què està permès o divulgant informació sobre la vacunació, per exemple).

El paper d'actors de diferents àmbits de coneixement (metges, investigadors, analistes de dades, etc.), que tenen un prestigi per al conjunt de la ciutadania i que emergeixen com a veus acreditades en el circuit d'informació digital, sense passar necessàriament pel filtre dels mitjans de comunicació.

En temps de pandèmia, alguns especialistes de l'àmbit mèdic i científic han esdevingut emissors de continguts, especialment per Twitter, amb un impacte notable entre els usuaris d'aquesta xarxa social. És el cas d'Oriol Mitjà, infectòleg de l'Hospital Germans Trias i Pujol, i d'Àlex Arenas, investigador de l'ICREA i professor a la Universitat Rovira i Virgili. Aquestes veus han aparegut recurrentment als mitjans de comunicació com a expertes, però sobretot han tingut un paper molt actiu a les xarxes socials com a emissors de missatges sense la intermediació dels mitjans de comunicació. Clara Prats, investigadora del grup de recerca Biocom, també ha tingut un paper molt rellevant en els mitjans de comunicació, però menys actiu a les xarxes socials. També és el cas d'altres metges i metgesses, com Bonaventura Clotet, Robert Güerri i Magda Campins, entre d'altres.

Jaume Padrós, president del Col·legi de Metges de Barcelona, i Antoni Trilla, cap del Servei de Medicina Preventiva i Epidemiologia de l'Hospital Clínic de Barcelona, van estar actius tant als mitjans de comunicació com a l'hora d'emetre missatges a través de Twitter, especialment per a conscienciar la ciutadania amb l'objectiu de contenir l'expansió del virus, i de compartir informacions oficials per tal d'eixamplar-ne la difusió.

A més de les veus dels científics, és important el paper de periodistes especialitzats en ciència i salut, per a poder divulgar missatges clars a l'audiència a partir de continguts complexos. És el cas de la periodista Núria Jar, que a més d'aparèixer als mitjans de comunicació, té un rol actiu a les xarxes socials com a emissora i prescriptora d'informacions científiques.

La pandèmia ha fet aflorar la necessitat d'informar mitjançant dades, i això ha tingut la seva translació a les xarxes socials. A Twitter, el perfil @CoronaDades, des del 15 de març de 2020, actualitza les xifres del coronavirus i aporta reflexions sobre l'evolució epidemiològica. Darrere del perfil hi ha un ciutadà anònim, economista, que ha esdevingut una font per als mateixos mitjans de comunicació.

Joe Brew, analista de dades, és un altre usuari de Twitter que publica informació sobre l'evolució de la pandèmia a Catalunya i en altres països. També periodistes de mitjans de comunicació que s'han especialitzat en dades han potenciat els seus perfils de Twitter en aquest sentit, proveint periodisme de dades a les xarxes socials i enllaçant les informacions elaborades. És el cas de Roger Tugas, periodista de *Nació Digital*.

Les institucions públiques i els polítics fan servir les xarxes socials per a transmetre missatges oficials al públic de manera directa. Les xarxes, a més, han estat un espai on actors afectats per les restriccions han canalitzat les seves demandes i queixes (n'és un exemple el perfil del Gremi de Restauració, i el del seu president, Roger Pallarols) o han fet sentir la seva veu (des del sector cultural —n'és un exemple la campanya #salvemlaficció impulsada per diversos actors per a evitar la cancel·lació de programes de ficció, per exemple—, econòmic, social, sindical, universitari, etc.).

L'ús de les xarxes socials com a espai d'emergència de veus acreditades no és nou, ja que des de fa anys s'hi creen debats socials que fan el salt als mitjans de comunicació, alhora que són un espai d'extensió i debat a partir de temàtiques presentades pels mitjans. El que ha posat de manifest la covid-19, en un moment en què els mitjans de comunicació feien serveis mínims, és la necessitat de verificar els continguts (vegeu Corominas; Martori Muntsant, 2022).

En l'anàlisi del rol de les xarxes socials durant la pandèmia, cal posar de manifest com en aquestes plataformes han emergit debats al voltant de situacions que s'estaven donant. Per exemple, l'ús del llenguatge bèl·lic va ser debatut críticament a Twitter, tal com recullen Carlota Moragas i Arantxa Capdevila (2020), que qüestionen aquest tipus de vocabulari ja que consideren que comporta emmarcar la situació en termes d'una guerra, que posa la responsabilitat a la ciutadania, i que es pot arribar a transmetre culpabilitat a aquelles persones contagiades (Escoda, 2020).

Les xarxes socials han pres importància tant pel que fa a la creació de continguts amb emissors diversos i especialitzats, com també per a la prescripció

de continguts que els diferents líders d'opinió consideraven interessants. Per tant, per una banda cal destacar la importància d'elaborar missatges nous per a fer-los arribar a la ciutadania i, per l'altra, la recomanació de continguts (via repiulada o «m'agrada», en el cas de Twitter) per tal que arribin a un nombre més gran d'usuaris. D'aquesta manera, els experts han fet una tasca de filtratge d'informació, i han contribuït a eixamplar els missatges que consideraven rellevants.

D'altra banda, aquests espais digitals també van ser un entorn de proliferació d'informacions pseudocientífiques i no verificades, tant sobre la pandèmia com en relació amb el moviment antivacunes.

A Catalunya i a l'Estat espanyol hi ha hagut veus crítiques amb la vacuna de la covid-19. Aquests moviments estan organitzats a les xarxes socials i són hàbils explotant les debilitats dels usuaris en aquestes plataformes, tot i que transmeten informacions no contrastades i fins i tot extravagants, d'acord amb un article publicat a la revista *Nature* (Johnson *et al.*, 2020). El debat és com regular aquest tipus de missatges, ja que les xarxes socials es nodreixen de continguts creats pels usuaris, sense un filtratge basat en una línia editorial concreta.

Precisament, el Consell de l'Audiovisual de Catalunya (2020d), va posar «en coneixement de YouTube, Facebook, Instagram i Twitter continguts que qüestionen les mesures de contenció recomanades per l'OMS (ús de mascaretes) i rebutgen la validesa de les proves PCR i de les vacunes». Segons el CAC, només dos dels vídeos analitzats sumaven ja més de 13 milions d'interaccions i, per tant, posaven en relleu la facilitat de transmissió d'aquests discursos. El febrer de 2021, el CAC identifica una quarantena de vídeos a xarxes socials com Facebook, Twitter, Instagram, TikTok i YouTube que posaven en qüestió les vacunes contra la covid-19 i afirmaven que provocaven esterilitat, alteracions genètiques i, fins i tot, la mort.

Mentre que a Twitter circulen més continguts informatius i divulgatius a través de perfils diversos, hi ha plataformes que han estat més utilitzades amb altres finalitats. Segons l'estudi de xarxes socials 2021 d'IAB Spain (2021), a Espanya els usos principals de les xarxes socials són entretenir (81%), interactuar (72%) i informar-se (66%). Els usuaris solen seguir perfils del seu entorn més pròxim (92%), seguit dels *influencers* i de les marques.

L'estudi d'IAB Spain exposa que el seguiment d'*influencers* va disminuir el 2021, i que Instagram és la xarxa social on més se segueixen aquests perfils, a continuació hi ha Youtube i Facebook a gran distància i perdent intensitat, especialment la darrera. Quant a confiança, un terç dels usuaris considera creïbles aquests perfils que apleguen un nombre molt elevat de seguidors.

En l'estudi, s'observen usos diferents segons franges d'edat: el grup de 16 a 24 anys fa servir més xarxes, especialment Twitter, Spotify, TikTok, Snapchat,

Twitch i Sfero, i hi dedica més temps. El de 25 a 40 anys, per la seva banda, es decanta per Facebook i LinkedIn. Finalment, WhatsApp, Youtube, Instagram, Pinterest, Telegram i Tinder són les més transversals. El que més es consumeix és entreteniment, per davant dels esports, la cultura i els mitjans de comunicació. Una bona part del consum d'entreteniment té lloc, per tant, a les xarxes socials, i sobretot consisteix en contingut generat per altres usuaris.

En l'àmbit dels serveis de missatgeria (que encapçalen l'ús de les xarxes socials amb Whatsapp), cal fer referència a les interaccions socials que «no poden ser rastrejades i mesurades per l'anàlisi tradicional, concretament aquelles que es produeixen en entorns de missatgeria personal» (Guadián, 2020:119) i que es coneixen com a *dark social*. Guadián apunta que el *dark social* és el major canal de distribució de continguts, i que la base de confiança de qui reenvia el missatge és molt sòlida, la major part de les vegades sense comprovar si són certs o no (per exemple, per Whatsapp). Segons Guadián (2020), aquests canals de comunicació aporten llibertat, ja que no tenen una fiscalització pública, i s'escapen dels controls habituals perquè es donen en una esfera privada. Apunta les persones grans com el sector de la població que difon més informacions falses, sobretot en xarxes de missatgeria en què és molt fàcil reenviar (a més, els continguts arriben al cercle proper, la qual cosa garanteix major efectivitat).

Entre les capes de població més jove, en canvi, d'acord amb IAB Spain (2021), Tik Tok és la xarxa que més èxit va tenir durant el confinament, i especialment entre la població més jove. L'auge d'Instagram també va ser notable, però menys acusat. En el confinament, va esdevenir un espai predilecte dels continguts en directe, tant per part d'usuaris de l'àmbit artístic i cultural com també de l'àmbit de la política (n'és un exemple el *live* entre l'aleshores consellera de Presidència, Meritxell Budó, i l'infectòleg Oriol Mitjà). Les xarxes socials també han estat un lloc per a l'entreteniment i l'auge de la cultura, en què s'oferien des de concerts en directe per part de músics —cosa que ha provocat la creació i auge del grup Stay Homas, per posar un exemple— fins a tallers de dansa, d'escriptura, etc. Aquestes dinàmiques van marcar un punt d'inflexió en les indústries culturals del país, que van canalitzar la seva activitat a les plataformes digitals durant el confinament, tot i que això va generar una falta d'ingressos derivats d'aquestes activitats en el sector.

Durant el confinament, les xarxes socials van fer una funció primordial, tant pel que fa a omplir hores de distracció a la ciutadania —en unes jornades en què una part de la població podia tenir més temps per a distreure's amb plataformes digitals— com per a esdevenir eines informatives rellevants. A més, van ajudar a reforçar el sentiment de pertinença de la ciutadania, amb crides als aplaudiments en suport al personal sanitari, vídeos d'aquestes trobades als balcons, i missatges positius per fer pujar l'ànim col·lectiu.

En definitiva, les xarxes socials van ser, en el context del coronavirus i, especialment del confinament, un espai de debat, una font d'informació (i en alguns casos, espais per on ha circulat la desinformació), però també un lloc per a l'entreteniment.

4. COVID-19, INFODÈMIA I MESURES DE VERIFICACIÓ

En un context de forta connectivitat i circulació de missatges per xarxes, el paper dels verificadors es fa més necessari que mai, sobretot amb motiu del volum de consum digital. La comunicació és bidireccional i tothom pot ser emissor de missatges, no necessàriament certs o comprovats.

Carme Colomina ha alertat de les conseqüències de la desinformació específicament durant la crisi sanitària de la covid-19: «La gran diferència entre el coronavirus i moltes altres epidèmies que van canviar el curs de la història resideix, precisament, en la capacitat de viralitzar la por i el desconcert que provoca; en la velocitat i efectivitat amb què ha amplificat les vulnerabilitats d'un món connectat físicament i comunicativa. Mentre es lluita per la contenció del virus a escala global, l'OMS ja ens ha declarat víctimes de la "infodèmia", és a dir, d'una sobrecàrrega d'informació no fiable que es propaga ràpidament entre la població» (Colomina, 2020: 1-2).

En el context de la crisi i emergència sanitària per covid-19, la Unió Europea va posar en marxa una sèrie de respostes en diversos àmbits, entre els quals la desinformació, una línia en la qual ja havia començat a actuar el 2018 amb un pla d'acció orientat, en aquell moment, com a resposta a la desinformació sobretot en termes de comunicació política i electoral i que, amb l'arribada de la covid-19, reforça específicament per la lluita contra la desinformació en relació amb el coronavirus (Comissió Europea, 2021).

Els riscos de la desinformació van ser presents durant el confinament més estricte, però també amb el sorgiment de les vacunes i la campanya de vacunació massiva, donats els perills associats a transmetre informació no veraç sobre aquesta qüestió especialment sensible.

A casa nostra, el Consell de l'Audiovisual de Catalunya va posar en marxa, l'abril de 2020, una campanya per a lluitar contra la desinformació i per a fer un ús responsable de les pantalles durant el confinament. El desembre (CAC, 2020e), conjuntament amb el Departament de Salut de la Generalitat de Catalunya, el Consell de Col·legis de Metges de Catalunya i el Col·legi de Periodistes de Catalunya, va elaborar unes recomanacions en relació amb els continguts audiovisuals sobre les vacunes de la covid-19.

El Departament d'Interior de la Generalitat també va emprendre iniciatives, com ara la titulada *Talla els rumors*, per a demanar a la ciutadania que s'informés

per fonts oficials i recomanar aquests canals oficials, especialment rellevants quan les mesures anaven evolucionant al llarg del transcurs de la pandèmia i s'havien de comunicar de manera clara a la població.

A la Corporació Catalana de Mitjans Audiovisuals, una de les eines utilitzades per a combatre la rumorologia va ser l'espai *Fets o Fakes* (<https://www.ccma.cat/catradio/catalunya-migdia/fetsofakes/fitxa/6393/>) de Catalunya Ràdio, format per un equip de periodistes dels serveis informatius del mitjà, amb Carlos Baraibar al capdavant. S'investiga una desinformació concreta i s'elabora una primera versió del desmentit o rectificació, a partir de la consulta de fonts primàries i públiques/oficials disponibles. Finalment, es contrasta la informació amb els emissors de la declaració inicial, en cas que sigui possible identificar l'origen concret de la desinformació. Les informacions poden ser qualificades com a «fet», *fake*, «veritat a mitges» o «no verificable».

Altres organismes de verificació, com Verificat, una plataforma de *fact-checking* sense ànim de lucre, també fan comprovacions sobre continguts relacionats amb la covid-19, incloent-hi informacions falses sobre vacunació.

Mèdia.cat, l'Observatori Crític dels Mitjans impulsat pel Grup de Periodistes Ramon Barnils, va crear el març de 2020 una eina per a prevenir la desinformació i identificar les informacions falses, anomenat l'autoverificador, que aporta consells per a saber si una informació és veraç o no ho és (Oliveres, 2020). Amb el mateix objectiu es va crear el *decàleg del CAC* per a combatre les Fake News del coronavirus (<https://www.cac.cat/sites/default/files/2020-03/PDF%20fakenews.pdf>).

En el context de la pandèmia per covid-19, la desinformació ha posat de manifest la necessitat que els actors que es dediquen a la regulació, la coregulació i l'autoregulació del sector periodístic i de la comunicació posin el focus en aquesta qüestió. A més, aquests organismes (com el CAC o el Col·legi de Periodistes) han col·laborat amb altres actors del sector de la salut i institucions públiques per a promoure les bones pràctiques en aquest camp.

5. CONSUMS I AUDIÈNCIA DE MITJANS DE COMUNICACIÓ: TRIOMF DEL VÍDEO A PETICIÓ

En termes de consum, els serveis audiovisuals a petició —de manera destacada— i la televisió lineal —en el confinament— van reforçar el seu pes en el context de la pandèmia.

A Espanya, en el primer any de covid-19, de mitjana es van destinar 244 minuts per persona i dia al consum de televisió «convencional» (lineal i en diferit), 24 minuts més que en el mateix període de l'any anterior; i 31 minuts per persona i dia al que s'identifica com a «altres usos» del televisor (Internet, reproducció, jocs, ràdio...) (12' més que el 2019-2020). El rècord històric de consum de

televisió va ser el mes d'abril de 2020 (349' per persona i dia) i de març de 2020 (341'). A Catalunya, el consum del mes d'abril de 2020 va ser de 4h 28' i el del març, de 4h 20' (Consell de l'Audiovisual de Catalunya, maig 2020b: 2).

A les tres comunitats autònomes que formen part del domini lingüístic català, l'augment del temps de consum de televisió el primer any de covid-19 és del 15% a Catalunya, del 12% al País Valencià i de l'11% a les Illes Balears (vegeu la Taula 1).

TAULA 1. *Ús del televisor (Televisió «convencional» + «Altres usos»)*

	Primer any covid-19 09/03/20 – 09/03/2021	Mateix període any anterior	Diferència	Diferència %
<i>Catalunya</i>	265'	230'	+ 35'	+ 15%
<i>Illes Balears</i>	245'	220'	+ 25'	+ 11%
<i>País Valencià</i>	287'	256'	+ 31'	+ 12%

FONT: Barlovento Comunicación (2021: 3).

En el cas de Catalunya, es disposa de dades pel que fa a l'augment del consum per franges d'edat. Així, segons el *Butlletí d'informació sobre l'audiovisual a Catalunya* Especial Coronavirus 2 (Consell de l'Audiovisual de Catalunya, 2020b: 2), que es basa en Barlovento Comunicación i la CCMA a partir de dades de Kantar, el març i l'abril de 2020 —en situació de confinament domiciliari—, va augmentar el consum de televisió en tots els grups d'edat, però de manera més significativa en el grup de 4 a 12 anys (el que habitualment dedica menys temps a mirar la televisió), que hi va destinar 99 minuts diaris el mes de març i 132 el mes d'abril (+33%).

Però el 2021 aquesta tendència no es manté en els mateixos termes. El temps destinat a mirar la televisió lineal baixa: a Espanya queda en 214 minuts de mitjana, 26 menys que l'any anterior i, en els menors de 35 anys, queda en un «mínim històric», amb 1 h 31 minuts en el ventall de 4 a 12 anys i 1 h 22 minuts en el de 13 a 24 anys —els que menys televisió miren— (Barlovento Comunicación, 2022: 7). Aquestes xifres apunten en el sentit que el creixement del consum televisiu de 2020 va associat a la situació de confinament domiciliari i, en la mesura que les mesures es relaxen, es retorna a la tendència anterior de decreixement lent en el consum de televisió lineal.

Un altre segment que creix en el context de la pandèmia ha estat el dels serveis audiovisuals en la modalitat del vídeo a petició. Es tracta de serveis que es basen en vídeo sobre protocol d'Internet, en què es tria en un catàleg el contingut audiovisual que es vol veure i en el moment que es vol. Qui ofereix el servei pot

ser al mateix temps propietari de la xarxa d'Internet —de la infraestructura mitjançant la qual ho rebem. En altres casos, el servei s'ofereix sobre la xarxa oberta d'Internet. Aquest segon tipus, que s'anomena de lliure transmissió o OTT (de l'anglès *over the top*) és el que creix més.

Aquests serveis, que ja es trobaven en expansió abans de la covid-19, han augmentat tant en termes de llars com de persones abonades, i el creixement s'ha mantingut més enllà dels períodes de confinament domiciliari.

A Catalunya, de febrer i març de 2019 al mateix període de 2020, les plataformes OTT pràcticament van multiplicar per dos les subscripcions i van arribar a 9,1 milions de persones abonades —una mateixa persona pot estar abonada a més d'una—, davant dels 5,2 de l'any anterior (Consell de l'Audiovisual de Catalunya, 2021b: 17). I el creixement continua el 2021, any que acaba amb 9,6 milions de persones abonades (vegeu la Taula 2).

TAULA 2. *Serveis de vídeo a petició: IPTV i OTT*
(Catalunya, EGM 3a onada 2021)

	Llars		Persones abonades	
IPTV	Absoluts	%	Absoluts	%
<i>Movistar+</i>	709.956	23,4	1.604.043	24,3
<i>Orange TV</i>	169.804	5,6	429.075	6,5
<i>Vodafone</i>	145.632	4,8	323.449	4,9
OTT	Absoluts	%	Absoluts	%
<i>Netflix</i>	1.662.632	54,8	3.881.388	58,8
<i>Prime Video</i>	1.071.002	35,3	2.580.991	39,1
<i>Disney+</i>	409.590	13,5	1.023.155	15,5
<i>HBO</i>	436.896	14,4	983.549	14,9
<i>DAZN</i>	136.530	4,5	356.454	5,4
<i>Rakuten</i>	87.986	2,9	204.631	3,1
<i>Filmin</i>	97.088	3,3	191.429	2,9
<i>Altres proveïdors</i>	248.788	8,2	574.287	8,7

FONT: Consell de l'Audiovisual de Catalunya, *Butlletí d'Informació sobre l'Audiovisual a Catalunya*, número 20 (gener 2022), p. 16 i 17.

Per nombre d'abonats, la primera posició, destacada, és per a Netflix, que ja és present a més de la meitat de llars on viu prop d'un 60% de la població. El segon lloc, per a Prime Video, que es troba en un terç llarg de llars, amb quasi el 40% de població. En tercera posició, Disney+, amb més d'un milió de persones abonades, i el 13,5% de llars.

5.1. Informació: més consum, però sense més confiança. I interès per les dades

Una conseqüència immediata de la pandèmia de la covid-19 és l'augment de la informació o, millor dit, del consum d'informació. Aquesta és una tendència que s'ha constatat a escala internacional i també a Espanya i a Catalunya. El Reuters Institute Study of Journalism i el projecte Misinformation, Science and Media va encarregar una enquesta, que es va portar a terme entre el 31 de març i el 7 d'abril de 2020, per a veure com les persones consumien i qualificaven la informació sobre la covid-19 a sis països: Alemanya, Argentina, Corea del Sud, Espanya, els Estats Units i el Regne Unit. Una de les primeres constatacions és que a tots sis països va augmentar el consum de notícies i «la majoria de persones a la majoria de països» «recorre a xarxes socials, motors de cerca, llocs de vídeo i aplicacions de missatgeria (o una combinació d'aquestes vies) per a obtenir notícies i informació sobre el coronavirus» (Nielsen *et al.* 2020).

Segons una enquesta que va portar a terme el grup de recerca Digilab, de la Facultat de Comunicació i Relacions Internacionals Blanquerna entre el 3 i el 10 d'abril a 1.220 persones majors d'edat de l'Estat espanyol, el 78% de les persones enquestades declaraven que s'informaven més que abans de la pandèmia: el 90% ho feia almenys un cop al dia i el 52% tres vegades o més (Masip, 2020).

Mattia Ferraresi (2020), en el text que elabora per a l'informe Nieman sobre cobertura del coronavirus i confiança en els mitjans de comunicació a Itàlia, Espanya, França i Alemanya, constata que la pandèmia es produeix en un moment en què la confiança de la ciutadania en els mitjans és, en general, baixa. Així, per exemple, cita un estudi internacional d'Edelman sobre la confiança durant la covid-19 que «mostra que els periodistes són la font d'informació menys fiable (*less trusted*) en relació amb la pandèmia, malgrat que una majoria significativa de la població a escala mundial actualitza la informació sobre el coronavirus a través de mitjans estatals ben establerts» (Ferraresi, 2020: 14). La pèrdua de confiança en els mitjans ha (havia ja) crescut a l'Europa occidental, però amb diferències segons els països. Així, tot citant un estudi d'Ipsos de 2019, remarca que «el 65% dels alemanys encara confiaven en els diaris. A Espanya, el 57% no hi confiaven gaire o gens, i la desconfiança encara era més gran per a les plataformes de notícies *online*» (Ferraresi, 2020: 14). De fet, Espanya se situa a la cua quant a baixa o poca confiança en els mitjans; això no obstant, en la situació

d'emergència la població recorre molt majoritàriament als mitjans de comunicació de referència, de la mateixa manera que ho fa la dels països on la confiança en els mitjans és més alta.

Es fa difícil interpretar aquesta contradicció: falta de confiança en els mitjans de referència, però en una situació de crisi greu s'hi recorre de manera majoritària com a informació.

L'enquesta realitzada pel Digilab entre el 3 i el 10 d'abril de 2020 (Masip, 2020) aporta proves d'aquest comportament: les persones enquestades (que, com s'ha dit més amunt, busquen més informació que abans) tenen una actitud crítica amb la informació que proporcionen els mitjans, i al mateix temps es tendeix a buscar els «coneguts». Masip (2020) assenyala que «els diaris digitals (38,3%) i els informatius de televisió (33,9%) són la primera opció per a informar-se. Entre els últims, els de les televisions públiques són els que mereixen més confiança».

A escala de l'estat, i tenint en compte tot l'any 2020, l'estudi del Reuters Institute (Newman *et al.*, 2021) constata que la confiança en les notícies es manté en el nivell més baix des de 2015 (36%) i, en relació amb mitjans concrets, la confiança baixa en tots els casos i «només la premsa local/regional i Antena 3 superen el 50% en termes de confiança» (p. 103). Cal tenir en compte que el mateix informe identifica que, en termes generals, de mitjana la confiança en les notícies ha pujat més de 6 punts percentuals: amb el nivell més alt de confiança a Finlàndia (65%) i el més baix, als Estats Units (29%) (Newman *et al.*, 2021: 10).

L'enquesta del Reuters Institute of Journalism feta entre final de març i principi d'abril de 2020 remarca, d'una banda, que «als sis països, les persones amb baix nivell educatiu són menys propenses a dir que confien en els mitjans per a informar-se sobre el coronavirus i més propenses a confiar en xarxes socials i aplicacions de missatgeria. A l'Argentina, Corea del Sud, Espanya i els Estats Units els joves són molt més propensos a confiar en xarxes socials, mentre que a Alemanya, el Regne Unit i els Estats Units confien més en els grups i en aplicacions de missatgeria» (Nielsen *et al.*, 2020).

La contradicció entre grau de confiança i ús dels mitjans a Espanya també es posa de manifest en aquesta enquesta. D'una banda, quasi les tres quartes parts de les persones enquestades (74%) declaren que van utilitzar els mitjans de comunicació per a obtenir notícies sobre el coronavirus durant l'última setmana. Paral·lelament, un 51% diu que confia en els mitjans, un 24% respon que «no confia ni no confia», un 23% declara que no hi confia i un 2% no ho sap (Nielsen *et al.*, 2020).

En un altre sentit, hi ha indicis que, en el context de la pandèmia, part de la població està disposada a pagar per informació digital. A l'Estat espanyol no hi ha gaire tradició de pagament per informació en digital i, en canvi, segons l'enquesta del Digilab realitzada l'abril de 2020, quan encara no s'havia complert un

mes del primer confinament, un 6,1% de les persones enquestades deia que s'havia subscrit a un contingut digital en aquest període. Això s'ha interpretat com a resposta a la «necessitat de comptar amb mitjans de confiança» (Masip, 2020). En tot cas, l'augment del nombre de socis de eldiario.es que s'ha explicat abans també és un indici en el mateix sentit.

L'emergència de la covid-19 ha afavorit també a Espanya el periodisme de dades. Així, llocs com Datadista (www.datadista.com), creat el 2016 pels periodistes d'investigació Ana Tudela i Antonio Delgado) han guanyat pes com a font especialitzada en visualització i anàlisi (Ferraresi, 2020: 18).

En relació amb Espanya i Catalunya, Carla Illa Reguant (2021:39), a partir d'una sèrie d'entrevistes a responsables de dades de diversos mitjans durant el període 2020-2021, va identificar que en aquest sector la pandèmia de la covid-19 es va valorar com a oportunitat: «Ha obligat la majoria de mitjans d'arreu a fer un esforç per a mostrar i interpretar dades. Els entrevistats consideren que els seguiments periòdics i les visualitzacions d'informació estan tenint èxit i que això podria mantenir-se en el futur. Els equips de dades estan aprenent d'això i adquirint una experiència molt valuosa. Per tant, si un cop superada la crisi sanitària el públic se segueix interessant per aquest tipus d'informacions, aquesta metodologia es podria ampliar a més àmbits».

5.2. Entreteniment: on és el català?

Les dades sobre consums de continguts durant el confinament recollides al BIAC especial Coronavirus 2 (Consell de l'Audiovisual de Catalunya, 2020b:18) (amb el treball de camp realitzat l'abril de 2020) i referides a Espanya indiquen que, segons l'Asociación para la Investigación de Medios de Comunicación (AIMC), la televisió en obert era «el mitjà més indispensable, que millor informa, més creïble i que més s'ha esforçat per a adaptar-se», mentre que la televisió de pagament era percebuda com aquell que més entreté. La ràdio seguia la televisió en obert com a segon mitjà indispensable per a rebre informació creïble i veraç.

La pandèmia, i el confinament en particular, va consolidar les plataformes televisives de pagament com un espai d'entreteniment i d'esbarjo, passant per davant de la televisió lineal, consolidant i accelerant una tendència que ja estava a l'alça durant els mesos precedents a la crisi sanitària.

El viratge del consum d'entreteniment a les plataformes *over the top* (OTT) i en *streaming*, sumat a una reducció d'aquest format a la televisió pública catalana (sobretot pel que fa a la ficció a TV3), van fer recular el consum d'entreteniment de proximitat dels hàbits de consum dels catalans. Amb el confinament TV3 va aturar, com la resta del sector, els rodatges durant el confinament més estricte, i

va unificar l'emissió de TV3 amb la del 3-24, i la del 33 amb Esport-3. A TV3, la programació durant el matí es basava en el magazín informatiu *Planta Baixa*. A més, es feien dos telenotícies més llargs de l'habitual, i el magazín *Tot es mou* de la tarda. A banda d'altres programes que van estar a la graella (com *Està passant* o *Cuines*), la programació es va completar amb reemissions de continguts d'altres temporades.

També es van produir de manera casolana alguns episodis de programes com *APM* o *Polònia*, i es va crear la sèrie *Jo també em quedo a casa*, que recreava la vida d'uns personatges en ple confinament. La davallada dels ingressos per publicitat va obligar la Corporació Catalana de Mitjans Audiovisuals (CCMA) a revisar les partides de despesa.

Des del sector de la producció audiovisual es va alertar de les afectacions de l'aturada i cancel·lació de rodatges, evident durant el primer confinament, en què aquest àmbit va quedar totalment parat (PROA, 2020).

Com a contrapartida, aquest context va afavorir els intercanvis de continguts entre els canals públics de Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears, en una iniciativa amb certa continuïtat més enllà del període de confinament domiciliari més estricte. Segons Maria Mestres (2021:83), «la falta de ficció en aquells moments va portar les cadenes a emetre contingut de les altres. TV3 va emetre *La forastera* d'À Punt i *Pep* d'IB3. À Punt va apostar per *Les de l'hoquei* de TV3 mentre que IB3 per *Merlí*. L'augment d'aquest intercanvi de continguts no cessa i es manté després de l'estiu de 2020, ja que *Nit i dia* de TV3 es comença a emetre a À Punt. El maig de 2021, IB3 ha emès *Benvinguts a la família* de TV3 i À Punt *La vida a Son Espases* d'IB3» (Mestres, 2021:83).

Els primers mesos de la pandèmia, per tant, les opcions d'entreteniment en llengua catalana no eren abundants, i el consum de ficció es va canalitzar, en bona part, a les plataformes de pagament, en què hi ha poca oferta de contingut en català i fet a Catalunya. Amb l'única excepció de Filmin, en aquests serveis de vídeo a petició, tant si són OTT com via el titular de la infraestructura, el català es troba en una situació de marginalitat. Els informes que va elaborar el Consell de l'Audiovisual de Catalunya l'any 2021 situaven l'oferta en català d'HBO en un 0,1% (un sol llargmetratge); de Disney+, en un 0,8% (tres obres doblades al català) i de Prime Video, en un 1,3% (Consell de l'Audiovisual de Catalunya, 2021c).

Quant a Netflix, la plataforma líder, el febrer de 2020 el CAC va fer-ne un primer informe i donava una proporció similar: 0,5% (Consell de l'Audiovisual de Catalunya, 2020c). El gener de 2022, la informació s'ha actualitzat, però la proporció no ha canviat: es manté en el 0,5%, ja que només 30 de les més de 6.000 obres del catàleg tenen àudio o subtítols en català (Consell de l'Audiovisual de Catalunya, 2022: 22).

Com s'ha dit, l'excepció és Filmin, que el 2021 ofería en català (versió original, doblatge o subtítolació) prop de dues mil obres del seu catàleg (18,9%). Des de 2017, Filmin també disposa d'una interfície en català.

Els informes esmentats del Consell de l'Audiovisual de Catalunya (2020c i 2021c) posen de manifest un altre aspecte, que va més enllà de la llengua: Disney+, HBO o Netflix no assoleixen la proporció del 30% d'obra audiovisual europea dins dels seus catàlegs, que és el que estableix la Directiva de serveis de comunicació audiovisual de 2018. Així, Disney+ n'oferia un 4,5%; HBO, un 25% i Netflix entre el 17,3% i el 22,2%, segons el sistema de còmput. Prime Video, amb un 34,4% i Filmin amb un 65,7% d'obra europea complien la proporció. El 2022, Netflix, amb un 33%, també (Consell de l'Audiovisual de Catalunya, 2022). Val la pena remarcar que de 2020 a 2022 Netflix s'adequa a la norma pel que fa a la proporció d'obra audiovisual europea, però no modifica el 0,5% d'oferta en català.

La baixa oferta d'obra audiovisual europea en general i catalana en particular a les plataformes, més l'afectació del coronavirus en les produccions catalanes que estaven en marxa, afecta molt negativament el sector de la producció audiovisual a Catalunya (PROA, 2020) que, en paraules del seu president, considera que el problema no és de talent sinó de recursos econòmics (Consell de l'Audiovisual de Catalunya, 2021d).

El sector de la producció audiovisual a Catalunya està format principalment per petites i mitjanes empreses, centrades en contingut televisiu local i un escàs nivell de vendes internacional: el dinamitzador «tradicional», la CCMA, ha deixat de ser-ho per motius pressupostaris (Generalitat de Catalunya, 2020).

En un context en què infants i joves fan un consum més asincrònic de continguts, amb una translació de l'ús de televisió lineal cap a plataformes digitals (en les quals, com s'ha mencionat, la presència del català és baixa), va néixer la iniciativa Canal Malaia, amb la finalitat de revertir la tendència de *youtubers* catalans que utilitzen el castellà; crear una comunitat catalana a les xarxes socials (especialment a Youtube), a partir de l'agregació de contingut i del coneixement de l'algorisme; i recomanar continguts de diferents creadors catalans. Aquesta iniciativa va néixer sense suport institucional de la mà de quatre joves (Clàudia Rius, Arnau Rius, Juliana Canet i Bru Esteve) per tal d'obrir camí i crear referències per a altres persones que vulguin crear contingut a la xarxa, per tal que ho facin en català. El canal ha aconseguit 7.060 subscriptors, el març de 2022.

També des de la societat civil s'han posat en marxa iniciatives per a promoure el català a l'audiovisual, com la campanya *Decàleg de mesures per a l'audiovisual a Catalunya* (febrer de 2021), impulsada per la Plataforma per la Llengua en col·laboració amb l'Acadèmia del Cinema Català (ACC) i el Clúster Audiovisual de Catalunya per a fer propostes de cara a les eleccions al Parlament de Catalunya.

Les polítiques de comunicació en l'era digital a Catalunya s'han de pensar per a un espai de comunicació que ja no és *fronteritzable*, com apunta Emili Prado (2020: 68): «En l'era analògica, quan es parlava d'espais de comunicació es considerava que estaven lligats al fet que, malgrat ser electrònics, els espais de cobertura de tots els mitjans de comunicació eren “fronteritzables”. Això podia funcionar, perquè quan *fronteritzem* la comunicació podem decidir les condicions en què es produeix i hi podem intervenir amb polítiques reguladores. L'emergència de les xarxes digitals introdueix una impossibilitat d'establir fronteres a la circulació dels continguts culturals. I aleshores totes les polítiques reguladores s'han d'establir tenint en compte que l'espai català de comunicació serà simbòlic i no lligat necessàriament al territori».

Entre l'octubre i el desembre de 2020, l'activitat més realitzada pels internautes catalans en relació amb l'accés a continguts audiovisuals va ser mirar vídeos en línia (79,4%), seguida d'escoltar música en línia (68,9%), utilitzar plataformes de pel·lícules/sèries (64,7%), mirar pel·lícules/sèries en línia (57,5%), consultar videotutorials (42,5%), mirar la televisió en diferit (36,3%), escoltar ràdio en línia en directe (33,3%), veure la televisió en directe (32,5%) i escoltar *podcasts* de ràdio sota demanda (28,7) (Consell de l'Audiovisual de Catalunya, 2021*d*). En aquest sentit, destaca l'ús de serveis de música a la carta (freqüent per a un terç de la població catalana), on Spotify és la plataforma líder amb diferència, seguida d'Amazon Music i Youtube Music. Quatre de cada cinc joves escoltava àudio digital a diari, especialment música sota demanda, però també ràdio en directe o *streaming*, ràdio en diferit i *podcasts*.

Pel que fa als esports electrònics (eSports), en creixement a escala internacional, és un sector que es va professionalitzant, i que creix tant pel que fa a espectadors ocasionals com habituals. Es calcula que els esports electrònics aniran a l'alça en els propers anys, i aquest fenomen no es pot deslligar de l'auge de Twitch durant la pandèmia (una plataforma per on es retransmeten eSports, entre d'altres continguts). Aquesta xarxa social ja va experimentar un creixement notable durant la primera setmana de confinament, segons el portal Vandal, que xifra l'augment en un 32% a Espanya (González, 2020).

El consum de Twitch ha seguit en auge després de la irrupció del coronavirus, fins al punt que l'11 de gener de 2021 es va fer el rècord de visualitzacions en directe, amb el creador de continguts en espanyol TheGerefg, amb un pic de 2.468.668 milions d'espectadors en el minut d'or de la retransmissió en què es presentava un personatge per al videojoc Fortnite (Garcia, 2021). Va comptar amb una mitjana de 967.428 espectadors, i amb 5,1 milions d'espectadors únics. També Ibai Llanos és un dels *streamers* que han aconseguit una gran popularitat a la plataforma.

En matèria d'entreteniment s'ha accelerat, per tant, la tendència iniciada els darrers anys: un fort ús de les plataformes *over the top* i un auge del consum de continguts digitals. En aquest context, cal posar el focus en les plataformes globals que dominen aquest mercat a Catalunya, per tal que posin a disposició dels usuaris contingut de producció de proximitat i en català.

6. CONCLUSIONS: ACCENTUACIÓ DE TENDÈNCIES I INCERTESA PER AL CATALÀ

La pandèmia de la covid-19 ha posat de manifest algunes contradiccions en relació amb l'àmbit comunicatiu. D'una banda, en una situació com la d'aquesta pandèmia, els mitjans de comunicació esdevenen fonamentals (essencials) en termes d'informació i també d'entreteniment, al mateix temps que pateixen la crisi lligada a l'aturada de l'activitat econòmica. Hi ha indicis de recuperació de la inversió publicitària en diversos àmbits, sobretot el digital —el que ha resistit millor la situació, en coherència amb la tendència creixent dels darrers anys— i, si més no de moment, la televisió. En premsa digital, tot i la situació de crisi, s'han introduït diverses modalitats de murs de pagament (més o menys porosos). Si bé la valoració dels resultats d'aquesta implantació requereix que passi cert temps, s'observa que en un país poc habituat al pagament de continguts digitals en determinades circumstàncies (com ara la lligada a la pandèmia de covid-19) una part de la població està disposada a fer-ho i a abonar-se a un mitjà.

De l'altra, en aquest context de crisi greu, una població que de fa anys que majoritàriament diu que desconfia de les notícies i dels mitjans de comunicació experimenta necessitats informatives relacionades amb la situació i això es tradueix en un increment significatiu del consum (especialment en termes de temps dedicat), però sense que s'hagin pogut detectar variacions significatives en la confiança (a diferència del que ha passat en altres països, com ara Finlàndia). En aquest context, a Catalunya, els mitjans públics apareixen com una de les fonts informatives més creïbles.

El consum de continguts a través de les xarxes socials també ha tingut un augment remarcable: i aquí s'han posat en valor els perfils de persones expertes (especialment de l'àmbit de la salut) i institucionals, sobretot a Twitter; mentre que altres plataformes com Instagram, TikTok o Twitch han tingut un paper més rellevant en termes d'entreteniment.

En relació amb l'entreteniment, la covid-19 ha reforçat la tendència anterior d'augmentar els abonaments i el consum de serveis de vídeo a petició, especialment OTT, en què les produccions audiovisuals europees no sempre hi tenen la presència requerida i en què —amb l'excepció de Filmin— el català té una presència marginal. També és cert que accions impulsades per la societat civil, amb

implicació també dels poders públics, pressionen perquè es produeixin avenços en aquest àmbit.

En aquest sentit, aquí s'identifica l'accentuació d'una tendència preexistent —l'augment del consum audiovisual de vídeos a petició, impulsat pels serveis OTT—, però que pot tenir molta transcendència per als parlants de català. Si no s'articulen mecanismes que assegurin la presència i la prominència de la llengua catalana en aquests suports, pot quedar fora —o dins, però sense visibilitat— d'un àmbit comunicatiu important a la societat.

Els riscos de la desinformació han tingut una declinació especial en relació amb la pandèmia, que també ha generat diverses accions de resposta per part d'institucions de tipus diferents. En aquest àmbit, un dels punts en els quals és més difícil actuar és l'anomenada *dark social*, en què el contingut es comparteix per serveis de missatgeria (sobretot Whatsapp) i la confiança sol ser més gran, encara que no estigui comprovat.

En relació amb les pràctiques i les rutines professionals en els mitjans, un cop superat el confinament domiciliari, s'ha anat retornant a la presencialitat —amb ritmes i intensitats diferents—, però el recurs a entrevistes en línia a persones expertes o la participació de tertulians des de casa (o sense anar a l'estudi) s'ha mantingut com un recurs més. També continuen algunes pràctiques d'intercanvi de programes entre les corporacions públiques de Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears, que en bona part van néixer com un recurs per a fer front a l'aturada de les produccions audiovisuals. D'una manera similar, el periodisme de dades ha tingut un bon desenvolupament durant la pandèmia, que pot haver servit per a ampliar-ne l'espai.

En síntesi, la major part dels canvis que s'han identificat amb la covid-19 van en la línia de reforçar tendències preexistents i, especialment, el pes creixent de la publicitat en digital, l'augment del consum dels serveis audiovisuals a petició, el creixement i la diversificació de nous perfils a les xarxes socials, l'expansió de noves formes d'entreteniment en plataformes digitals, algunes amb un fort pes de la creació de continguts per part dels usuaris.

En televisió, cal matisar una mica. S'ha observat que ha resistit força bé, si més no en el període del confinament domiciliari més estricte en termes de consum i, relativament, en termes d'ingressos publicitaris. Cal fer també una menció especial per a la televisió pública que, en el context del coronavirus, es considera dels mitjans tradicionals més fiables.

Tot i això, també hi ha indicis que la covid-19 pot representar un punt d'inflexió per a la televisió: la reducció del temps dedicat a mirar la televisió el 2021 a Espanya, especialment significativa en la població més jove, és un símptoma que apunta en aquest sentit. També en el camp de la publicitat televisiva, com s'ha dit, l'Observatori Europeu de l'Audiovisual s'ha preguntat si el 2021 pot ser un

punt d'inflexió. Si això es confirma, pot ser que la covid-19 acabi representant un cert parèntesi en la tendència preexistent de pèrdua, lenta però progressiva, de pes per part de la televisió (entesa com a televisió lineal, la de tota la vida).

Amb tot, cal situar aquesta constatació en el context de tendències generals d'evolució comunicativa, i especialment, el creixement d'Internet en general i dels serveis audiovisuals a petició en particular, que poden comportar transformacions profundes per al català. I aquí és on hi podria haver més canvis...

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ASOCIACIÓN DE LA PRENSA DE MADRID (APM) (2020). *Informe anual de la profesión periodística 2020*. Madrid: Asociación de la Prensa de Madrid. <<https://www.apmadrid.es/wp-content/uploads/2021/11/Informe-Anual-profesion-periodistica-APM-2020-web.pdf>>
- ASOCIACIÓN DE LA PRENSA DE MADRID (2021). *El paro de los periodistas desciende un 15,2% el 2021*. <<https://www.apmadrid.es/comunicado/el-paro-de-los-periodistas-desciende-un-152-en-2021/>>
- ASSOCIACIÓ EMPRESARIAL DE PUBLICITAT (AEP) (2021). *Estudi 2020 de la inversió publicitària a Catalunya*. Barcelona: Associació Empresarial de Publicitat, Arce Media i Media Hotline. <https://mcusercontent.com/78e0eea2bb7b95a6a6ca8a82b/files/001da38c-fe50-47a4-81cf-2c87dc95129e/i2p_presentacion_2020_catalunya.pdf>
- BARLOVENTO COMUNICACIÓN (2021). *Balance del consumo de televisión durante el primer año de la covid-19 (del 9 de marzo de 2020 al 9 de marzo de 2021)*. Madrid: Barlovento Comunicación <<https://www.barloventocomunicacion.es/wp-content/uploads/2021/03/INFORME-BARLOVENTO-BALANCE-DEL-CONSUMO-DE-TV-DURANTE-EL-PRIMER-ANO-DEL-covid.pdf>>
- BARLOVENTO COMUNICACIÓN (2022). *Análisis de la industria audiovisual y televisiva 2021*. Madrid: Barlovento Comunicación <<https://www.barloventocomunicacion.es/wp-content/uploads/2022/01/2021-ANALISIS-TELEVISIVO-BARLOVENTO-COMUNICACION-1.pdf>>
- CANO, Fernando (2020). «*El País* ultima los detalles de su muro de pago “poroso” para lanzarlo antes de marzo». <https://www.elespanol.com/invertia/medios/20200117/pais-ultima-detalles-muro-poroso-lanzarlo-marzo/459454914_0.html>
- COLOMINA, Carme (2020). «Coronavirus: Infodèmia i desinformació». *CIDOB Opinió*, 613. <https://www.cidob.org/ca/publicacions/series_de_publicacio/opinio/seguridad_y_politica_mundial/coronavirus_infodemia_i_desinformacio>
- COMISSIÓ EUROPEA (CE) (2021). *Communication From the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee*

and the Committee of the Regions: European Commission Guidance on Strengthening the Code of Practice on Disinformation. COM(2021) 262 final Brussel·les: Comissió <<https://ec.europa.eu/newsroom/dae/redirection/document/76495>>

CONSELL DE L'AUDIOVISUAL DE CATALUNYA (2020a). *Butlletí d'informació sobre l'audiovisual a Catalunya*, BIAC, núm. extra «Especial coronavirus». <https://www.cac.cat/sites/default/files/2020-04/BIAC_Coronavirus.pdf>

CONSELL DE L'AUDIOVISUAL DE CATALUNYA (2020b). *Butlletí d'informació sobre l'audiovisual a Catalunya*. «Especial Coronavirus 2». Barcelona: Consell de l'Audiovisual de Catalunya.

CONSELL DE L'AUDIOVISUAL DE CATALUNYA (2020c). *Acord 49/2020 d'aprovació de l'Informe 82/2020, de 18 de maig, de l'Àrea de Continguts: Presència i prominència d'obres europees a Netflix*. Barcelona: Consell de l'Audiovisual de Catalunya <https://www.cac.cat/sites/default/files/2020-05/Acord_49_2020_ca.pdf>

CONSELL DE L'AUDIOVISUAL DE CATALUNYA (2020d). «El CAC alerta sobre l'àmplia difusió del discurs negacionista de la covid-19 a Internet malgrat les mesures de control de les plataformes». <<https://www.cac.cat/actualitat/cac-alerta-lamplia-difusio-del-discurs-negacionista-la-covid-19-Internet-malgrat-les>>

CONSELL DE L'AUDIOVISUAL DE CATALUNYA (2020e). *Recomanacions. Continguts audiovisuals sobre les vacunes de la covid*. Barcelona: CAC, Generalitat de Catalunya, Departament de Salut, Consell de Col·legis de Metges de Catalunya, Col·legi de Periodistes de Catalunya. <https://www.cac.cat/sites/default/files/2020-12/recomanacion_vacuna_covid_CAT.pdf>

CONSELL DE L'AUDIOVISUAL DE CATALUNYA (2021a). «El CAC alerta sobre la presència a Internet d'un discurs contrari a la vacunació contra la covid-19». <<https://www.cac.cat/actualitat/cac-alerta-la-presencia-Internet-dun-discurs-contrari-la-vacunacio-la-covid-19>>

CONSELL DE L'AUDIOVISUAL DE CATALUNYA (2021b). *Butlletí d'informació sobre l'audiovisual a Catalunya*. Núm. 18. Barcelona: Consell de l'Audiovisual de Catalunya <https://www.cac.cat/sites/default/files/2021-06/BIAC18_0.pdf>

CONSELL DE L'AUDIOVISUAL DE CATALUNYA (2021c). *Acord 53/2021 d'aprovació de l'Informe 72/2021, de 4 de juny, de l'Àrea de Continguts: Presència d'obres europees en els catàlegs dels serveis de comunicació audiovisual a petició Amazon Prime Video, Disney+, Filmin i HBO*. Barcelona: Consell de l'Audiovisual de Catalunya. *Acord 53/2021 d'aprovació de l'Informe 72/2021, de 4 de juny, de l'Àrea de Continguts, Presència d'obres europees en els catàlegs dels serveis de comunicació audiovisual a petició Amazon Prime Video, Disney+, Filmin i HBO*.

CONSELL DE L'AUDIOVISUAL DE CATALUNYA (2021d). «El president de PROA destaca el caràcter estratègic del sector audiovisual i reclama més finança-

- ment». <<https://www.cac.cat/actualitat/president-proa-destaca-caracter-es-estrategic-del-sector-audiovisual-i-reclama-mes>>
- CONSELL DE L'AUDIOVISUAL DE CATALUNYA (2022). *Butlletí d'Informació sobre l'Audiovisual a Catalunya*, número 20, <https://www.cac.cat/sites/default/files/2022-01/BIAC%2020_CA.pdf>
- COROMINAS, Maria; MARTORI MUNTSANT, Aida (2022). «COVID-19 i comunicació a Catalunya: accentuació de tendències». A: BARCELÓ SERRAMALERA, Mercè; DOMINGO VALLS (coord.). *Impacte social de la COVID-19. Una mirada multidisciplinària*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. DOI: 10.2436/15.3000.01.5
- Dircomconfidencial (2021). «*La Vanguardia* cumple un año de muro de pago con el reto de subir precios y recuperar el inventario publicitario», <<https://dircomconfidencial.com/medios/la-vanguardia-cumple-un-ano-de-muro-de-pago-con-el-reto-de-subir-precios-20211110-0405/>>
- ESCODA, Ariadna (2020). «Els discursos polítics, sota la lupa de la comunicació de crisi». Canal Reus TV. <<http://www.canalreustv.cat/noticies/els-discursos-politics-sota-la-lupa-la-comunicacio-cri>>
- ESCOLAR, Ignacio (2020). «Un plan de emergencia para garantizar la supervivencia de el diario.es». <https://www.eldiario.es/escolar/plan-emergencia-garantizar-supervivencia-eldiarioes_132_1001330.html>
- FERRARESI, Mattia (2020). «A Trust Test for the Media: How coverage of the coronavirus in Italy, Spain, France, and Germany has impacted trust in news outlets». *Nieman Reports*, primavera, vol 74:2, p. 12-21.
- GARCIA, Albert (2021). «El streamer español TheGrefg dinamita el récord de Twitch con 2,5 millones de espectadores simultáneos». *La Vanguardia* <<https://www.lavanguardia.com/videojuegos/20210112/6181011/the-grefg-twitch-record-fortnite-skin-millones-espectadores.html>>
- GENERALITAT DE CATALUNYA. DEPARTAMENT D'EMPRESA I CONEIXEMENT. DIRECCIÓ GENERAL D'INDÚSTRIA (2020). *El sector audiovisual a Catalunya. Actualització estratègica*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. <https://www.accio.gencat.cat/web/.content/banconeixement/documents/altres_publicacions/sector-audiovisual-catalunya.pdf>
- GONZÁLEZ, Raúl (2020). «El consumo de Twitch aumenta un 32% en España tras el confinamiento por el coronavirus». *Vandal* <<https://vandal.elespanol.com/noticia/1350732935/el-consumo-de-twitch-aumenta-un-32-en-espana-tras-el-confinamiento-por-el-coronavirus/>>
- GUADIÁN, Carlos (2020). «Comunicar en tiempos de *dark social*». A: GUTIÉRREZ-RUBÍ, Antoni; PONT SORRIBES, Carles [coord.]. *Comunicación política en tiempos de coronavirus*. Cátedra Ideograma - UPF de Comunicación Política y Democracia, p. 119-124. <<https://www.upf.edu/documents/220602201/23356>>

- 0922/Definitiu+Comunicaci%C3%B3n+Coronavirus/1c1d3def-34ae-fe5d-0019-ef40c936b0e3>
- IAB Spain (2021). *Estudio de redes sociales 2021*. Madrid: IAB Spain & Eloia.
- ILLA REGUANT, Carla (2021). *Periodisme de dades als mitjans de comunicació. Anàlisi del panorama espanyol i possibilitats per a TV3*. Bellaterra: Departament de Mitjans, Comunicació i Cultura. Treball de final de grau. <https://ddd.uab.cat/pub/tfg/2021/248294/TFG_Illa_Reguant_Carla.pdf>
- INFOADEX (2021). *Estudio Infoadex de la inversión publicitaria en España 2021 - Resumen*. Madrid: Infoadex <<https://www.infoadex.es/home/wp-content/uploads/2021/02/Estudio-InfoAdex-2021-Resumen-1.pdf>>
- INFOADEX (2022). *Estudio Infoadex de la inversión publicitaria en España 2022 - Resumen*. Madrid: Infoadex <<https://www.infoadex.es/home/wp-content/uploads/2022/02/Estudio-InfoAdex-2022-Resumen.pdf>>
- JOHNSON, Neil F.; VELÁSQUEZ, Nicolas; RESTREPO, Nicholas J.; LEAHY, Rhys; GABRIEL, Nicholas; EL OUD, Sara; ZHENG, Minzhang; MANRIQUE, Pedro; WUCHTY, Stefan, i LUPU, Yonatan (2020). «The online competition between pro-and anti-vaccination views». *Nature*, 582(7811), 230-233 <<https://www.nature.com/articles/s41586-020-2281-1>>
- MASIP, Pere (2020). «El consum d'informació durant el confinament pel coronavirus: Mitjans, desinformació i memes». *Digilab* <<http://www.digilab.cat/el-consum-dinformacio-durant-el-confinament-pel-coronavirus-mitjans-desinformacio-i-memes/>>
- MESTRES, Maria (2021). *Espai català de comunicació - Relacions entre les tres corporacions audiovisuals públiques dels Països Catalans: TV3, À Punt i IB3 (2018-2021)*. Bellaterra: Departament de Mitjans, Comunicació i Cultura. Treball de final de grau. UAB. <https://ddd.uab.cat/pub/tfg/2021/249417/TFG_Mestres_Marti_Maria.pdf>
- MORAGAS-FERNÁNDEZ, Carlota; CAPDEVILA, Arantxa (2020). «Vèncer el virus: El marc metafòric de la covid-19 en el discurs polític». *Diari digital de la universitat Rovira i Virgili* <<https://diaridigital.urv.cat/opinions/vencer-el-virus-el-marc-metaforic-del-covid-19-en-el-discurs-politic/>>
- NEWMAN, Nic et. al. (2021). *Reuters Institute News Digital Report 2021*. Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/2021-06/Digital_News_Report_2021_FINAL.pdf>
- NIELSEN, Rasmus Kleis; FLETCHER, Richard; NEWMAN, Nic; BRENNEN, J. Scott, i HOWARD, Philip N. (2020). «Navegando la “infodemia”: así consume y califica las noticias y la información sobre el coronavirus la gente en seis países». <<https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/navegando-la-infodemia-asi-consume-noticias-e-informacion-sobre-coronavirus-espana-argentina-otros-paises#key>>

- OBSERVATORI EUROPEU DE L'AUDIOVISUAL (2021). *Yearbook 2020/2021. Key Trends*. Estrasburg: Observatori Europeu de l'Audiovisual (s.c.).
- OLIVERES, Victòria (2020). «L'autoverificador: com identificar informacions falses». <<https://www.media.cat/2020/03/13/autoverificador-identificar-informacions-falses/>>
- ONU (s.d.). «La ONU contra la desinformación sobre la covid-19 y los ataques cibernéticos». <<https://www.un.org/es/coronavirus/articulos/onu-contra-desinformacion-covid-19-ataques-ciberneticos>>
- El Publicista* (2021). «La recuperación total de la inversión publicitaria en España llegará el 2022». <<https://www.elpublicista.es/profesion/recuperacion-total-inversion-publicitaria-espana-llegara-2022>> (29/6/2021).
- PRADO, Emili (2020). «El 5G suposa la utilització de l'espectre radioelèctric, que és un bé públic i finit. Cal regular-ho perquè no s'acabi amb la concepció de servei universal – Una conversa amb Enric Marín». *Eines*, núm. 38, p. 67-78 <<https://irla.cat/wp-content/uploads/2020/09/eines38-article-forum-marin-prado-1.pdf>>
- PROA (Productors Audiovisuals Federats) (2020). «La crisi covid-19 vista per les associacions de PROA». <<https://www.proafed.com/afectacions-covid-19-per-associacions/>>
- Segre (2019). Mapa del pagament de continguts en la premsa espanyola. <https://www.segre.com/noticies/cultura/2019/11/04/mapa_del_pagament_continguts_premsa_espanyola_90986_1112.html>

4. Efectes de la pandèmia de la COVID-19 sobre sistemes educatius ja vulnerables

BERNAT SUREDA GARCIA
AVELINA MIQUEL LARA

1. PANDÈMIA I ALTERACIÓ DE L'ACTIVITAT ESCOLAR

La crisi sanitària provocada per la covid-19 va ser declarada pandèmia per l'OMS l'11 de març de 2020. Les relacions socials, laborals i educatives podien afavorir la proliferació de contagis. Les mesures per a evitar la difusió de la infecció varen trasbalsar la vida de milions de persones arreu del món. En aquest escenari, els organismes internacionals i la societat civil s'apressaren a transmetre la seva opinió sobre la millor forma de garantir el dret a l'educació en condicions de seguretat. Les seves recomanacions, en forma de directrius i pautes a seguir, alertaven sobre les conseqüències que el tancament de les escoles podria tenir en el desenvolupament de l'educació dels escolars.

El 14 de març de 2020 a Espanya es va decretar el confinament de la població, mesura que implicava el tancament de les escoles. Un tancament que es va perllongar fins al final del curs 2019-2020. L'educació presencial es va substituir per una educació a distància. Els sistemes escolars, que no estaven preparats per a fer front a aquesta situació, es van veure fortament afectats. La decisió de tancar les escoles va fer recaure molta responsabilitat sobre unes famílies que no sempre tenien les capacitats i els equipaments necessaris per a substituir les escoles. Les desigualtats econòmiques i socials entre les famílies perjudicaven notablement els més desfavorits i, sobretot, els alumnes amb necessitats educatives especials. A tot això cal sumar-hi que el nostre sistema escolar ja patia fortes deficiències quant a reduir les desigualtats socials i l'equitat.

La qualitat educativa es va veure afectada per múltiples factors, d'entre els quals destaquem la falta d'equipament informàtic als centres, la deficient formació dels mestres per a l'ensenyament a distància, les desiguals dotacions de les famílies quant a equipaments i connectivitat, la conversió de l'espai familiar en

lloc d'estudi i, en moltes ocasions, compartit amb uns pares obligats al teletreball. Les dificultats per a passar de la presencialitat a modalitats a distància de forma improvisada foren superades en moltes ocasions gràcies a la professionalitat dels mestres i la seva capacitat d'adaptació. L'educació a distància digital es va perfilar com un model ple de potencial i promeses. Malgrat això, l'anàlisi del que va passar i els estudis fets demostren que els alumnes patiren una sèrie d'efectes adversos i de conseqüències negatives, com ara la falta de motivació, les dificultats per als aprenentatges col·laboratius o la socialització entre iguals. Altres factors que també influïren en el descens del rendiment escolar i el benestar psicològic i emocional dels infants estan més directament relacionats amb el confinament en si que amb el sistema educatiu. Ens referim a factors com l'estrès familiar per la pèrdua de llocs de treball i d'ingressos, la clausura dins el domicili familiar, la disminució de l'exercici físic i l'augment d'hores passades davant pantalles.

L'escola, a més d'un espai d'intercanvi educatiu, ofereix tota una sèrie de serveis assistencials que també quedaren interromputs amb el confinament. Es posà en risc l'únic àpat diari correcte que molts nins reben als menjadors escolars. D'altra banda, l'escola deixà d'exercir la seva funció preventiva i diagnòstica quant a higiene, maltractament infantil, matrimonis forçats i altres pràctiques contra els drets dels menors. L'impacte també es va sentir en les activitats extraescolars de caràcter formatiu i d'oci. La permanent convivència dels menors amb adults incrementà el risc de sofrir maltractament o de ser testimonis d'actuacions violentes entre ells. Tots aquests factors repercutiren negativament en els menors, com es manifesta en l'augment de problemes psicològics entre nens i adolescents que ara ja es perceben.

L'efecte més notori del tancament de les escoles de forma sobtada i improvisada va ser la vulneració al dret a l'educació dels menors. Conseqüentment, es va produir una allau de declaracions d'organismes internacionals i associacions diverses que reclamaven la reobertura de les escoles com més aviat millor garantint les condicions higièniques necessàries per a evitar contagis. L'Estat espanyol, el Ministeri d'Educació i les comunitats autònomes acordaren establir com a prioritari l'ensenyament presencial el curs 2020-2021.

En aquest treball farem un repàs de les orientacions i recomanacions donades per organitzacions internacionals i associacions relacionades amb educació i infància. Posteriorment, de forma cronològica, explicarem les mesures adoptades des d'una perspectiva crítica, aportant dades i valoracions dels resultats. Per a més informació sobre documents concrets, estudis, dades quantitatives, despeses, etc., es pot consultar la versió ampliada d'aquest treball a *Efectes de la pandèmia de la covid-19 sobre sistemes educatius ja vulnerables* (Sureda Garcia; Miquel Lara, 2022).

2. EL CRIT D'ALARMA DELS ORGANISMES INTERNACIONALS I LES ORGANITZACIONS DE LA SOCIETAT CIVIL

Les organitzacions internacionals i associacions civils implicades en la defensa dels drets de la infància en general, i educatius en particular, alertaren de les possibles conseqüències que la crisi de la covid-19 podia representar. Davant aquests potencials perills advocaven per recuperar la normalitat dels sistemes escolars tan aviat com fos possible tot tenint en compte que s'havia de garantir la seguretat dels infants. Recuperar la normalitat era especialment important per a evitar l'exclusió dels menors més desvalguts o amb condicions a la llar poc propícies per a l'aprenentatge.

Entre les advertències d'aquests organismes destaquen les que alertaven que l'ensenyament no presencial, amb la pèrdua de la interacció entre docents i alumnes, podia afavorir l'abandonament primerenc i perpetuar l'exclusió dels més desvalguts. Per tant, aconsellaven reforçar els programes de retorn a l'escola i promoure la recuperació dels aprenentatges perduts. Un altre focus de preocupació era el possible augment del maltractament infantil i la impossibilitat de substituir la tasca de supervisió que l'escola exerceix.

Quant als sistemes educatius es va posar l'accent en la necessitat de fer-los més resilents a les crisis, més inclusius, flexibles i sostenibles. Com a punt positiu cal destacar que aquestes instàncies internacionals han reconegut, un cop més, la centralitat de l'educació i els sistemes escolars com a bé públic comú i el seu rol com a instrument de cohesió social i eina fonamental del desenvolupament personal i afavoridora de la igualtat d'oportunitats.

El març de 2020 el 87% de la població estudiantil mundial patia el tancament de les escoles a causa de la covid-19. Aquesta situació portà la UNESCO a impulsar una Comissió Mundial per a l'Educació amb la finalitat d'orientar els països sobre com implementar un aprenentatge a distància que no deixés ningú enrere. Es tractava de cercar solucions coordinades i innovadores que atenguessin les necessitats d'alumnes i mestres en la situació del moment, però també de cara al futur durant el procés de recuperació. Els eixos sobre els quals es construïren les propostes foren la inclusió i l'equitat. Trobar la manera de subministrar tota classe de continguts mitjançant l'ensenyament a distància, donar suport als professors, facilitar la connectivitat de docents i alumnes, i millorar en la mesura del possible les condicions dels habitatges dels estudiants amb menys recursos, esdevien aspectes clau.

L'equitat com a punt central s'evidencià clau per tal d'intentar mitigar els efectes adversos de la pèrdua de la xarxa de protecció que suposa l'escola. Una protecció que encabeix el suport nutricional, afectiu i emocional i els instruments de protecció i detecció que el sistema escolar comporta.

L'agost de 2020 les Nacions Unides publicaren *Policy Brief: Education during covid-19 and beyond* (NU, 2020), un document que recull una sèrie de propostes per a pal·liar els efectes negatius de la pandèmia sobre els sistemes escolars, però també sobre les persones ja que l'educació, a més de ser un dret fonamental, té una influència directa en l'exercici d'altres drets fonamentals de l'individu. Aquestes propostes foren:

1. Reduir la transmissió del virus i planificar minuciosament la reobertura de les escoles.
2. Protegir el finançament de l'educació i coordinar-se per a obtenir resultats.
3. Crear sistemes resilientts d'educació per a aconseguir un desenvolupament equitatiu i sostenible.
4. Repensar l'educació i accelerar el canvi a l'ensenyament i l'aprenentatge.

La UNESCO, mitjançant la Comissió Internacional Sobre el Futur de l'Educació, creada al 2019, fa sentir la seva veu sobre com hauria de ser l'educació un cop acabada la pandèmia. Es posà l'èmfasi a reforçar el concepte d'educació com a bé comú i repensar què entenem per dret a l'educació de manera que encabeixi noves necessitats. A més, es demanà valorar més la professió docent i donar més veu als estudiants. Malgrat incidir en l'accés a la connectivitat i entrar a valorar la necessitat de l'ús d'eines tecnològiques de codi obert, no es deixà de reconèixer el paper cabdal de l'escola com a espai físic i social necessari. Quant als plans d'estudi, es recalçà la importància dels aprenentatges científics davant qualsevol tipus de desinformació. Per a acabar, s'incidia en la defensa de l'escola pública i en la necessitat de garantir el finançament per part dels estats i la solidaritat mundial per a posar fi a les desigualtats.

Els efectes negatius que un tancament perllongat de les escoles pot tenir sobre la infància es recullen en diversos documents d'aquest organisme, però entre els principals trobem el risc d'abandó primerenc, l'increment dels riscos d'embaràs en l'adolescència, l'explotació sexual, el matrimoni infantil, el maltractament i altres tipus de violència. Altres efectes perniciosos poden ser l'augment de l'ansietat per la falta de contacte amb iguals o l'alteració de les rutines. Aquests perills són més probables en entorns de pobresa i marginació, i en col·lectius especialment vulnerables com ara els habitants de països en guerra o en crisi de llarga durada, els migrants, els desplaçats forçosos, les minories, els infants amb discapacitats i els acollits en institucions.

El Consell de la Unió Europea també mostra la seva preocupació pels efectes negatius del tancament de les escoles. Considera un repte garantir la inclusió en un escenari d'ensenyança a distància, així com el subministrament d'aprenentatges de qualitat. Aquesta preocupació ve motivada per diversos factors. Entre ells, la possible falta de competències digitals i connectivitat de docents, alumnes i

famílies; les deficiències en el suport adequat als estudiants amb necessitats educatives especials; la mancança d'espais d'estudi adequats a les llars de molts d'alumnes o les dificultats per a garantir un mínim d'aportació nutricional correcta als beneficiaris de les beques menjador.

D'altra banda, el Consell de la Unió Europea considera que aquesta situació ha afavorit la digitalització de l'ensenyança, un fet que pot representar un avançatge de cara al futur. Per a millorar els ensenyaments a distància i fer-los més inclusius cal garantir l'increment dels pressupostos en educació i formació per tal d'esmenar les mancances en formació digital dels docents i minvar la bretxa digital de part de la població.

El Parlament Europeu també va emetre informes sobre educació en la situació de pandèmia, com per exemple *El futur de l'educació en Europa en el context de la covid-19*. Aquest organisme fa una defensa ferma dels drets socials, inclòs el dret a l'educació i com aquest és un requisit per a l'adquisició i el manteniment d'habilitats fonamentals per a la vida social i laboral.

Com a obstacles a superar en la situació de crisi sanitària que es vivia, el Parlament Europeu destaca la pèrdua d'aprenentatges que es pot produir, les carències formatives en l'àmbit digital de mestres i alumnes, així com els possibles efectes sobre la salut emocional dels menors. Per tant, insta a restablir la presencialitat com més aviat millor, sempre garantint la seguretat d'alumnes i docents. Reclama, a més, la coordinació de tots els estats membres per a minimitzar els riscos de contagi entre professors i estudiants. La urgència per tornar a les aules rau en la impossibilitat de substituir la interacció personal entre alumnes i docents que afavoreix l'adquisició d'aptituds socials i interpersonals necessàries per al correcte desenvolupament personal. I, encara que reconeix que possiblement ens encaminem a models híbrids de presencialitat/no presencialitat, reclama que l'aprenentatge presencial ha de continuar sent l'eix central dels processos formatius i educatius.

Per acabar, s'incideix a considerar la inversió en infraestructures i equips digitals, tant per als centres educatius com per a l'alumnat, com una prioritat. El Parlament Europeu insta els estats a incrementar els pressupostos dedicats a l'ensenyament i corregir les retallades i recorda que la competitivitat de l'EU es fonamenta en la formació que ofereixen els sistemes educatius.

També la Comissió Europea feu dues propostes quant a la recuperació posterior a la pandèmia. La primera, instava els estats membres a cooperar per tal de millorar de forma coordinada en tot el territori europeu la qualitat i el caràcter inclusiu dels sistemes nacionals d'educació i formació. La segona estava orientada a reflexionar sobre les experiències d'ensenyar a distància durant la crisi sanitària per tal d'assolir un ecosistema digital d'aprenentatge de qualitat.

L'organització Save the Children, amb una mirada global que inclou tota la població mundial, assenyala que la crisi sanitària provocada per la covid-19 posa

en perill els objectius fixats per a la millora de les condicions de vida dels infants. Concretament, incidiria negativament en el respecte als drets de la infància, així com en protecció sanitària, alimentària i en la interacció dels nens amb altres nens, familiars i professors.

En l'informe *Covid-19: tancar la bretxa. Impacte educatiu i propostes d'equitat per a la desescalada* (Save the Children Espanya, 2020), se centra en el territori espanyol i reclama la cooperació estatal, autonòmica i local per tal de garantir l'equitat educativa durant la pandèmia i després. Està d'acord amb altres documents anteriorment esmentats que la crisi sanitària tindrà efectes negatius sobre el benestar físic i mental dels nens, però, a més, posa l'accent en l'increment de les desigualtats educatives. Save the Children recorda que Espanya lidera les taxes d'abandonament primerenc dins la Unió Europea amb un 18% i que aquesta xifra es pot veure significativament augmentada si no es prenen mesures preventives. Això pot incrementar les desigualtats d'un sistema que no es pot considerar un exemple d'equitat i igualtat d'oportunitats.

El pas sobtat i improvisat d'una educació presencial a una a distància posà en evidència moltes d'aquestes carències i deficiències, com ara la desigual dotació tecnològica de centres i famílies. Per tal de reduir aquestes mancances es reclamen mesures orientades a reduir els efectes de l'educació a distància o semipresencial i d'altres per a la recuperació dels aprenentatges perduts. Entre aquestes propostes trobem les ja esmentades per altres organismes, com la millora de la capacitat tecnològica de docents i alumnes, la millora dels recursos dels centres amb alumnat desafavorit, la preparació de programes educatius d'estiu, el reforç educatiu extraescolar, l'increment de les tutories, el suport psicosocial i emocional, la modificació del currículum per a incloure només els continguts essencials i incorporar un enfocament competencial per a prevenir l'abandó primerenc. Amb aquesta mateixa finalitat proposa també l'augment de les beques i altres ajudes com les de menjador.

També les instàncies representatives de la comunitat educativa varen manifestar les seves opinions. En l'informe del Consejo Escolar del Estado publicat el 2021 es presenten dades concretes sobre la situació del sistema escolar. Aquest document detalla les disposicions legals aprovades de caràcter estatal i autonòmic, així com les mesures extraordinàries i els recursos destinats. Es presenten també els canvis fets a l'organització dels centres, la docència i el currículum. Aquest document inclou també les mesures adoptades en altres països.

El Consell Escolar de Catalunya també va mostrar la seva preocupació per la situació educativa derivada de la pandèmia. Per a debatre sobre els efectes de la crisi sanitària en el sistema educatiu, organitzà el novembre de 2020 les XXVIII Jornades de reflexió del Consell Escolar de Catalunya amb el tema *Un nou present educatiu*. En el marc d'aquesta trobada es convidava tota la comunitat educativa a

reflexionar sobre espais i temps educatius; la digitalització de l'educació, l'acompanyament i la cura; i la personalització dels aprenentatges.

El Consell Escolar de les Illes Balears també manifestà la seva inquietud pels danys causats al dret a l'educació per la crisi sanitària i, per tant, aconsella una tornada a l'ensenyament presencial que considera la forma que millor garanteix la igualtat d'oportunitats. Conscient que la seguretat ha de ser una prioritat, recomana la reducció de ràtios i l'habilitació de nous espais i infraestructures que facin possible la disminució d'alumnes per aula. Reclama també reorganitzar els ensenyaments de forma que se centrin en les competències bàsiques i a millorar els recursos tecnològics d'alumnes i professors. Altres propostes se centren en la millora del suport educatiu als centres amb més alumnes amb dificultats, el treball en xarxa dels professionals de l'educació per a renovar-la, el reforç de l'escolarització dels 0 als 3 anys, i facilitar la conciliació familiar i laboral. Tota una bateria de mesures que requereixen un augment del finançament per a afrontar amb garanties la superació dels efectes negatius de la pandèmia en el sistema educatiu.

En resum, les organitzacions internacionals i les associacions de referència en matèria educativa coincidiren a assenyalar els riscos que suposava el tancament de les escoles i destacaren la importància de l'escola com a garant del dret a l'educació i el seu rol diagnòstic i preventiu. A més, aconsellaren sobre com hauria de ser el retorn a la presencialitat i els aprenentatges que es podien extreure del període de confinament. La visió d'aquestes entitats foren les que orientaren les mesures preses tant durant la vigència de l'ensenyament a distància com en la tornada a la presencialitat. Malauradament, no sempre aquestes mesures foren aplicades amb l'eficàcia necessària i els seus efectes, a pesar dels esforços, no tingueren els resultats desitjats.

3. L'ESCOLA CONFINADA I LES MESURES DE LES ADMINISTRACIONS PÚBLIQUES DELS DIFERENTS TERRITORIS

El pas de l'ensenyament presencial a l'ensenyament a distància a causa del confinament decretat el 14 de març de 2020 va posar en evidència una sèrie de qüestions que afecten directament la qualitat educativa i incideixen sobre l'equitat del sistema. Cal recordar que el dret a l'educació no es limita a garantir-ne l'accés, sinó que inclou el dret a rebre una educació de qualitat i en igualtat de condicions. Els factors que al llarg de la pandèmia han atemptat contra el dret a l'educació són diversos, alguns molt evidents, d'altres menys. En tot cas, tot el que passarem durant el final del curs 2020-2021 i el curs 2021-2022 ens pot servir per a extreure conclusions i emprendre reformes per a enfortir i millorar el sistema educatiu.

3.1. La implementació de l'ensenyament a distància agreuja les desigualtats socials

Avui en dia ens costa d'imaginar una llar amb estudiants on no hi hagi Internet. L'any 2019, el 90% de les llars de Catalunya disposava de connexió a la xarxa, si bé una anàlisi més detinguda ens mostra que a les llars amb menys ingressos el nombre de nins que no es connecta a Internet és 18 vegades superior que els de les llars amb ingressos alts. El nombre de llars sense cap ordinador a casa (10% dels alumnes a València, 9% a les Balears i 5% a Catalunya) és preocupant. El problema s'agreuja si tenim en compte que moltes famílies disposen d'un sol dispositiu electrònic (27%) que han hagut de compartir tots els membres de la família per a treballar, assistir a classe, comunicar-se amb altres i gaudir d'oci. L'ús intensiu de l'espai familiar, com a lloc de feina, com a aula, com a espai comunitari i d'interacció familiar i d'esbarjo, va incidir negativament en la bretxa d'accés als recursos telemàtics. La connexió a Internet no era garantia d'accessibilitat en llars amb un nombre insuficient d'aparells per a cobrir les necessitats de tota la família.

Un altre factor que va incidir directament sobre la qualitat educativa a distància és la formació dels pares i la seva capacitat per a acompanyar els fills en el procés d'aprenentatge. Els pares amb estudis superiors, i aquells que fan ús de la tecnologia en el seu lloc de feina, generalment estan millor preparats per a donar suport extra als fills en escenaris de no-presencialitat escolar. Curiosament, a les famílies de perfil socioeconòmic més baix els infants passen més hores davant les pantalles, ja que els pares poden oferir menys alternatives d'oci i controlar l'ús que en fan. Aquesta bretxa d'ús es podria abordar des de les escoles incloent les competències digitals com a eix curricular transversal, cosa que no seria només positiva en potencials situacions de tornada a l'ensenyament a distància, sinó en el decurs d'un futur i en una societat cada vegada més digitalitzada i dependent de les tecnologies en tots els àmbits. Dins la formació en competències digitals, l'escola ha d'anar més enllà dels aspectes purament tècnics i formar en l'ús ètic, sa i raonable.

Un tercer aspecte a destacar va ser la capacitat de centres i docents per a impartir docència a distància. La falta de preparació i competències digitals d'un gran nombre de docents és un aspecte sobre el qual la comunitat educativa ha de reflexionar i arribar a un consens per a aportar solucions. S'ha de tenir en compte que una veritable educació a distància basada en la tecnologia ha d'anar més enllà de reproduir les classes presencials en un entorn virtual, s'hi han d'incorporar criteris pedagògics propis de l'ensenyament a distància i treure profit dels recursos comunicatius que ofereix Internet. Adaptar l'educació a distància, un recurs àmpliament emprat en el sector dels adults, a l'educació de menors requereix la formació dels mestres en el maneig de les plataformes educatives i del seu potencial en investigació i innovació educativa. L'intercanvi amb altres

recursos afavoreix l'assoliment dels continguts curriculars al mateix temps que es creen espais de treball de col·laboració que incideixen positivament en el desenvolupament social, afectiu i connectiu dels infants. Així doncs, l'ensenyament a distància amb ajut de les eines virtuals ha de ser una acció planificada i conscient que no pot tornar-se a regir per la improvisació que vam viure durat el confinament. L'educació a distància virtual ha de partir de dissenys pensats per a ser posats en marxa en entorns virtuals i no en l'adaptació dels recursos i materials emprats en la presencialitat a un escenari virtual, com va ser el cas.

Per a comprendre la realitat del que va suposar la clausura dels centres, hi ha informes que assenyalen que inicialment els mestres arribaren a perdre el contacte amb el 20% de l'alumnat, encara que esperaven que la xifra finalment s'estabilitzés en el 14%. Aquests informes també destaquen el sobre esforç que els docents hagueren de fer per a adaptar el material i la metodologia a l'entorn virtual i com tota la situació es va traduir en una sobrecàrrega per als docents.

La improvisació que el sobtat confinament va provocar també queda palesa en la multitud de mitjans i plataformes emprats tant per a impartir docència com per a comunicar-se amb les famílies. Per exemple: plataformes educatives oficials estatals o autonòmiques, plataformes que pertanyen a grans corporacions com Google i Microsoft, aplicacions de missatgeria, xarxes socials, correu electrònic o telèfons. Molts d'aquests mitjans no estan pensats per a ser emprats específicament dins el sistema educatiu i el seu ús comporta implicacions ètiques i de protecció de dades que, en moltes ocasions, no han estat tingudes en compte. Malgrat alternatives de codi obert com Moodle, molts docents empraren plataformes i recursos que pertanyen a grans corporacions que trafiquen amb les dades dels usuaris. No sempre es va garantir el dret a la privacitat i es pot haver obert la porta a un maneig inadequat de les dades de docents i alumnes. La Comunitat Valenciana, conscient d'aquest problema, signà un acord amb Microsoft per a protegir les dades dels usuaris que fessin servir eines educatives d'aquesta empresa dins la plataforma educativa de la Comunitat. A Catalunya, el projecte XNET té un ampli recorregut en criticar el que consideren una penetració de solucions monopolístiques corporatives privades com Google o Microsoft a les escoles. XNET, amb la col·laboració de moltes famílies, presentà un Pla per a la Privacitat de Dades i la Digitalització Democràtica de l'Educació. Pla que experimentalment es va provar en algunes escoles de Barcelona. Tot i això, XNET i les Associacions Federades de Famílies d'Alumnes de Catalunya (aFFaC) segueixen manifestant el seu malestar per la gran penetració dels productes de Google a les escoles. A les Balears no es prengueren mesures per a garantir la confidencialitat de les dades en emprar les grans plataformes digitals, fet que ha comportat queixes del col·lectiu docent.

L'educació a distància va suposar un gran impuls per a l'ús de les tecnologies en educació. De fet, va assolir fites mai no aconseguides fins aleshores.

L'experiència viscuda pot fer que sigui desitjable que la presència de les tecnologies dins l'àmbit educatiu esdevingui una situació permanent. Però perquè això es faci en condicions òptimes, les administracions han d'invertir en la formació dels mestres i garantir el tractament ètic de les dades. La millor solució, tal com indica la UNESCO, seria recórrer a eines de codi obert.

En definitiva, malgrat els esforços per a minimitzar l'impacte del pas de l'ensenyament presencial a l'ensenyament a distància, factors socials, econòmics, professionals, formatius, tècnics i ètics impossibilitaren que la transició es pogués fer sense greus problemes i mancances. L'anàlisi del que visquérem al final del curs 2020-2021 ens hauria de servir de punt de partida per a repensar l'educació del futur en què, sens dubte, els mitjans tecnològics tindran una gran presència.

3.2. Mesures per a millorar equipaments de centres i alumnes

Les autoritats educatives eren conscients dels problemes de connectivitat, ja fos per no disposar d'aparells electrònics o de suficient qualitat en les línies. Per a intentar esmenar aquesta situació es prengueren mesures orientades a la distribució d'ordinadors, tauletes i targetes de dades.

A Catalunya, dins el Pla d'Equitat Digital del Departament d'Educació, es repartiren 28.298 dispositius portàtils i 19.654 equips de connectivitat. Es prioritzaren els alumnes amb especials dificultats i els que es trobaven a un curs final de cicle. Les Illes Balears apostaren per repartir 3.000 dispositius Chromebook entre els alumnes de 5è i 6è de primària, ESO, Batxillerat i FP. A més, es repartiren 255 targetes de dades telefòniques amb 40G als alumnes d'FP i Batxillerat. Alhora es feu una formació en el maneig dels Chromebook entre els docents. La Generalitat valenciana va repartir un total de 14.000 tauletes amb connectivitat, 10.000 de les quals foren per als estudiants d'educació secundària que les necessitessin. La resta, per als alumnes més vulnerables de primària, tant de centres públics com concertats. A València també es repartiren 1.700 ordinadors portàtils als equips directius dels centres educatius públics.

Com a suport per a mestres i pares, totes tres administracions educatives oferiren recursos per a ajudar en la formació dels infants. A Catalunya va ser mitjançant el portal #JoAprenaACasa del Departament d'Educació; a les Illes Balears l'ajut s'oferí des de la plataforma ibsteam.caib.es; i a València s'invertí en el Pla Mulan.

3.3. Les mesures assistencials: menjadors

L'escola té un paper cabdal en la protecció i supervisió dels menors. El seu tancament, a més de deixar sense supervisió els menors en risc de patir violència, va amenaçar la correcta alimentació dels nins que gaudien d'una beca menjador. Entre el 16 i el 20 de març els organismes responsables prengueren mesures per a

donar resposta a la qüestió. La Conselleria d'Afers Socials i Esports i la Conselleria d'Educació, Universitat i Recerca de les Illes Balears, amb el suport de Caixa-bank, feren possible que fins a 6.152 infants rebessin una targeta de prepagament amb l'equivalent monetari de la despesa en l'àpat rebut a l'escola. La mateixa mesura va ser presa pels departaments d'Educació i de Treball, Afers Socials i Famílies de la Generalitat de Catalunya. Se'n beneficiaren 140.000 menors als quals se'ls havia concedit una beca de menjador, més 20.000 menors usuaris dels serveis d'intervenció socioeducativa amb servei d'àpat. A la Comunitat Valenciana s'optà per recórrer a la col·laboració amb un supermercat i les famílies pogueren gastar el seu val beca menjador en els establiments d'aquesta cadena.

Les mesures per a no deixar desatesos els nins que depenien de la beca de menjador per a una correcta alimentació es prengueren molt ràpidament i foren de gran abast. No obstant això, en el cas d'una nova situació d'educació a distància s'hauria de pensar si cal algun tipus de supervisió per a assegurar que els doblers fets arribar a les famílies es destinaren realment a l'alimentació dels nins, sobretot tenint en compte que moltes famílies veieren reduïts els seus ingressos de forma notable. D'altra banda, també caldria analitzar si la millor manera d'oferir aquest servei és mitjançant entitats bancàries i cadenes de supermercats que potser han guanyat o fidelitzat clients amb recursos públics. A més, ara es disposa de dades financeres de persones que no han acudit lliurement en aquestes entitats.

3.4. *Atenció a la diversitat*

El pas d'un ensenyament presencial a un a distància virtual no ha estat senzill per a gairebé cap família. Les raons esmentades en altres apartats d'aquest treball es multipliquen quan ens referim als alumnes amb necessitats educatives especials. L'atenció individualitzada que reben aquests alumnes normalment, malgrat els esforços de les administracions, no es pogué reproduir en l'educació a distància, ni a l'inici del curs 2020-2021, ja que la reducció de ràtios i els desdoblaments de grups foren, en moltes ocasions, coberts pels professors de suport. Un exemple el trobem en el testimoni d'una mare recollit per Human Rights Watch:

«La filla d'Eva Miquel, d'onze anys, té un pla educatiu individualitzat en el col·legi per mor de la seva dislèxia i dèficit d'atenció que se centra en aspectes metodològics de l'ensenyança sense alterar els objectius d'aprenentatge. Però durant el tancament del col·legi, “no hi va haver un tractament diferent, simplement li feren fer menys exercicis”, digué l'Eva.» (2021, p. 33)

Un altre exemple el podem trobar en l'estudi fet en un centre d'alta complexitat de Catalunya on menys de la meitat dels alumnes de primària lliuraren les tasques en els terminis establerts.

Les administracions educatives eren conscients de les necessitats d'aquests alumnes i ordenaren actuacions per a intentar pal·liar-les. Per exemple, a Balears el Servei d'Atenció a la Diversitat i l'Institut per a la Convivència i l'Èxit Escolar crearen recursos i donaren orientació en aquest sentit als professionals del sistema educatiu, equips d'orientació i suport i docents a les famílies. La Generalitat Valenciana, en concret la Conselleria d'Educació, Cultura i Esports reclamà una organització dels recursos materials i humans que possibilitessin l'accessibilitat física, sensorial, cognitiva i emocional de tota la comunitat educativa. A Catalunya, la crida la va fer el Síndic de Greuges el maig de 2020.

En resum, malgrat els esforços de les administracions responsables, els alumnes amb necessitats educatives especials no foren atesos amb la cura i la minuciositat necessàries i els efectes negatius que aquest període tindrà en el seu desenvolupament futur estan encara per determinar.

3.5. Intentant recuperar part del temps perdut. Actuacions en el parèntesi estiuenc

Un cop acabat el curs, i ja amb el confinament clausurat, es plantejava el dubte de què fer i com fer-ho amb les activitats d'estiu a les quals assisteixen cada any milers de nins i nines. Calia preservar la seguretat i la salut dels infants per damunt de tot, però a l'estiu de 2020 les activitats de lleure d'estiu esdevenien una oportunitat educativa única per a intentar minorar les conseqüències que el tancament de les escoles havia significat, ja que suposen un valor afegit al procés educatiu i d'aprenentatge. Aquestes activitats resulten d'especial importància per a les famílies amb més baixos ingressos econòmics, els fills de les quals dediquen a activitats extraescolars la meitat de temps per setmana que les famílies amb ingressos mitjans o alts i, en canvi, passen més temps davant les pantalles o jugant al parc.

Malgrat la poca informació que encara es disposava sobre el virus causant de la covid-19, associacions i administracions estaven determinades a treure profit de les activitats d'estiu i intentar compensar els efectes negatius que el tancament de les escoles i el confinament havien tingut sobre els infants. Per tal de garantir la salut dels nins, les administracions establiren normes i recomanacions quant a seguretat i higiene. A Catalunya es treballà sobre la base d'allò acordat pel Consell de Govern del PROCICAT. A les Balears i València es modificà la legislació existent per a adoptar mesures per a garantir la seguretat sanitària d'aquestes activitats.

A més del seu inestimable valor formador i educatiu, les activitats d'estiu d'aquell any foren emprades per a observar l'efectivitat de les mesures higièniques i preventives preses per tal d'aplicar-les a l'inici del curs escolar 2020-2021. Un dels estudis més destacables va ser l'efectuat per l'Hospital Sant Joan de Déu,

Kids Corona. Aquest estudi demostrava que els grups «bombolla» eren una forma d'organització eficaç per a reduir la transmissió del virus, garantir la traçabilitat dels contactes i les quarantenes selectives. D'altra banda, l'estudi posava en valor la neteja de mans freqüent com a mesura protectora i que els nins no eren grans transmissors.

L'organització Save the Children va fer una sèrie de recomanacions que gaudiren del suport de diferents associacions de tot l'Estat, i de polítics i experts. Entre elles s'instava a evitar la repetició de curs, fer adaptacions curriculars el curs següent, augmentar els recursos dels centres i els dedicats al reforç educatiu i mantenir els centres oberts durant l'estiu per a pal·liar els efectes negatius del tancament previ. Aquesta darrera mesura no es va dur a terme ja que els sindicats s'hi oposaren, però sí que es van plantejar classes de reforç i activitats als centres durant el mes de juliol.

Per exemple, a les Illes Balears el Programa d'Acompanyament Escolar (PAE) dirigit a col·lectius vulnerables s'amplià als alumnes de primària de l'escola pública i concertada. Es prioritzà els alumnes en risc d'exclusió per motius econòmics, socioculturals, amb necessitats educatives especials o en risc d'abandó primerenc.

4. LA RECUPERACIÓ DE LA PRESENCIALITAT ESCOLAR EL CURS 2020-2021

La tornada a les aules es planificà per al curs 2020-2021. Tal com s'ha indicat, tant organismes internacionals i associacions diverses, com diferents estudis internacionals i de casa nostra, posaven l'accent en els perjudicis causats per la clausura de les aules.

Semblava clar que seguir les recomanacions dels experts i reobrir les escoles tot garantint les mesures de prevenció, contenció i higiene era la millor solució. No obstant això, aquesta decisió no va estar exempta de controvèrsia per mor de la por a la proliferació de brots, el fet d'atorgar als mestres el paper de vigilants de la salut dels nens quan no estaven preparats per a assolir-lo, o la falta d'informació sobre els plans de contingència o de neteja.

Entre els organismes i associacions que recomanaven la tornada a la presencialitat educativa trobem entitats tan diverses com la UNESCO, la Societat Catalana de Pediatria, l'Asociación Española de Pediatría, Save the Children i l'OCDE. Aquesta darrera organització, a més de tenir en compte els efectes en el desenvolupament dels menors de la clausura dels centres, avisava dels efectes econòmics sobre la vida dels individus, ja que afirmen que la pèrdua d'un any escolar equival a un detriment d'entre un 7% i un 10% dels ingressos de tota la vida. La resta dels organismes basaven el seu dictamen favorable a la reobertura dels centres en dos factors principals. El primer, els ja esmentats efectes negatius per als infants.

El segon, l'evidència científica que la transmissió als centres és més baixa que en l'entorn familiar, fet al qual hem de sumar una simptomatologia lleu, en la major part dels casos, en cas de contagi.

El consens entorn de la idea de tornar a la presencialitat no podia ocultar el fet que la pandèmia continuava i s'havien de prendre mesures per a garantir la salut dels alumnes, dels mestres i del personal dels centres. Per aquest motiu les comunitats autònomes i el Ministeri d'Educació i Formació Professional arribaren a uns acords d'obligat compliment. Es tracta dels *Acuerdos de la Conferencia Sectorial de Educación para el inicio y el desarrollo del curso 2020-2021* signats el juny de 2020. El document reconeix que la millor fórmula per al desenvolupament de les tasques formatives i educatives és la presencialitat. Igualment, s'admet que la implementació de la educació a distància va ser un camí ple d'obstacles i que és especialment problemàtica en educació primària i infantil. Ja el 2021, els acords anteriors es completaren amb altres mesures que es poden consultar al Consejo Escolar del Estado (Ministerio de Educación y Formación Profesional. Consejo Escolar del Estado, 2021). Aquests documents serviren de marc a les comunitats autònomes per a desenvolupar els seus protocols i normatives.

4.1. Mesures higièniques i preventives dels contagis

La tornada a la presencialitat havia de ser segura per a tots els participants de l'ecosistema escolar i era necessari articular una sèrie de mesures que garantissin que es feia tot el possible per a evitar contagis. Aquestes mesures, en gran part inspirades en les recomanacions d'organitzacions com l'OMS, UNICEF o Save the Children, pivoten entorn de 5 punts amb l'objectiu de disminuir la transmissió i augmentar la traçabilitat. Els 5 punts són els següents:

1. La distància social i l'ús de la mascareta.
2. Les mesures d'higiene personal.
3. La neteja dels centres i els espais educatius.
4. La detecció de casos en l'entorn escolar.
5. La informació i la formació del personal dels centres i de les famílies.

Per tal d'evitar aglomeracions, els centres organitzaren entrades i sortides esglaonades amb itineraris interiors senyalitzats per a moure's pels edificis. Una altra mesura adoptada fou la creació de grups de convivència estables, popularment anomenats grups bombolla. Eren obligatoris en infantil i els primers cursos de primària i optatius en altres cursos i nivells. Aquesta forma organitzativa permetia als alumnes una certa normalitat dins l'aula i una interacció social més apropiada a l'edat infantil. Alhora disminuïa el risc de contagis i facilitava la traçabilitat, si n'hi havia. Els grups bombolla s'aplicaven també al menjador o al

pati. Els alumnes que no formaven part d'un grup bombolla havien de mantenir una distància de seguretat.

A més del distanciament físic, la rentada freqüent de les mans era considerada una de les mesures de prevenció més efectives. Per a donar difusió de la importància d'aquesta mesura higiènica es feren cartells, vídeos i infografies que explicaven els moments en què era convenient rentar-se les mans i la forma correcta de fer-ho.

Un tercer eix de la prevenció als centres va ser la ventilació dels espais. Es dictaren directrius sobre com ventilar les aules i els espais comuns i s'editaren guies i informes sobre el tema. A més, s'instal·laren en molts casos mesuradors de CO₂ per a assegurar que la ventilació i la qualitat de l'aire eren correctes. Junctament amb la ventilació, els centres hagueren d'adoptar noves formes de neteja que incloïen la desinfecció de superfícies, especialment d'aquelles d'ús més freqüent com poms de portes i baranes d'escalers.

Malgrat les mesures preses, la lògica preocupació dels pares se centrava en el possible contacte dels fills amb altres menors contagiats. Aquesta era una possibilitat real, com es va demostrar, i per això es dissenyaren protocols d'actuació davant casos sospitosos. En cas que un alumne resultés finalment positiu en covid-19, els companys de la seva aula havien de passar una quarantena, encara que ells no donessin positiu, i seguir les classes des de casa amb les adaptacions curriculars oportunes.

El darrer eix de la prevenció a les escoles implicava la formació i el compromís de les famílies. Les famílies havien de saber reconèixer els símptomes de la malaltia i comprometre's a no dur els fills a escola en cas de sospita. Tant és així que hagueren de firmar una declaració responsable vers els protocols dels centres i les mesures higièniques i de prevenció.

4.2. Els models de docència en el curs 2020-2021

La tornada a la presencialitat i a una certa normalitat plantejà una sèrie de reptes. Un d'ells era com organitzar els currículums per tal de compensar la pèrdua d'aprenentatges que l'ensenyament a distància havia ocasionat. En aquest sentit, es va optar per flexibilitzar els continguts i donar més prioritat a les competències bàsiques i la recuperació d'aprenentatges perduts. Es donà major protagonisme al tutor per a garantir una atenció més individualitzada i s'incidí en la importància dels plans de reforç. Entre els continguts a assolir es parà especial atenció a la promoció d'hàbits saludables, sobretot els relacionats amb la covid-19. Un altre factor que va rebre impuls va ser la formació digital de mestres i alumnes.

Un aspecte a considerar era com s'avaluaria el curs 2020-2021. Els alumnes no eren de cap forma responsables de la pèrdua d'aprenentatges que havien patit

el curs anterior i, per tant, s'havia de trobar una forma adient d'avaluar els resultats d'aquell curs. Com a conseqüència, es plantejà una modificació de les avaluacions. A Educació Primària, Secundària i Batxillerat es valoraren sobretot els continguts més significatius i els considerats imprescindibles per a l'autoaprenentatge i la feina en equip. A Primària i ESO, la repetició de curs es considerà una mesura excepcional que només podia ser presa de forma col·legiada per tot l'equip docent després d'haver valorat l'evolució conjunta de l'alumne. Per a l'obtenció del títol d'ESO es considerarien, també de forma col·legiada, les competències adquirides i el grau d'assoliment dels objectius generals d'aquesta etapa. Al Batxillerat, a més dels resultats de l'alumne en cada assignatura, es valoraria la seva maduresa.

De cara al futur i a la implantació d'avaluacions per competències serà interessant seguir l'evolució dels alumnes que foren promoguts amb aquest sistema durant el curs 2020-2021. Tot i això, caldrà tenir en compte que la bona voluntat d'augmentar el reforç i l'atenció individualitzada, tal vegada no han pogut pal·liar els aprenentatges no realitzats durant el confinament.

4.3. *El cost econòmic de la pandèmia en els sistemes educatius*

Les comunitats autònomes hagueren d'assumir una despesa extraordinària per a fer front al repte de tornar a obrir els centres i fer-ho de forma segura seguint les indicacions dels organismes internacionals i els acords adoptats amb el govern central. Per a fer front a aquestes despeses disposaren de fons propis, però també de l'Estat espanyol mitjançant el Fondo Covid-19, el fons PROA+ (20-21), els fons del programa Educa en Digital; i de fons europeus provinents del Fons Europeu de Desenvolupament Regional, FEDER. Com en altres temes, es pot accedir a una informació més detallada sobre la dotació d'aquest fons, la seva distribució a Catalunya, el País Valencià i les Balears, i el detall de la despesa de cada una d'aquestes comunitats es pot consultar a l'informe complet (Sureda; Miquel Lara, 2022).

Els desdoblaments de grups, l'increment dels suports i la substitució de mestres contagiats feren que la major part de la inversió educativa anés a parar a la contractació de mestres i professors. Però, a més, s'augmentà les plantilles del personal no docent dels centres com els monitors de menjador i transport o els d'administració i serveis.

La segona major font de despeses va ser la inversió en educació digital. Dins aquest concepte englobem la compra d'equips informàtics per a docents i equips directius, la compra de llicències de software de plataformes informàtiques, classes a distància i eines de videoconferència, més les formacions en el maneig d'equips i programes.

Una tercera font de despeses per a les comunitats autònomes ha estat l'augment en personal i material de neteja, equips de mesurament del CO₂, equips de protecció i farmaciola.

Finalment, no podem oblidar que el lleure també forma part del sistema educatiu i que les despeses relacionades amb la neteja i el manteniment dels espais o la contractació de monitors també han suposat una despesa extraordinària.

4.4. La incidència de la covid-19 als centres educatius

La covid-19 era una gran desconeguda per a metges i científics, faltava informació sobre molts d'aspectes que avui en dia coneixem, com la forma de transmissió o la varietat de símptomes que pot ocasionar. Aquest fet va fer que, per precaució, es prenguessin mesures molt restrictives que avui en dia, amb més dades sobre la malaltia i l'existència d'una vacuna, potser no es prendrien. El que sí que se sabia des del maig de 2020, segons l'OMS, és que la incidència en menors i la gravetat de la malaltia era menor en nins que en adults. Aviat l'evidència científica demostrà que, contràriament al que passava amb altres virus respiratoris, els nins no eren vectors de transmissions importants o supercontagiadors. Per tant, no semblava que hi hagués una raó mèdica per a no reobrir les escoles el curs 2020-2021.

La tornada a la presencialitat no va suposar el gran nombre de contagis i brots que els més pessimistes anunciaven. Les diferents administracions posaren a l'abast dades i estadístiques que permetien fer un seguiment de la malaltia als centres educatius. Per exemple, la Generalitat de Catalunya va engegar l'aplicació Traçacovid i a les Balears es publiquen periòdicament els informes EDUcovid. Les dades recollides han permès a l'administració educativa prendre decisions adaptades a les circumstàncies en cada moment. A més, suposen una eina valuosa per a la comunitat científica. Malgrat aquest fet, molts pares es queixen de falta de transparència i de no estar informats dels casos reals a les aules dels seus fills.

Actualment, l'alarma social per la covid-19 ha minvat sensiblement. Encara que noves variants del virus com Delta o Òmicron ressusciten de tant en tant fantasmes de noves restriccions i possibles confinaments, la realitat és que la vacunació ha reduït sensiblement la mortalitat i la gravetat dels símptomes en persones contagiades. No obstant això, tota precaució és poca davant d'un virus que ha contagiats més de 440 milions de persones i ha provocat la mort de 5,9 milions fins al febrer de 2022.

5. LES LLIÇONS DE LA PANDÈMIA EN EDUCACIÓ

El paper de l'escola no es limita a ser l'entorn per excel·lència del procés educatiu. És, a més, un espai que ofereix funcions complementàries, igualment

importants, de tipus assistencial com la protecció dels menors davant tota mena d'abús o maltractament, espai de relació entre iguals i amb adults de fora del cercle familiar, ajut a la correcta alimentació o prevenció d'embarassos i consum de drogues, entre d'altres. A més, l'escola és una eina fonamental per a reduir les desigualtats socials i incrementar la igualtat d'oportunitats en el creixement personal i en el desenvolupament de capacitats per a viure en comunitat. Tal vegada el fracàs més gran de l'ensenyament a distància durant el confinament hagi estat la incapacitat de suplir aquesta darrera funció i evitar l'increment de les diferències familiars i socials.

El tancament de les escoles va ser especialment perjudicial per als sectors més desfavorits de la societat, nins amb risc d'exclusió, amb problemes d'aprenentatge, necessitats de suport addicional, amb problemes d'integració social o cultural o amb pocs recursos econòmics. Malgrat les mesures preses, no ha estat possible donar un suport de qualitat, o simplement un suport semblant al suport educatiu individual i directe que milers de nins reben a les escoles. Sembla, que aquestes mesures tampoc no han pogut solucionar els problemes de falta d'equipaments tecnològics o de connectivitat. Per tant, tal com advertien els experts, l'educació a distància no ha estat capaç de proporcionar una cobertura igualitària i inclusiva, i ha perjudicat més aquells que més necessitats estan d'un sistema equitatiu i inclusiu.

Cal que s'incrementi el pressupost en educació i que cada nova crisi deixi de ser una excusa per a fer noves retallades. El pressupost ha de ser suficient per a millorar el sistema educatiu, la seva capacitat de promocionar i donar oportunitats als que més ho necessiten, millorar la digitalització del sistema amb polítiques adequades en aquest camp i tenir marge per a fer front a situacions d'emergència com la viscuda durant aquesta crisi sanitària. Les administracions no es poden limitar a moure doblers d'un programa a l'altre i a confiar en la bona voluntat i el bon quefer dels docents.

Els mestres han estat els autèntics herois d'aquest experiment d'educació no presencial. La seva professionalitat, implicació i capacitat de donar respostes a situacions inesperades han quedat paleses. Tot i això, l'educació inclusiva i en igualtat d'oportunitats és un dret que no pot dependre del voluntarisme d'un col·lectiu professional, sinó un dret que ha de ser defensat i garantit des de l'Estat.

Amb vista al futur, és necessari repensar quines necessitats formatives tenen els docents, com millorar i adaptar a la realitat social virtual en què vivim les seves capacitats digitals, tenir present que l'educació a distància és alguna cosa més que el traspàs dels continguts de les classes presencials a entorns virtuals, que requereixen d'una planificació i metodologia diferents, i que tot això necessita finançament i planificació a llarg termini.

L'escenari educatiu avui en dia, principis de 2022, ha canviat notablement gràcies al millor coneixement del virus i a la vacunació massiva. Aviat nous

tractaments estaran disponibles i la situació podria millorar encara més. Tot i això, cal recordar que no tothom té el mateix accés a les vacunes i que les poblacions pobres i no vacunades poden ser brous de cultiu per a noves variants resistents a les vacunes. També cal recordar que els científics alerten que per mor de la destrucció d'hàbitats i la sobreexplotació a què sotmetem el planeta, la probabilitat de noves crisis sanitàries i pandèmies augmenta. No es tracta d'acabar amb un missatge alarmista, sinó d'escoltar la ciència i prendre mesures perquè no s'hagi de tornar a improvisar com s'està fent en aquesta crisi sanitària, de forma que cap nin sigui privat del dret a l'educació entès des de la seva perspectiva més ampla.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BOE (24 de juny de 2020). *Acuerdos de la Conferencia Sectorial de Educación para el inicio y desarrollo del curso 2020-2021*, pàg. 44187. <<https://www.boe.es/boe/dias/2020/06/24/pdfs/BOE-A-2020-6685.pdf>>
- HUMAN RIGHTS WATCH (2021). «Years Don't Wait for Them». A: *Increased Inequalities in Children's Right to Education Due to the covid-19 Pandemic, United States of America*. <<https://www.hrw.org/report/2021/05/17/years-dont-wait-them/increased-inequalities-childrens-right-education-due-covid>>
- MINISTERIO DE EDUCACIÓN Y FORMACIÓN PROFESIONAL. CONSEJO ESCOLAR DEL ESTADO (2021). *Situación actual de la educación en España a consecuencia de la pandemia*. Madrid: Secretaría General Técnica. Subdirección General de Atención al Ciudadano, Documentación y Publicaciones. <<https://www.educacionyfp.gob.es/mc/cee/publicaciones/estudios/situacion-pandemia.html>>
- NACIONES UNIDES (2020). *Policy Brief: Education during covid-19 and beyond*. <https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2020/08/sg_policy_brief_covid-19_and_education_august_2020.pdf>
- PARLAMENT EUROPEU (2020). *El futur de l'educació en Europa en el context de la covid-19*. <https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0282_EN.html>
- SAVE THE CHILDREN. ESPANYA (2020). *Covid-19: tancar la bretxa. Impacte educatiu i propostes d'equitat per a la desescalada*. <<https://www.savethechildren.es/sites/default/files/2020-05/covid-19TANCARLABRETXA.pdf>>
- SUREDA GARCIA, Bernat; MIQUEL LARA, Avelina (2022). «Efectes de la pandèmia de la covid-19 sobre sistemes educatius ja vulnerables». A: DOMINGO, Andreu; BARCELÓ, Mercè (ed.). *Impacte social de la covid-19. Una mirada multidisciplinària*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. <<https://covid-19.iec.cat/>>, DOI: 10.2436/15.3000.01.6

5. La gran aturada. La mobilitat a Catalunya, les Illes Balears i el País Valencià durant a crisi sanitària de la COVID-19

JOSEP VICENT BOIRA
ORIOI NEL·LO
JOANA MARIA SEGUÍ
JOAN CHECA RIUS
MAURICI RUIZ

1. INTRODUCCIÓ: MOBILITAT I PANDEMIA

La mobilitat ha estat un dels aspectes que han conegut canvis més destacats arran de la crisi sanitària i social associada a la pandèmia covid-19. En suposar els desplaçaments de les persones un factor decisiu de risc, els poders públics han imposat restriccions a la mobilitat que han tingut efectes diferenciats segons els territoris i els grups socials. D'altra banda, la disminució de l'activitat econòmica i la davallada radical dels fluxos turístics han comportat alteracions notables en el moviment de mercaderies i de viatgers.

El present capítol té precisament per objectiu estudiar l'evolució de la mobilitat en l'àmbit de Catalunya, les Illes Balears i el País Valencià en el període comprès entre l'inici de la crisi sanitària, el mes de març de 2020, i el primer trimestre de 2021. Es tracta d'un àmbit de 60.363 km² on resideixen 14 milions de persones, que compta amb una potent xarxa urbana i que, abans de l'inici de la pandèmia, rebia 40 milions de visitants a l'any (Checa; Nel·lo, 2018). El seu PIB, 386 M€ l'any 2019, representa prop d'una tercera part del PIB espanyol. La incidència de la covid en aquest territori ha suposat, segons dades del mes d'octubre de 2021, un total de més d'1,5 milions de casos i 24.493 morts (Ministerio de Sanidad, 2021).

La incidència de la pandèmia sobre la mobilitat en l'Eix Mediterrani s'analitza a tres nivells d'escala diversos: la mobilitat amb origen i destí a l'àmbit d'estudi, la mobilitat entre Catalunya, les Illes Balears i el País Valencià, i la mobilitat en les

principals àrees urbanes (Barcelona, Palma i València). L'anàlisi se centra sobretot en el transport col·lectiu —mobilitat aèria, ferroviària, marítima i de transport urbà— i parteix de les dades proveïdes pels operadors públics —AENA, ADIF, Ports de l'Estat, autoritats i empreses metropolitanas de transport públic—, així com els instituts d'estadística de l'Estat, Catalunya, les Illes Balears i el País Valencià.

Així, el treball tracta de respondre, entre d'altres, a les preguntes següents: quina és la relació de la disminució de la mobilitat amb la pandèmia? Quina ha estat la incidència de la disminució de la mobilitat en l'àrea d'estudi des d'una perspectiva comparada? Com ha afectat l'evolució de la mobilitat els diversos territoris i els mitjans de transport? En les àrees urbanes, els canvis en la mobilitat han tingut una incidència diferenciada en els diversos grups socials?

Per tal d'acomplir aquests objectius, el capítol s'estructura en la present introducció i els quatre apartats que la segueixen. En primer lloc s'aborden les qüestions relatives al context general i a la relació de l'evolució de la mobilitat amb l'activitat econòmica. A continuació, s'estudien el fluxos de mobilitat exterior, amb origen o destí a l'àmbit de Catalunya, les Illes Balears i el País Valencià. Tot seguit, s'analitza la mobilitat entre els tres territoris, en els diversos mitjans de transport. Finalment, s'explora quina ha estat l'evolució de la mobilitat en les tres principals àrees metropolitanes: Barcelona, Palma i València. El repertori de referències bibliogràfiques figura al final del treball.

2. LA IMPORTÀNCIA DE LA MOBILITAT I LA INCIDÈNCIA GLOBAL DE LA PANDÈMIA

Vivim en una societat extremament mòbil. Els desplaçaments urbans i interurbans, facilitats per la motorització i el desenvolupament de les infraestructures, han anat canviant progressivament la fesomia dels nostres territoris. En les darreres dècades aquesta tendència a l'augment de la mobilitat, de béns, persones i informació ha adquirit magnituds globals. La difusió de la covid-19, encara que amb desigual incidència, acompanyà els moviments. És a dir, els nostres hàbits de mobilitat, que generen un context de «hipermobilitat fluida», han estat en l'origen de la ràpida propagació dels contagis i l'expansió planetària de l'epidèmia (Méndez, 2020 i 2021). El transport aeri, principal mitjà de comunicació dels fluxos turístics, fou un dels grans afectats, però els canvis afecten el conjunt dels mitjans de transport i totes les escales territorials.

Aquests canvis en el marc general qüestionen tendències i comportaments que semblaven definitivament assentats i obren nous interrogants. Això afecta qüestions com el prestigi social de la mobilitat, que fins avui s'havia vist com un signe d'estatus i de prestigi social (Checa *et al.* 2020), o el creixement dels fluxos

turístics, especialment els de caràcter internacional, que fins ara semblava imparable. Al mateix temps, a escala global, la crisi pandèmica replanteja la sostenibilitat econòmica, ambiental i sanitària dels fluxos de transport, així com la relació entre els seus orígens i destinacions (Méndez, 2020: 78). En el present capítol abordarem breument el tema de la importància de la mobilitat en les nostres societats i l'impacte general que la pandèmia ha tingut sobre la mobilitat en el nostre àmbit d'estudi.

2.1. *La mobilitat, element crucial en les societats contemporànies*

L'increment de la mobilitat ha estat un dels trets definidors de les societats contemporànies. Si l'extensió de les xarxes de relacions permanents a escala planetària, allò que Immanuel Wallerstein anomenà el «sistema món» (Wallerstein, 2011), té antecedents que es remunten com a mínim al segle xv, amb l'adveniment del capitalisme la mobilitat de persones, béns, capital i informació s'exacerbaren de manera extraordinària. Així, ja en el *Manifest* de 1848 es podia afirmar que «amb l'explotació del mercat mundial el capitalisme havia donat un caràcter cosmopolita a la producció i el consum de tots els països». D'aquesta manera, «enlloc de l'antic isolament de les províncies i de les nacions que es bastaven a elles mateixes, es desenvolupa un tràfic universal, una interdependència de les nacions» (Marx; Engels, 1948).

Tanmateix, en les darreres dècades, un conjunt de factors s'han combinat per tal d'intensificar encara més la rellevància de la mobilitat. En primer lloc, s'han produït un conjunt d'innovacions tecnològiques que han permès una reducció molt notable dels costos de la mobilitat, com ara la introducció dels contenidors en el transport marítim, la irrupció de les línies aèries *low cost* i el desenvolupament de l'Internet. D'altra banda, la progressiva integració dels mercats continentals (Unió Europea, NAFTA, Mercosur) i els acords internacionals de lliure comerç han abatut bona part de les barreres administratives al moviment de mercaderies i reduït el control sobre els fluxos de capital. Així, si bé és cert que, des dels seus orígens, «el capitalisme té molt a veure amb el moviment, sobretot de capital i de treballadors» i comporta «una incessant acceleració de la vida econòmica, social i política» (Urry, 2014), mai com en les darreres dècades havien estat tan intensos el fluxos de persones, capitals, mercaderies i informació sobre l'espai planetari.

D'altra banda, a escala regional el procés d'urbanització ha comportat també un increment de les necessitats de mobilitat quotidiana de la població. En els països d'Europa occidental en general i a Espanya en particular, aquest procés es caracteritza avui per tres trets principals: la tendència a l'expansió de les àrees urbanes fins a abastar, en ocasions, la totalitat dels espais regionals; la

creixent interdependència de les localitats integrades en cada una d'aquestes àrees; i la dispersió de població i activitats sobre el territori, sovint en assentaments de baixa densitat. Aquestes dinàmiques donen lloc a la configuració d'extenses àrees metropolitanes, conformades per localitats estretament interdependents, sovint especialitzades en termes funcionals i, per tant, amb molt escassa capacitat de contenir en l'interior dels respectius termes municipals la mobilitat que generen. Així, en les àrees metropolitanes europees tendeixen a incrementar-se el nombre, la distància i la multidireccionalitat dels desplaçaments, la major part dels quals, a més, són realitzats en vehicle privat (Nel-lo, 2017).

La rellevància de la mobilitat explica l'impacte i la transcendència que els transports tenen en la qualitat de vida de les nostres societats. El procés de globalització en el qual ens trobem immersos, intensificat de manera particular el darrer mig segle, i els canvis derivats de la logística, es troben estretament vinculats al transport físic de persones, mercaderies i informació i provoquen la hiper-mobilitat generalitzada, multiplicant enormement la importància dels viatges en un context d'increment dels fluxos econòmics mundials. A escala internacional, el transport marítim per a l'intercanvi de mercaderies i l'aeri per al de passatgers no han deixat de créixer des de la dècada dels setanta. Al mateix temps, el trànsit motoritzat privat, a través dels moviments interns, anirà col·lapsant progressivament les ciutats i els seus accessos si no es prenen mesures per a frenar el seu ús il·limitat. Això, sense oblidar els grans canvis derivats de la introducció de les TIC a les societats contemporànies, incloses les transformacions en els transports i en les motivacions de la mobilitat (Seguí, 2019).

L'increment de la mobilitat ha estat fonamental per al creixement econòmic, però provoca també molt notables externalitats negatives. Entre aquestes destaquen la sinistralitat, el consum d'energies no renovables, la contaminació ambiental i l'emissió de gasos amb efecte hivernacle. Per tal de copsar la magnitud d'aquestes externalitats pot esmentar-se, a tall d'exemple, que només al Principat de Catalunya, la sinistralitat viària va provocar 304 morts i 34.744 ferits l'any 2019 (IDESCAT, 2020), el transport suposa prop del 40% del consum final d'energia (Nel-lo; López, 2017) i va emetre el 30% dels gasos d'efecte hivernacle (Oficina Catalana del Canvi Climàtic, 2021).

No és d'estranyar, doncs, que les institucions europees propugnin des de fa anys (Comissió Europea, 2007) la necessitat de dissociar el desenvolupament econòmic i l'increment de la mobilitat, així com l'adopció de formes de mobilitat més sostenibles. Tanmateix, en el nostre entorn els avenços en aquest camp han resultat dubtosos, tant pel que fa al moviment de persones com de mercaderies (Miralles; Giménez i Marquet, 2021).

2.2. Incidència en els transports i el turisme a escala global i a l'Eix Mediterrani

En esclatar la crisi sanitària provocada per la covid-19, en qüestió de dies les autoritats dels diversos països es varen veure obligades a prendre mesures per a frenar l'extensió de la pandèmia. A la major part dels països occidentals es passà així de la hipermobilitat a la paralització dels moviments, sobretot de persones, de forma brusca i dràstica. La paralització temporal de nombroses activitats i de la mobilitat impactà directament sobre els diferents mitjans de transport i a totes les escales (Méndez, 2020).

Les conseqüències d'aquests esdeveniments encara estan per analitzar, donada la seva proximitat temporal i la seva complexitat. D'altra banda, tot i l'avenç de la vacunació, es tracta de processos que es troben en bona mesura en curs. En tot cas, resulta evident que un model productiu fonamentat en els intercanvis de fluxos a escala internacional es paralitza quan els moviments s'eliminen. La covid-19 ha posat de manifest l'enorme fragilitat d'aquest model, que s'evidencia a inicis de la pandèmia amb la manca de material sanitari i que recentment encara produeix mancances en els subministraments per a automòbils. El març de 2021 es va donar un altre gran avís, a través del bloqueig del canal de Suez durant sis dies quan hi va embarrancar el vaixell *Even Given*. Aquest accident originà la formació d'una cua d'almenys 367 vaixells, carregats de material per a ser distribuït i unes pèrdues, segons l'asseguradora Lloyd's, de 8.230 M€/dia. Cal recordar que l'any 2019 travessaren aquest canal uns 19.000 vaixells entre Àsia, Orient Mitjà i Europa (Méndez, 2021).

En tot cas, les transformacions en la mobilitat s'han fet paleses a tots els nivells d'escala i per a totes les motivacions de desplaçament. Així, el turisme internacional i el nacional es van aturar de sobte de manera que el transport aeri caigué en picat, tant en vols internacionals com domèstics. En canvi, les visites o els viatges a llocs més propers, el territori conegut, sembla que donaren més seguretat dins de la situació generalitzada d'incertitud. D'aquesta manera, al llarg de l'any 2021 s'ha desenvolupat sobretot el turisme de proximitat que en part guarda relació amb els desplaçaments per raons comercials, sempre que aquests han estat possibles. Per aquesta raó s'han donat exemples de cooperatives agrícoles que van iniciar les vendes en ple estat d'alarma i que les han continuat.

S'han produït canvis d'hàbits també en la mobilitat interna. Un dels signes evidents es manifestà en els transports públics, utilitzats fonamentalment per usuaris captius, ja que la por al contagi incrementà l'ús de l'automòbil, quan se'n disposa. El major ús de les compres en línia, una altra conseqüència, repercutí en l'increment de l'ús de vehicles per part de les companyies distribuïdores, tot i que disminuïren els desplaçaments per part dels usuaris de compra presencial. Finalment, en l'àmbit urbà s'ha produït un major ús de bicicletes i altres vehicles de

dues rodes, també pels menors nivells de contagi que el seu ús implicava, tot impulsant així la recuperació i la introducció d'aquests vehicles a les nostres ciutats, ja en curs abans de la pandèmia.

Un dels majors impactes de la covid-19 que ha tingut fortes repercussions econòmiques són les restriccions de mobilitat que la major part dels països occidentals adoptaren per a controlar la propagació de virus i la mobilitat i el transport han adquirit un protagonisme sense precedents. Segons l'Observatori del Transport i la Logística a Espanya (OTLE, 2020) a l'àmbit de la UE, cada país ha seguit estratègies diferents per a la restricció de moviments i activitats, tot i que amb certes similituds: tancament de fronteres (Espanya, França, Itàlia i Portugal), confinaments domiciliaris o perimetrals (Espanya, Alemanya, França, Itàlia, Portugal i Suècia) i tocs de queda. A l'Estat espanyol es va haver d'establir una coordinació entre les diferents administracions per a adoptar nombroses mesures de protecció i prevenció, sobre l'oferta de transport, d'informació i comunicació, de gestió de demanda, per a assegurar proveïment, etc. Fou necessari poder comptar amb dades i anàlisis rigoroses sobre l'evolució de la mobilitat, per a avaluar l'efecte de les mesures de restricció de la mobilitat, per a la presa de decisions i per a altres anàlisis com investigacions en l'àmbit epidemiològic.

Els impactes han estat molt diferents en funció de l'economia de cada país i de cada regió però la pandèmia ha reduït el transport, el consum d'energia i la demanda dels consumidors, al llarg de 2020, cosa que ha modificat significativament l'escala i l'abast dels impactes humans en el medi ambient, encara que per poc temps, ja que progressivament es van recuperant, dissortadament per a la salut del planeta, molts dels indicadors fins a situacions similars a les existents abans de l'inici de la crisi sanitària.

A escala global, el 80% del tràfic internacional de mercaderies es mobilitza per via marítima i el 2019 es van transportar a través dels oceans un total d'11.080 milions de tones, que gairebé van duplicar els 5.984 milions de l'any 2000 (Méndez, 2021: 86). El 2020 retrocedí un 6,8% el primer trimestre i un 27% el segon semestre. La disminució de transport dels vehicles a motor el primer semestre fou del 26,6% i el de productes de cautxú i plàstic fou del 8,4%, la demanda d'energia disminuï un 6% respecte del 2019 i la de petroli un 9%, mentre que les renovables augmentaren un 1% (El Gran Reset, 2021: 14, 15). Aquest descens va tenir una intensitat molt desigual segons els tipus de vaixells, ja que el transport de contenidors es va recuperar amb rapidesa i només va retrocedir un -2,8% l'any 2020, mentre que els que transporten productes a granel ho van fer un -7,8% (Méndez, 2021: 87).

Les restriccions de mobilitat en transport marítim van ser especialment acusades a la Mediterrània occidental i es van detectar en el 70% de les Zones Econòmiques Exclusives (ZEE) de 124 països, amb una caiguda del 62,2% l'abril de

2020 respecte a l'any anterior (March *et al.*, 2021), especialment en el primer semestre de 2020. El descens es produí en totes les categories de vaixells (vaixells de càrrega i cisterna, de pesca, de serveis, recreatius i de passatgers) però fou més marcada i de major durada en les embarcacions de passatgers que restaven confinats i no feien turisme. L'anàlisi regional a la mar Mediterrània occidental amb Espanya, França i Itàlia, una de les zones turístiques més potents del món, posa de manifest que el nombre d'embarcacions a la Mediterrània també es va reduir dràsticament en els primers dies de restriccions, amb una caiguda mitjana del 51% durant el primer confinament (març-juny). La interrupció del trànsit va ser especialment significativa en les embarcacions d'esbarjo i en els vaixells de passatgers, amb una caiguda de fins a un 93% i un 76%, respectivament. Després de suavitzar-se les restriccions, els vaixells mercants i pesquers es van recuperar i les embarcacions d'esbarjo van mostrar una evolució molt positiva els mesos d'estiu de 2020, mentre que les embarcacions de passatgers, com a transport col·lectiu amb més perill de contagi, es van mantenir en nivells més baixos malgrat l'arribada de la temporada estival (March *et al.*, 2021).

El turisme, des de fa dècades en evolució positiva, és i ha estat un dels sectors econòmics que més ha acusat els efectes dels confinaments i les restriccions de la mobilitat de les persones. El turisme té un impacte directe en el transport aeri que s'ha vist molt afectat per les restriccions i els controls d'entrada en els aeroports dels diferents països (Méndez, 2021: 89). La viabilitat de moltes companyies aèries està avui en entredit, a escala internacional. La IATA va estimar que la caiguda en ingressos de la indústria de l'aviació seria de 252.000 milions de dòlars i que el sector requeriria suport directe dels governs, que ja s'ha produït, a Alemanya, EUA, Canadà i Espanya (Aznar, 2021: 85). A les Balears, l'aerolínia Thomas Cook Balearics tancà el febrer de 2021.

Els prop de 4.500 milions de passatgers que van volar el 2019, en un 42% en vols internacionals, es van convertir en 1.800 milions un any més tard, un 28% internacionals, amb un retrocés del 66% de passatgers aeris i sols una minva de l'11% en mercaderies aèries. Aquest retrocés va ser màxim a l'Orient Mitjà i Europa (-70,5%), i més moderat a Amèrica del Nord (-62,5%), Àsia-Pacífic (-61,2%) i Amèrica Llatina (-61,1%) (ICAO, 2021, citat per Méndez, 2021: 90-91). En l'actualitat, malgrat la desaparició de bona part de les mesures de confinament a molts de països, el trànsit és encara inferior al de 2019.

El 2019, el turisme representava el 10,3% PIB mundial i donava ocupació a 330 M de persones, de les quals una de cada 10 treballava en aquest sector. No hi ha precedents de disminució turística internacional, sols el 4% el 2008, ja que el sector havia anat en augment des de la Segona Guerra Mundial (Aznar, 2021: 84-85). A escala global, el turisme internacional de visitants que pernoctaren la primera meitat del 2020 disminuï un 65% (El Gran Reset, 2021: 14, 15).

A l'Estat espanyol, l'economia turística va començar a créixer de manera destacada durant els anys cinquanta, però fou durant la crisi de la dècada dels setanta que diverses àrees del país es van especialitzar en el país de «sol, platja i totxos», promovent una indústria turística, immobiliària i constructora, en detriment d'altres activitats econòmiques (Carbonero; Abril, 2020: 20). No és doncs, estrany, que el país hagi estat particularment afectat per la dràstica reducció dels fluxos turístics. En concret, centrant-nos en les contrades de l'Eix Mediterrani, mentre que Catalunya rebé el 2019 19,3 milions de turistes, dels quals quasi 12 milions anaren a Barcelona, el 2020, foren sols 3,8 milions, un 80% manco. Les Balears en reberen 16,5 milions (el rècord va arribar fins a 16,6 milions l'any 2018), en un 75% a Mallorca i passaren a un poc més de 3 milions el 2020, amb un decrement del 82%. La Comunitat Valenciana en 2019 arribà a 9,5 milions de turistes i un any després, a 2,5 milions, amb una disminució del 74%. Foren les Illes, especialitzadíssimes en turisme internacional, les que més acusaren l'impacte econòmic de l'atur turístic, seguides del Principat de Catalunya i de la Comunitat Valenciana. En el conjunt de l'Estat es passà de quasi 84 milions de turistes l'any base a 19 milions l'any 2020, amb una disminució del 77%. A l'Estat espanyol el nombre de pernотacions del mes d'agost disminuí un 74% respecte de 2019 en el mateix mes i el nombre de viatgers internacionals caigué un 75% el mateix mes.

L'aportació del turisme (del qual depenen no sols l'hoteleria, sinó també el comerç i el transport) al PIB el 2019 a Espanya fou del 12,2%. A Balears, l'aportació del turisme arriba fins a gairebé el 45% i conjuntament amb el sector immobiliari constitueix la «indústria» de Balears, absolutament dependent de decisions i de prioritats europees, d'empreses aèries que obren i tanquen o de lloguers turístics. Alhora es depèn d'alimentació, energia i altres activitats econòmiques exteriors ja que a les Illes s'importa quasi tot (quasi el 80% de la mercaderia que entra i surt pels nostres ports és desembarcada). Aquest grau de dependència constitueix una vulnerabilitat molt gran davant les crisis, en no disposar de recursos alternatius, com s'ha vist en ocasió de la covid-19 (Carbonero; Abril, 2020: 22). Les Balears són la comunitat on l'impacte econòmic ha estat el més gran de l'Eix Mediterrani i del conjunt de l'Estat. És de témer que aquesta sotragada econòmica anirà seguida d'un fort impacte social: amb un 24% manco del PIB el 2020 respecte de 2019, la vulnerabilitat és majúscula.

3. LA MOBILITAT PELS PORTS I AEROPORTS DE L'EIX MEDITERRANI

Just declarada la pandèmia, els països occidentals tancaren fronteres i en obrir-les imposaren quarantenes a la població que les traspassava, cosa que explica que són, per tant, els mitjans especialitzats en el transport de persones, especialment els

destinats a moviments turístics, els que acusaren la major sacsejada i alguns d'ells pràcticament es van paraitzar, com foren els creuers.

Emperò, malgrat que aquesta fou la situació a Europa i a l'Estat, l'impacte de la covid ha estat necessàriament diferent en cada un dels tres territoris analitzats, tant per les especificitats geogràfiques com per la major o menor presència del turisme i dels seus efectes en l'economia de cada comunitat. Les activitats econòmiques no basades en el turisme, en primer lloc les que cobreixen les necessitats essencials, s'han continuat desenvolupant al conjunt de territoris de l'Eix Mediterrani i el 2021 es va reprendre el turisme, encara que lluny de les xifres de 2019 degut a les diferents onades pandèmiques. Val a dir que el trànsit de mercaderies, sobretot pel que fa als contenidors, experimenta entre els dos anys de referència manco decrements que els moviments de persones, a través de les quals s'expandia el contagi, i la composició del trànsit aeri de passatgers, fins llavors molt esbiaixat de cap al trànsit internacional, canvia lleugerament el 2020 en favor dels vols domèstics.

3.1. *Els fluxos aeris de passatgers*

En total, 136.488.290 i 33.850.422 foren les persones que transitaren pels ports i els aeroports de l'Eix Mediterrani els anys 2019 i 2020, respectivament, de manera que la disminució fou del 75% del tràfic. Dintre del transport de masses, fou l'aeri el que canalitzà el 88% de la mobilitat interna i externa de l'àrea d'estudi el 2019 i el 84% el 2020, en què es redueix dràsticament. A escala mundial minva el 66% del passatge i als aeroports de l'Estat el tràfic es redueix el 72%, per la presència de territoris amb aeroports de menor pes turístic que els de l'Eix Mediterrani que minoren els decrements. A casa nostra, amb marcada vocació turística, la disminució és del 76% —el 81% la minva en trànsit internacional i el 62% en el domèstic. Aquestes xifres posen de manifest el desenvolupament turístic dels territoris mediterranis i el fort impacte de la pandèmia a nivell econòmic i social, en generació de riquesa, en ocupació de mà d'obra, etc. La disminució del trànsit domèstic a les Balears fou del 57%, inferior a la de Catalunya (66%) i a la de la Comunitat Valenciana (63%), en no disposar aquell territori de cap altre mitjà de comunicació ràpid entre les Illes i entre cada una d'elles i la península més que l'avió.

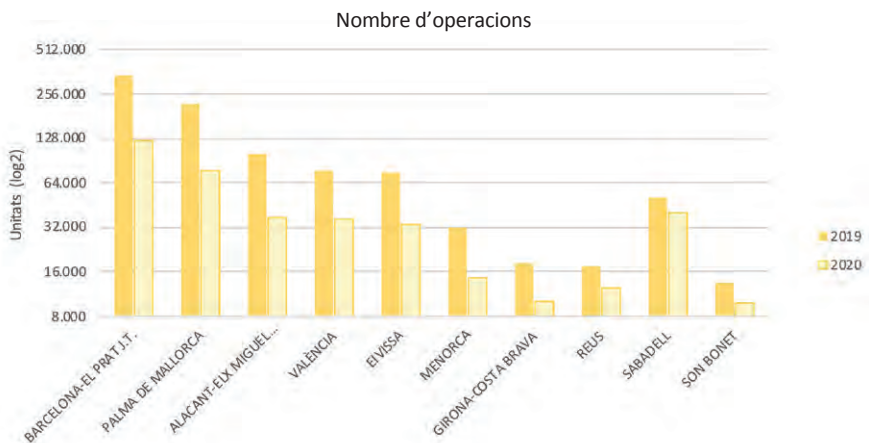
L'any 2019, els passatgers aeris foren 120.636.554 (Taula 1, Figura 1) mentre que un any després les xifres se situaren en sols 28.480.433 viatgers. Els efectes de la pandèmia es manifesten precisament en la composició del tràfic entre els dos anys de referència. Mentre que els vols internacionals canalitzaren el 2019 el 75% del passatge aeri, amb 90.006.322 passatgers, un any després, tot i ser predominants, havien disminuït el seu pes al 59%, amb 16.690.035 viatgers. La causa fou el descens generalitzat del turisme internacional, sigui per les restriccions als països d'origen o per la situació sanitària a les nostres contrades. És l'aeroport de

TAULA 1. Transport aeri de passatgers. Catalunya, Comunitat Valenciana i Illes Balears

Aeroports	Passatgers 2019	Passatgers 2020	%
Barcelona-el Prat J.T.	52.688.455	12.739.259	-75,82
Palma de Mallorca	29.721.142	6.108.486	-79,45
Alacant-Elx Miguel Hernández	15.048.240	3.739.499	-75,15
València	8.539.579	2.487.496	-70,87
Eivissa	8.155.626	2.110.348	-74,12
Menorca	3.495.025	1.076.952	-69,19
Girona-Costa Brava	1.933.049	172.213	-91,09
Reus	1.046.249	39.460	-96,23
Sabadell	5.067	3.439	-32,13
Son Bonet	4.122	3.281	-20,40
Total Eix Mediterrani	120.636.554	28.480.433	-76,39
Total Espanya	275.247.387	76.065.601	-72,40

FONT: AENA.

FIGURA 1. Transport aeri. Operacions

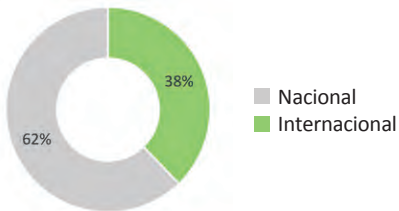
FONT: Elaboració pròpia, a partir de dades d'AENA.

Barcelona-el Prat el més diversificat per països de procedència. Pel que fa a la resta d'aeroports de l'Eix Mediterrani, Palma se centra més en dues nacionalitats, alemanys i britànics, mentre que Alacant té una marcada polarització en els segons. El pes del trànsit nacional que explicita les relacions funcionals entre els nostres territoris augmenta en tots els aeroports de l'Eix Mediterrani, encara que de 30.621.043 passatgers el 2019 es passa a 11.783.678 de viatgers un any després. Si l'any previ a la pandèmia centrava el 25% de les entrades i sortides, el 2020 canalitzava el 41% del passatge que a l'aeroport de Palma arribà a ser de més del 50% (Figures 2 i 3).

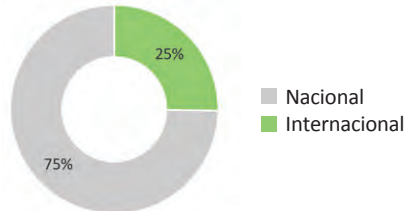
La pandèmia provocà igualment que fossin les Balears les que lideressin el trànsit domèstic de l'any pandèmic, amb el 47% dels passatgers, mentre que Catalunya se significà amb el 41% i el País Valencià amb el 12%. Per contra, un any abans era el Principat el que vehiculava el 46% dels passatgers domèstics de l'àrea d'estudi, mentre que Balears i el País Valencià mantenien el 41% i el 13% respectivament d'aquests moviments.

FIGURA 2. *Passatgers aeris per tipus de tràfic. Aeroport de Barcelona-el Prat*

Aeroport de Barcelona-el Prat.
Trànsit de passatgers 2020

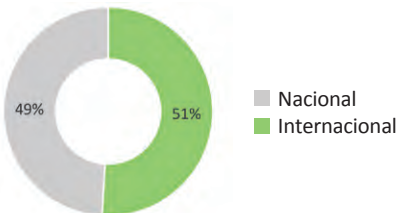
Aeroport de Barcelona-el Prat.
Trànsit de passatgers 2020

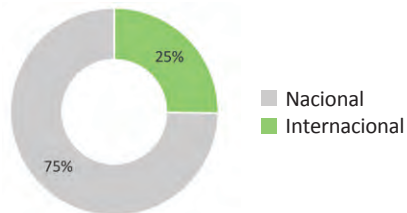
FONT: Elaboració pròpia, a partir de dades d'AENA.

FIGURA 3. *Passatgers aeris per tipus de tràfic. Aeroport de Palma de Mallorca*

Aeroport de Palma de Mallorca.
Trànsit 2020

Aeroport de Palma de Mallorca.
Trànsit 2019

FONT: Elaboració pròpia, a partir de dades d'AENA.

3.2. Els fluxos marítims

El transport marítim de passatgers i de creuers s'ha vist impactat també per la pandèmia, encara que en menor mesura que els fluxos aeris. Són els passatgers i manco les mercaderies els que més han minvat els moviments, per les qüestions ja reiterades de restriccions a la mobilitat de persones; quant a les mercaderies en transport convencional, rodat o d'altres, disminuïren més les tones transportades que el trànsit de contenidors.

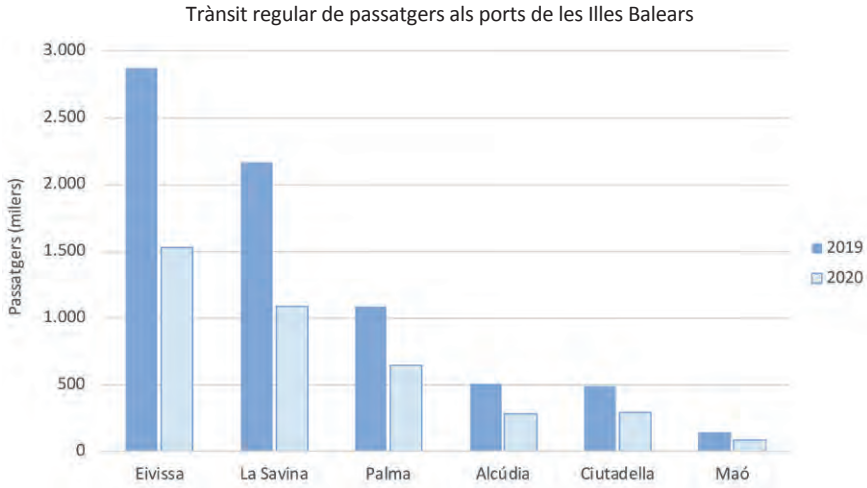
El transport marítim regular de passatgers, amb un poc més del 10% de la mobilitat de l'Eix Mediterrani, disminueix entorn a la meitat el seu trànsit i manifesta una menor afectació per al turisme. El fet de poder embarcar amb el vehicle per raons justificades de treball o familiars continua fent atractiu el vaixell, sobretot per als illencs, per la qual cosa la caiguda del passatge és menor. El trànsit de passatgers regulars per ports fou de 9.561.309 el 2019 i de 4.479.215 el 2020. Les Balears, per la mateixa condició geogràfica, són les que se singularitzen i guanyen pes durant la pandèmia dintre dels territoris analitzats amb el 75% del trànsit global el 2019 i el 87% el 2020. I més de la meitat del tràfic de les tres comunitats es canalitza entre Formentera i Eivissa, ja que la Pitiüsa menor és l'única illa de l'arxipèlag sense aeroport (Figura 4).

L'impacte de la covid sobre el trànsit de creuers ha estat un dels que ha tingut majors efectes, ja que el viatge turístic mateix se satisfà amb el mitjà que transporta i les escales que fa en diferents ports. Les restriccions de la mobilitat de persones en els viatges no obligatoris com els creuers turístics i l'aïllament de diversos creuers a ports diferents sense poder desembarcar passatge als inicis de la pandèmia conduïren a la supressió dràstica d'aquest turisme. La disminució fou del 94% en el conjunt de ports de l'Eix Mediterrani, passant de 6.290.427 passatgers el 2019 a tan sols 390.774 viatgers el 2020. El port de Barcelona, en molts períodes el primer d'Europa en aquesta categoria de passatge, i el de Palma canalitzaven entorn del 90% del trànsit creuerístic de les nostres contrades. Els altres ports van tenir un paper molt secundari (Figura 5).

La disminució del trànsit de mercaderies pels ports de l'Eix Mediterrani entre 2019 i 2020 fou del 10,4%, inferior a la de passatgers. Mentre que l'any base es transportaren 221.777.564 Tn, un any després el tràfic se situà en 198.691.170 Tn (Figura 6). Els ports de l'Autoritat Portuària de València, principalment el de València, monopolitzen quasi el 37% del trànsit, amb 80.342.754 Tn, i el de l'Autoritat Portuària de Barcelona, el 30,5%, amb 58.462.121 Tn.

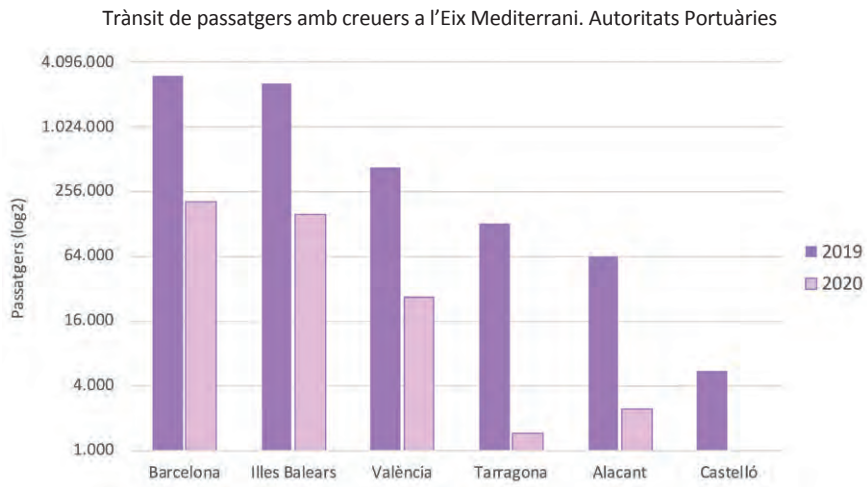
Entre els dos vehiculen quasi el 70% del tràfic de les tres contrades. Els ports de la Comunitat Valenciana disminuïren manco l'activitat que els de Catalunya; per contra, els ports de Balears foren els més afectats per la paralització turística i

FIGURA 4. *Transport marítim de passatgers. Illes Balears*

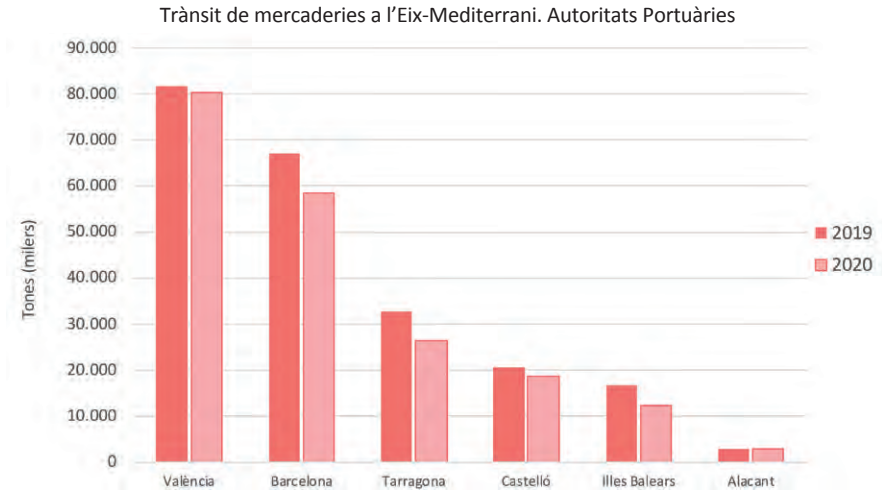
FONT: Elaboració pròpia a partir de dades de Puertos del Estado. Ministerio de Transportes, Movilidad y Agenda Urbana, Ports de les Illes Balears.

FIGURA 5. *Transport de passatgers en creuers. Catalunya, Comunitat Valenciana i Illes Balears*

FONT: Elaboració pròpia a partir de dades de Puertos del Estado. Ministerio de Transportes, Movilidad y Agenda Urbana.

FIGURA 6. *Transport marítim de mercaderies. Catalunya, Comunitat Valenciana i Illes Balears*

FONT: Elaboració pròpia a partir de dades de Puertos del Estado. Ministerio de Transportes, Movilidad y Agenda Urbana.

la menor necessitat d'importar mercaderies, per la qual cosa minvaren els moviments en un 25,5%, i el seu tràfic se situà el 2020 en 12.325.293 Tn.

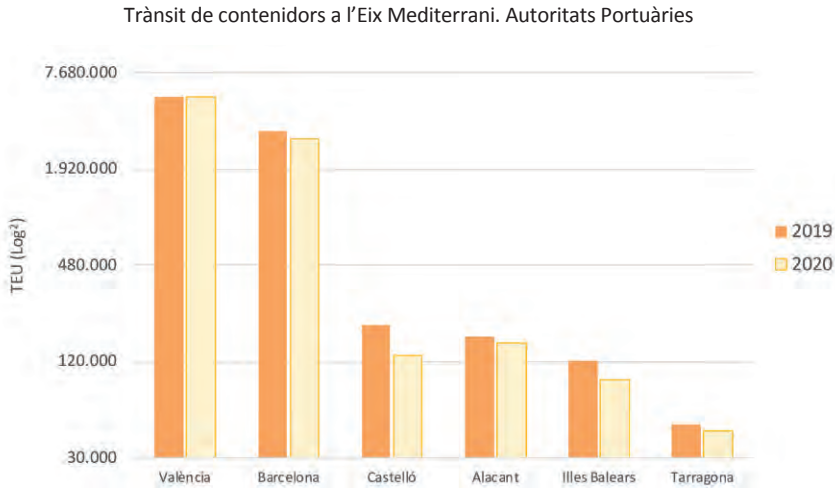
La disminució en el trànsit de contenidors fou menor que en el de mercaderies i se situà en un 5,5%. De 9.306.502 TEU, el 2019, es passa a 8.797.292 TEU un any després (Figura 7). Pels ports de València i Barcelona es canalitzen el 95% dels contenidors de la façana mediterrània i la disminució al primer port, que mou el 62% dels TEU, fou sols del 0,46% entre els dos anys.

4. LA MOBILITAT PER FERROCARRIL I A LA XARXA VIÀRIA

4.1. Mobilitat ferroviària

Pel que fa al tema ferroviari, la crisi de la covid-19 ha fet que s'haja pogut avançar en la quantificació de les relacions i dels moviments sobre la situació anterior. La necessitat de contrastar informació i de disposar de dades, de transmetre la magnitud de les afeccions a la societat ha incrementat la transparència dels fluxos ferroviaris interns i externs. Esperem que en el futur perduri aquesta tendència, ja que no és senzill fer-se una idea clara dels moviments de passatgers i mercaderies en tren més enllà d'algunes estadístiques globals.

FIGURA 7. *Transport marítim de contenidors. Catalunya, Comunitat Valenciana i Illes Balears*

FONT: Elaboració pròpia a partir de dades de Puertos del Estado. Ministerio de Transportes, Movilidad y Agenda Urbana. TEU: Twenty Foot Equivalent Unit (unitat equivalent de vint peus).

L'anàlisi del comportament de la xarxa de ferrocarrils de l'Eix Mediterrani ha estat possible gràcies a la consulta de l'aplicació estadística d'ADIF denominada CIRTRA, que proporciona dades reals de circulacions de trens per trams. Aquesta font ofereix dades molt desagregades per trams ferroviaris, la qual cosa ens ha obligat a un treball de suma de dades per a tenir una visió territorial homologable a les divisions polítiques i administratives.

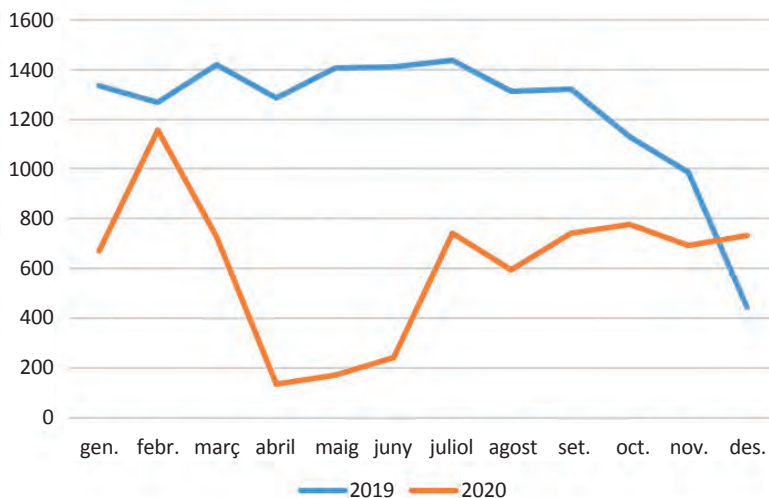
Cal dir, en primer lloc, que l'any 2020 fou un moment, com no podia ser d'altra manera, de davallades mensuals de circulacions de trens pel que fa a les circulacions exteriors a l'àrea estudiada —Catalunya i el País Valencià, entenent que el tràfic ferroviari de les Illes Balears no és gaire significatiu—, tot i que amb algunes excepcions notables. Pel que fa a aquestes connexions cap a fora, les majors caigudes es donaren en les relacions ferroviàries de Catalunya amb l'Aragó i del País Valencià cap a Castella-la Manxa. En canvi, les circulacions entre País Valencià i Múrcia i l'Aragó conegueren descensos menors.

Pel que fa a les connexions ferroviàries des de l'Estat Espanyol cap a França i des d'allà, cal destacar les caigudes brutals entre el mes d'abril i maig de 2020, tal com pot veure's en la Figura 8. Si ja el mes de març aquestes circulacions havien caigut al 49%, al mes d'abril circularen gairebé un 10% de trens respecte de la data anterior, percentatge que es va mantenir el mes de maig. Tan sols a partir de

juliol (però especialment a partir de setembre), es va recuperar una mica el tràfic. Cal destacar, però, que la represa del trànsit ferroviari amb França a finals de l'any 2020 va ser vigorosa, de tal manera que les xifres de circulacions ultrapassaren, el mes de desembre, les de 2019, cosa que indica una major confiança en aquest mitjà de transport després de les paralizacions dels mesos anteriors. Aquesta tendència pot apuntar conclusions rellevants per a aquest tipus de mitjà de transport en situacions especials en el futur.

Dins d'aquest escenari, un dels punts que hem pogut tractar és el del transport de mercaderies al Corredor Mediterrani (Figura 9). Si resulta evident que la mobilitat de persones necessàriament s'havia de veure afectada per les mesures de restriccions generals, no podem dir el mateix dels béns, ja que en una economia interconnectada i necessitada d'intercanvis per al dia a dia, el moviment de mercaderies no es pot aturar. Hem pogut tenir accés a dades interessants sobre el comportament general del Corredor Mediterrani a escala europea, on s'insereix el tram que transita per l'Estat espanyol. En aquest cas, la davallada de tràfic ha estat major als països occidentals (Espanya, França, Itàlia) que als centrals i orientals (Eslovènia, Croàcia, Hongria), fruit potser d'una major integració ferroviària i econòmica en la primera zona que en la segona i que, per tant, es va veure més desarticulada per la gravetat de la pandèmia que no a l'est d'Europa.

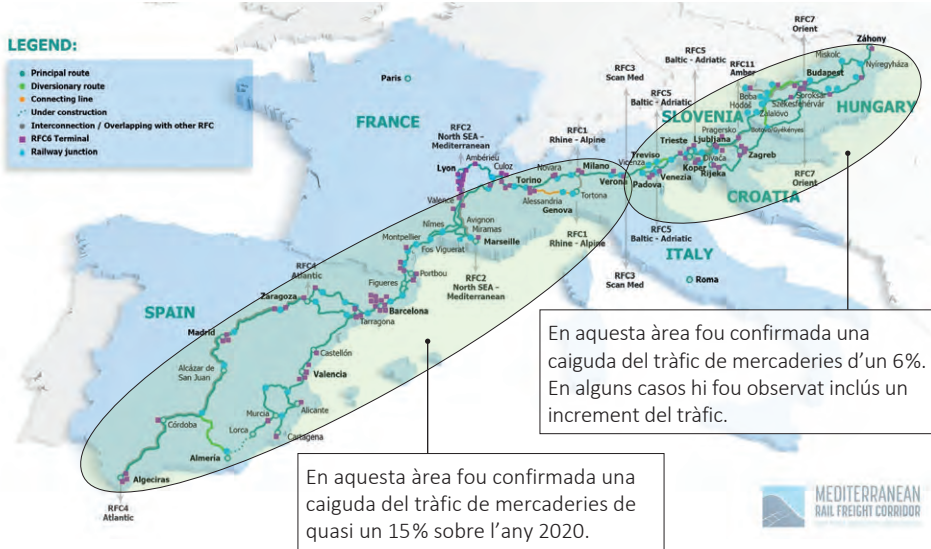
FIGURA 8. *Circulacions de trens entre Catalunya i França, 2019 i 2020*

FONT: Elaboració pròpia, CIRTRA (ADIF).

FIGURA 9. Descensos de circulacions de trens al Corredor Mediterrani europeu

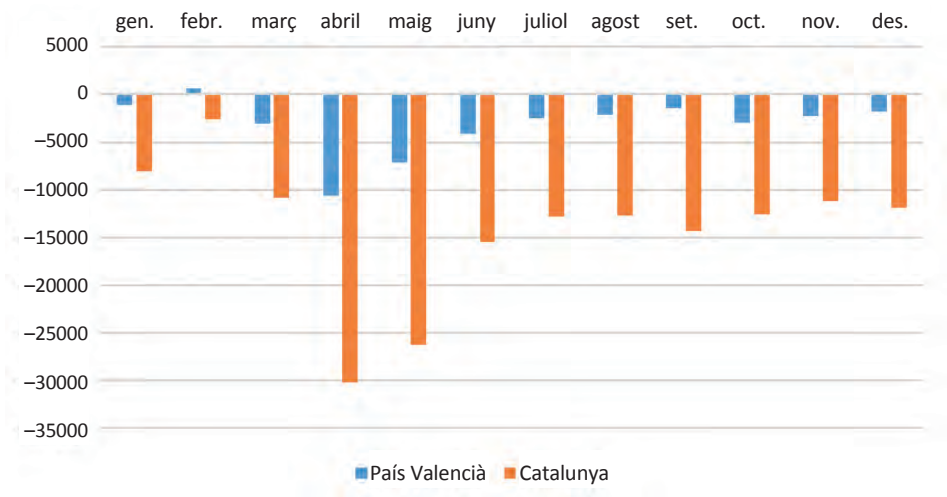
FONT: Garganti, 2020.

Descendent a una escala estatal, si analitzem el Corredor Mediterrani a territori espanyol, observem una caiguda de les circulacions entre el 78% (mes d'abril, al tram intermedi del Corredor, entre les poblacions valencianes d'Orpesa i Vinaròs), el 60% (mes de maig, al tram entre Figueres i el Pertús, és a dir, en la via d'ample estàndard o UIC que connecta Espanya amb França) i del 45% (mes de maig, a la secció Figueres-Portbou, un tram en aquest cas d'ample ferroviari ibèric, diferent al francès). Cal dir que va resultar molt significativa i esperançadora la recuperació ràpida dels tràfics en ample internacional entre Figueres i el túnel internacional del Pertús a partir d'agost de 2020, fins al punt de superar, el mes de desembre, les circulacions de 2019, un any «normal».

Si observem ara els fluxos ferroviaris interiors a l'Eix Mediterrani peninsular (Catalunya-País Valencià), els trams que van patir un major impacte fou el Tarragona-Barcelona i el Barcelona-Girona. També les províncies de Barcelona i de Tarragona van patir descensos més notables de circulacions de trens, potser perquè partien de serveis molt més nombrosos i integrats. Dit això, no hem constatat diferències significatives entre el comportament de mobilitat ferroviària interior a cada comunitat entre els territoris del País Valencià i de Catalunya. Certament, en valors absoluts, Catalunya va patir una major cancel·lació de serveis, però tots dos responen a un mateix patró de comportament, amb fortes

davallades els mesos de març, abril i maig de 2020. Cal dir que tant el territori català com el valencià van conèixer descensos generals del 50% de la circulació de mitjana per a tot l'any 2020 respecte de 2019.

FIGURA 10. Reducció de circulacions de trens a Catalunya i el País Valencià per mesos el 2020 respecte de 2019

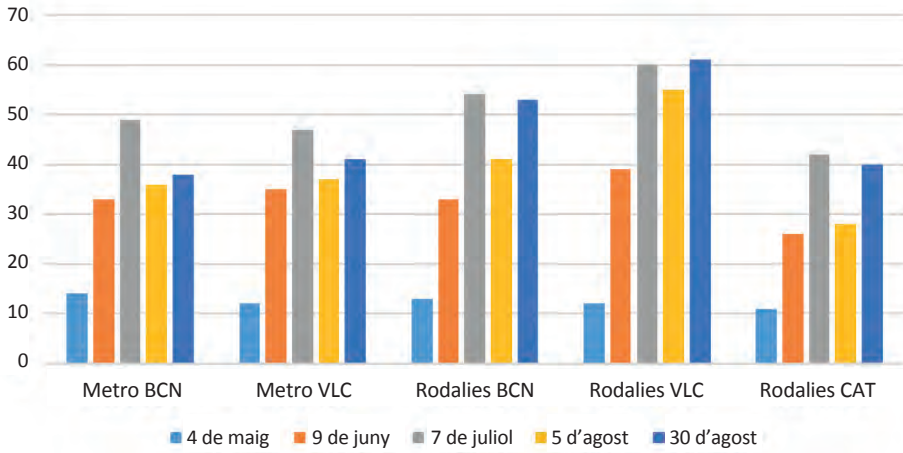

FONT: Elaboració pròpia a partir de dades d'ADIF.

Finalment, també hem dedicat atenció al funcionament ferroviari i de transport de metro a les àrees urbanes dotades d'aquest sistema de mobilitat (València i Barcelona), gràcies a l'anàlisi de dades proporcionades en temps real pel Ministeri de Transport, Mobilitat i Agenda Urbana mitjançant tecnologies de *big data* (Figura 11). En aquest cas, hem observat una disminució molt accentuada de circulacions de metro i de rodalies el mes d'abril a les dues ciutats estudiades, València i Barcelona, mes en el qual tan sols va circular entre l'11% i el 14% dels serveis ferroviaris anteriors a la pandèmia. Tot i una certa recuperació, el mes d'agost de 2020 els serveis continuaven sent entre el 38% i el 60% dels usuals el mateix mes de 2019. Tal com constarà en l'apartat següent, 2020 fou, doncs, un any compliat per a la mobilitat urbana i metropolitana.

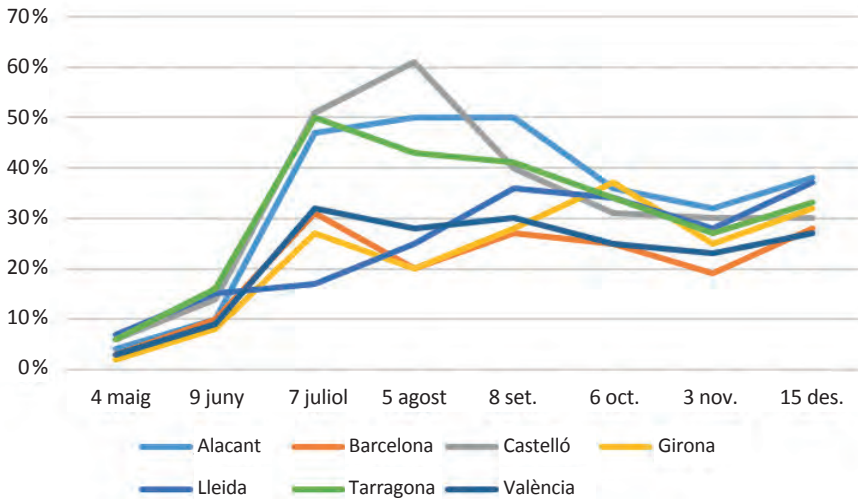
Aquesta reducció dels moviments interns, tot i això, no es pot comparar amb la davallada dels serveis ferroviaris de llarga distància (Figura 12). Hem pogut constatar que el mes d'abril de 2020 tan sols circularen entre un 2% (des de Girona) i un 7% (des de Lleida) dels serveis ferroviaris habituals de 2019, i que aquest panorama

FIGURA 11. Comportament de les xarxes de metro i rodalies (Renfe i Generalitat de Catalunya) durant l'any 2020

FONT: Elaboració pròpia a partir de dades de MITMA.

FIGURA 12. Percentatge de serveis ferroviaris de llarga distància respecte del febrer de 2020

FONT: Elaboració pròpia a partir de dades de MITMA.

d'escàs moviment es mantingué durant tot l'any 2020. Cal dir que, el desembre, les circulacions encara eren molt reduïdes, ja que oscil·laven entre un mínim del 27% (a València i Barcelona) i un màxim del 38% (a Alacant i Lleida). Amb data de mitjan mes de desembre de 2020 (en concret, 15 de desembre), les estadístiques mostren que només s'havia arribat a un terç de viatgers respecte d'una data-testimoni anterior a la pandèmia, en concret respecte del 14 de febrer de 2020.

Avançant una mica en el temps, hem pogut concloure que la situació de paralització del tràfic ferroviari de llarga distància es va mantenir més enllà de 2020. Les circulacions encara no s'havien recuperat pel febrer de 2021 (quasi un any després de l'inici de la pandèmia) i, de fet, no es van produir recuperacions significatives fins a l'estiu de 2021, quan ja s'arribà al 99% dels serveis a Alacant o al 86% a Tarragona, com a casos extrems i positius de l'Eix Mediterrani.

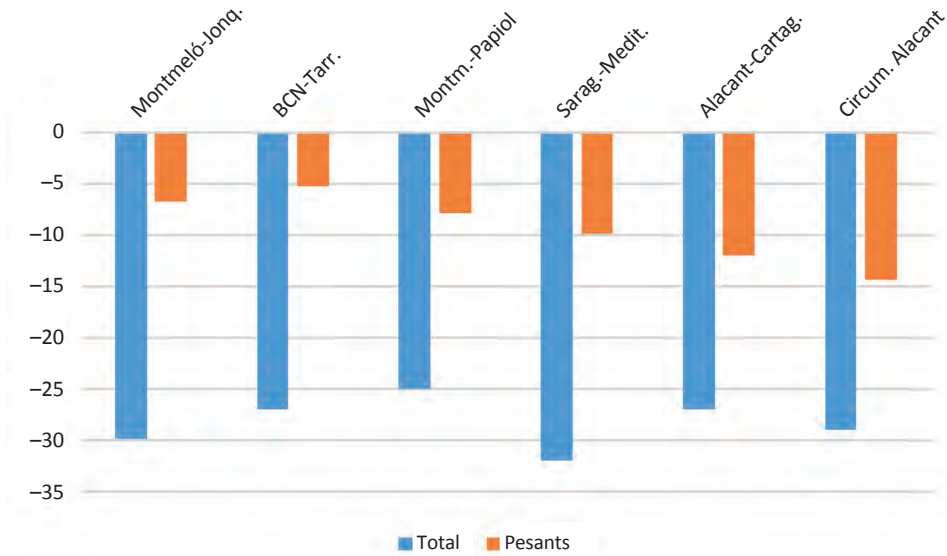
4.2. *Els fluxos viaris*

Com era esperable, hem constatat una paralització del tràfic per carretera entre Espanya i França (tant en el tram català com en la resta dels passos fronterers de l'Estat espanyol). Aquest fet va ser especialment notable pel que fa als vehicles lleugers, els que més van patir l'impacte de les restriccions a la mobilitat privada i el confinament. Aquesta circumstància va fer que el trànsit per carretera entre França i Espanya caiguera el mes d'abril de 2020 un 95% (OTLE, 2020). Apuntem que aquesta davallada fou superior en deu punts a la reducció de trànsit entre Espanya i Portugal, la qual cosa pot indicar un model de relació productiva i de mobilitat diferent, associada també al turisme des de la resta d'Europa i al trànsit cap al nord d'Àfrica. Tot i la recuperació posterior, no es va sobrepassar, a la resta dels mesos i en cap moment durant el 2020, el 30% de moviments de l'any anterior.

És significatiu que la davallada fora molt menor en tràfic pesant, que tan sols va perdre un 20% respecte dels valors de 2019 (OTLE, 2020). Sens dubte, la caiguda dels moviments en altres tipus de mitjans de transport, junt amb les mesures de la Comissió Europea de fronteres obertes per al manteniment de circulacions de camions —a fi d'evitar el desproveïment—, feren que aquest descens fora menor que en l'apartat de trànsit privat lleuger.

Pel que fa al trànsit general a les autopistes valencianes i catalanes, cal dir que no disposem de dades de totes elles, ja que la informació accessible es limitava als trams sotmesos encara a peatge (Figura 13). Per tant, podem dir que aquelles de l'Eix Mediterrani de les quals tenim valors (justament l'1 de gener de 2020 s'havia alliberat un tram de l'AP-7 entre Alacant i Tarragona), mostren descensos anuals (de mitjana) entre el 33% i el 26%, i es repetí el millor comportament del tràfic de vehicles pesants, que tan sols baixà entre un 14% i un 5% (segons trams).

FIGURA 13. Tràfic en determinats punts de l'AP-7 i l'AP-2 l'any 2020 respecte de 2019

FONT: Elaboració pròpia a partir de dades d'OTLE, 2020.

Finalment, hem constatat caigudes de la circulació en les xarxes pròpies de la Generalitat valenciana i de la Generalitat catalana entre el 21% i 14% (IMD global de 2020 respecte de 2019). Especialment significatiu és el fet que el descens de trànsit fou major a les àrees industrials i de polígons logístics del País Valencià (on sí que tenim dades diferenciades) respecte de les zones rurals i d'interior valencianes, la qual cosa posa de manifest que la paralització de l'activitat productiva secundària i logística tingué, l'any 2020 en la seua globalitat, una repercussió molt major en el fre a la mobilitat que les activitats turístiques d'interior, associades a una percepció de major seguretat durant la pandèmia i a una preferència dels moviments quan les mesures de desescalada ho van permetre.

També s'observen disminucions molt importants de la mobilitat viària a les Illes Balears. Durant el primer mes de la pandèmia, els moviments es reduïren de mitjana entre un 60% i un 70% a tots els municipis de les Illes Balears, tant en mobilitat interna com intermunicipal. Menorca, Eivissa i Formentera són les que patiren descensos més notables en els desplaçaments, tot i que les Pitiüses mantenen majors taxes de moviments dins els municipis que Menorca i Mallorca. En general, a les Balears els moviments que més baixaren, entre un 70% i un 80% durant el segon trimestre de l'any 2020, foren els d'anada i tornada a

Palma, com a resultat de la disminució de l'activitat econòmica i els desplaçaments laborals. El trànsit disminuí el 2020 a Mallorca de mitjana un 30% respecte de l'any anterior.

5. LA MOBILITAT A LES GRANS ÀREES URBANES: BARCELONA, PALMA, VALÈNCIA

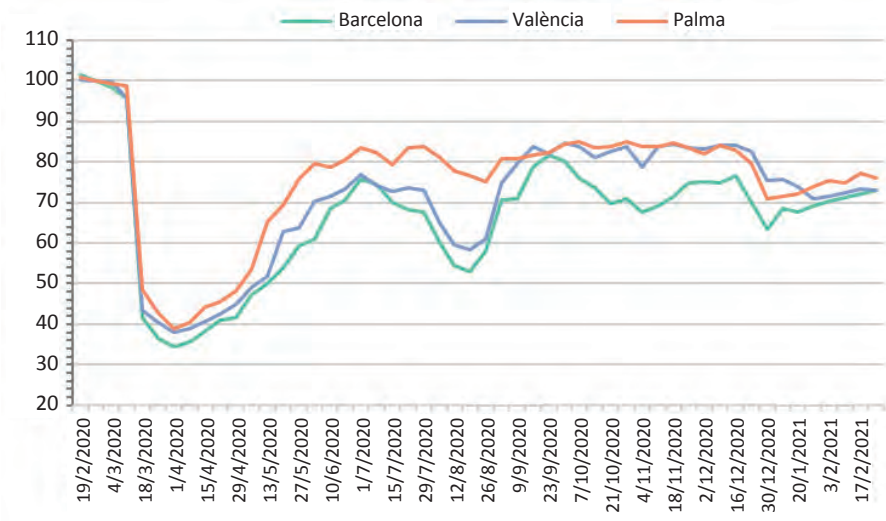
De la mateixa manera que la crisi sanitària de la covid-19 ha afectat els fluxos de mobilitat internacionals i interregionals, s'han produït també canvis molt rellevants en la mobilitat quotidiana de les àrees urbanes. Com en tantes altres variacions dels comportaments socials resultants de l'impacte de la pandèmia, caldrà veure si es tracta de canvis efímers o, per contra, de transformacions destinades a perdurar i deixar empremta en el temps. Ens aproparem a la qüestió a partir de l'anàlisi del comportament de la mobilitat quotidiana a les tres principals àrees urbanes dels nostres territoris: Barcelona, Palma i València.

En primer lloc, les dades obtingudes a partir del seguiment de dispositius de telefonia mòbil mostren que els desplaçaments quotidians de la població de les ciutats de Barcelona, Palma i València disminuíren radicalment d'ençà de l'inici de la pandèmia: si el mes de febrer de 2020 les tres ciutats, plegades, generaven un total de prop de 9,69 milions de viatges diaris, a inicis d'abril aquests fluxos havien quedat reduïts a 3,49 milions. L'evolució posterior va permetre recuperar bona part de la mobilitat, però el mes de febrer de 2021, en el conjunt de les tres ciutats aquesta era encara un 75% de la mobilitat del període pre-pandèmic, tal com pot observar-se en la Figura 14.

La incidència de la crisi sanitària sobre la mobilitat es va reflectir també sobre la distància dels viatges, que, a les tres ciutats, va quedar reduïda a prop de la meitat del seu radi anterior: si, en la situació prèvia a la pandèmia, la distància mitjana dels viatges era de 7,5 km a Palma i de 6 km a Barcelona i a València, a inicis d'abril de 2020 havia quedat reduïda a 3,7, 3,3 i 4 km respectivament. A inicis de l'any 2021 la distància mitjana dels viatges es mantenia lleument per sota de la d'abans de l'esclat de la pandèmia.

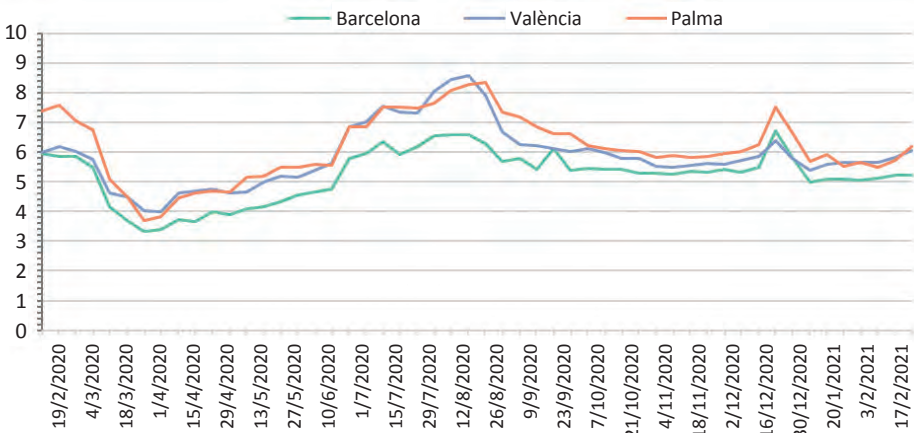
La reducció de la distància mitjana dels viatges comportà, com a conseqüència lògica, l'increment de l'autocontenció. Així, les taxes d'autocontenció, de les tres ciutats, ja força elevades en el període pre-pandèmic —81% a Palma, 77% a Barcelona i 74% a València— s'incrementaren encara fins al 87%, el 82% i el 78%, respectivament. De llavors en endavant, al llarg de l'any 2020 la capacitat de les capitals de retenir la seva mobilitat va anar disminuint, per a arribar al seu mínim en el període estiuenc. Durant la tardor les taxes d'autocontenció tornaren a augmentar fins a estabilitzar-se en valors propers a la situació anterior a l'inici de la crisi.

FIGURA 14. Variació dels viatges totals amb origen ciutat en els diferents moments analitzats, febrer 2020-febrer 2021. Barcelona, València i Palma. Índex 100

FONT: Elaboració pròpia a partir de dades MITMA (2021).

FIGURA 15. Distància mitjana dels viatges en origen a les ciutats de Barcelona, València i Palma. Febrer 2020-febrer 2021

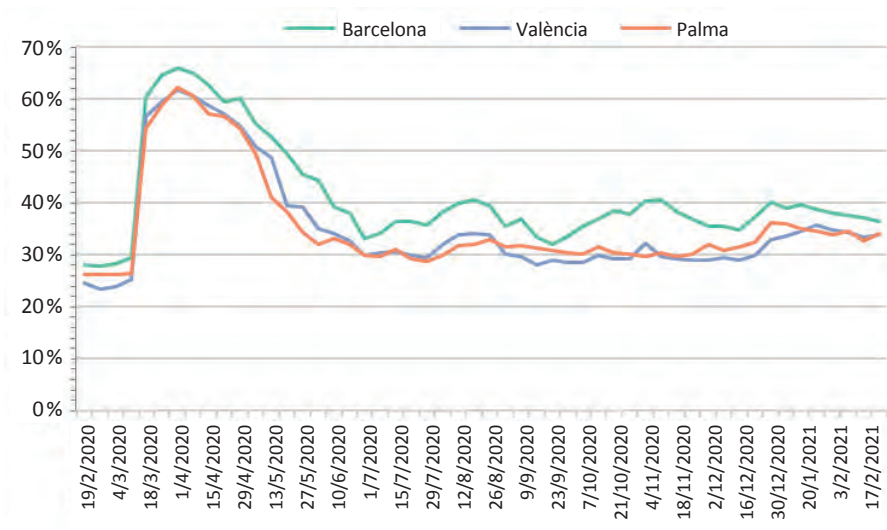
FONT: Elaboració pròpia a partir de dades MITMA (2021).

La reducció de la mobilitat assolí la seva expressió extrema en el cas de les persones que romanien a casa durant tot el dia. Abans de l'esclat de la crisi, el percentatge de residents amb aquest comportament se situaven, a les tres ciutats, al voltant d'una quarta part de la població: 24% a València, 26% a Palma i 28% a Barcelona. Aquesta proporció s'elevà fins a apropar-se als dos terços del total a inicis d'abril de 2020: 64% a Barcelona, 62% tant a València com a Palma, com mostra la Figura 16.

Les dades de mobilitat permeten constatar també que al cap d'un any de l'inici de la pandèmia totes tres capitals havien perdut població en termes absoluts: hi pernoctava en cada cas al voltant d'un 2% menys de persones (cosa que en termes absoluts suposaria una disminució d'unes 35.000 persones a Barcelona, unes 18.000 a València i 9.000 a Palma). Les variacions estacionals mostren una oscil·lació força més pronunciada a Barcelona i València, que perden prop del 20% de les pernoctacions durant el període estiuenc, mentre que Palma es mantingué força més estable, probablement per la major presència de visitants forans, com pot veure's en la Figura 17.

Finalment, l'exemple de la mobilitat en transport públic ferroviari a Barcelona indica que l'evolució de la mobilitat ha tingut també relació amb la renda de la població. Així, es constata com la mobilitat ferroviària va disminuir de manera

FIGURA 16. Percentatge de persones que romanen a casa durant tot el dia. Barcelona, València i Palma. Febrer 2020-2021

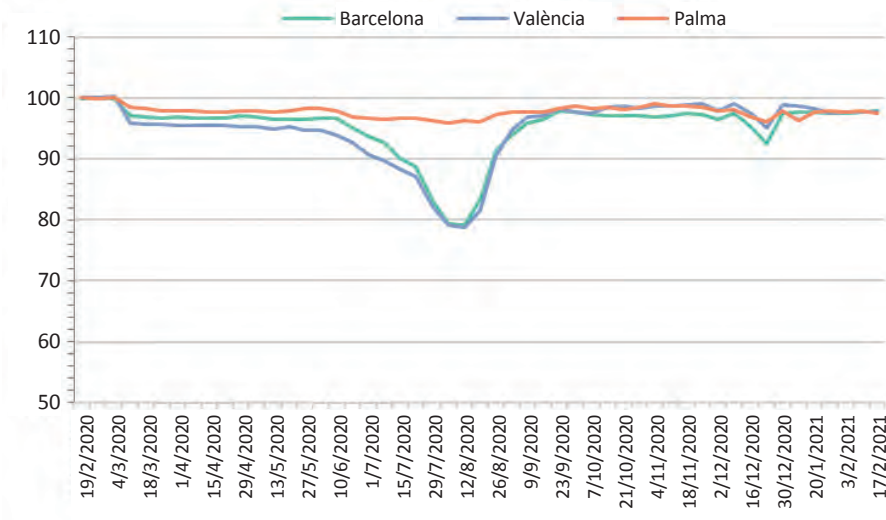

FONT: Elaboració pròpia a partir de dades MITMA (2021)

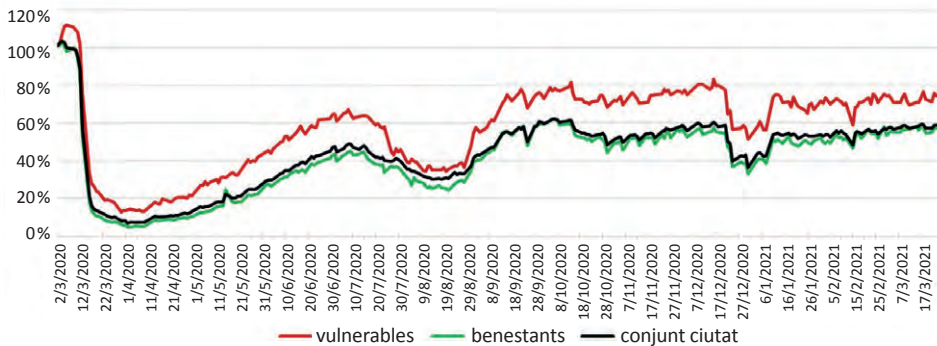
més ràpida i dràstica a les estacions situades en entorns benestants que no pas en entorns vulnerables: a finals de març de l'any 2020, en les primeres la mobilitat s'havia reduït de mitjana fins a un 6% de la situació precedent, mentre que en les

FIGURA 17. Nombre de persones que pernocten a la ciutat. Barcelona, València i Palma, febrer 2020-2021. Índex 100

FONT: Elaboració pròpia a partir de dades MITMA (2021).

FIGURA 18. Evolució de la mobilitat ferroviària urbana a Barcelona. Segons vulnerabilitat de les seccions censals de l'entorn de les estacions. Febrer 2020-febrer 2021

FONT: Elaboració pròpia a partir de dades ATM i Barrios i crisis.

segones la davallada s'havia aturat al 14%. És una indicació de com, durant la pandèmia, uns grups socials han tingut major dificultat que altres per a adaptar llur comportament als riscos i les necessitats que la situació comportava.

En la recuperació posterior, les diferències en la mobilitat ferroviària registrada en els entorns més vulnerables no sols es mantingué, sinó que s'amplià. En el cas de Barcelona, durant tota la tardor de 2020 la diferència entre uns i altres entorns superà els 20 punts percentuals i el febrer de 2021 era encara de 15 punts. La relació entre les pautes de mobilitat i la renda semblen, doncs, evidents, si més no en allò a què fan referència aquestes dades. Així, s'ha indicat que els grups socials més vulnerables poden haver tingut una menor facilitat per a reduir la seva mobilitat en transport públic pel fet d'estar ocupats en sectors poc adaptables al teletreball, no gaudir de facilitats per a l'ús del vehicle privat i comptar amb menys estalvis i recursos per a afrontar un llarg període de confinament domiciliari (Checa *et al.*, 2020).

Així doncs, en la situació de pandèmia, l'alta mobilitat urbana (i no sols urbana), que ha estat tradicionalment considerada un signe d'estatus social i s'ha associat al benestar econòmic, ha vist invertir el seu caràcter: els més benestants han pogut limitar els seus desplaçaments de manera radical, mentre per als més vulnerables la mobilitat ha esdevingut una càrrega i un risc al qual no poden escapar.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AZNAR, P. (2021). «El futuro del turismo global». *Vanguardia Dossier, El mundo después de la Covid*, gener-març 2021.
- BLANCO, I.; NEL·LO, O. (2018). *Barrios y crisis. Crisis económica, segregación urbana e innovación social en Cataluña*. València: Tirant lo Blanch.
- BOIRA, Josep Vicent (2020). «Covid-19 impacts on the freight traffic along the Mediterranean Corridor». Presentació al Working Group on the covid-19 impacts: exchange of views with MED Corridor's stakeholders. Brussel·les, 10 de desembre de 2020.
- CARBONERO, M. A.; ABRIL, D., [coord.] (2020). *Primers impactes de la covid-19 a la societat de les Illes Balears*. Palma: Universitat de les Illes Balears.
- CHECA, J.; NEL·LO, O. (2018). «Urban Intensities. The Urbanization of the Iberian Mediterranean Coast in the Light of Night-time Satellite Images of the Earth». *Urban Science* 2, núm. 4: 115. <<https://doi.org/10.3390/urbansci2040115>>
- CHECA, J.; MARTÍN, J.; LÓPEZ, J., i NEL·LO, O. (2020). «Los que no pueden quedarse en casa: movilidad urbana y vulnerabilidad territorial en el área metropolitana de Barcelona durante la pandemia Covid-19». *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, núm. 87.

- «El Gran Reset». *Vanguardia Dossier, El mundo después de la Covid*, gener-març 2021.
- GARGANTI, G. (2020). «Covid-19 impacts on the freight traffic along the Mediterranean Corridor». Presentació al Working Group on the covid-19 impacts: exchange of views with MED Corridor's stakeholders. Brussel·les, 10 de desembre de 2020.
- IBESTAT (2020). *Flux de passatgers en via marítima regular per període i illa de destí i origen*, <https://ibestat.caib.es/ibestat/estadistiques/00ce6b3e-018a-4564-b3a4-cfe49acf9f14/b354eb88-fd96-410a-a4d5-e636443b1764/es/I209016_0001.px>
- IDESCAT (2021). *Accidents de trànsit amb víctimes* <<https://www.idescat.cat/indicadors/?id=anuals&n=10753&col=1>>
- MARCH, D.; METCALFE, K.; TINTORÉ, J., i GODLEY, B. J. (2021). «Tracking the global reduction of marine traffic during the covid-19 pandemic». *Nature Communications*, núm. 12, 2415 (2021).
- MARX, K.; ENGELS, F. (1848). *Manifest del Partit Comunista*. Barcelona: Edicions Treball, 1948.
- MÉNDEZ, R. (2020). *Sitiados por la pandemia. Del colapso a la reconstrucción: apuntes geográficos*. Madrid: Revives.
- MÉNDEZ, R. (2021). *Sitiados por la pandemia. Del colapso a la reconstrucción: una geografía*. Madrid: Revives, 2a edició.
- MINISTERIO DE SANIDAD (2021). Actualización n.º 480. Enfermedad por el coronavirus (covid-19). 08.10.2021 (datos consolidados a las 14:00 horas del 08.10.2021) <https://www.mscbs.gob.es/profesionales/saludPublica/ccayes/alertasActual/nCov/documentos/Actualizacion_480_covid-19.pdf>
- MIRALLES, C.; GIMÉNEZ, R., i MARQUET, O. (2021). «Cap a un nou paradigma de les relacions de la mobilitat amb l'espai». A: J. BURGUEÑO, J. [ed.]. *La nova geografia de la Catalunya post-covid*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia.
- NEL·LO, O. (2017). «El proceso de urbanización: motor i expresión de las transformaciones sociales y territoriales». A: Joan Romero [ed.] *Geografía humana de España*. València: Tirant lo Blanch, p. 289-366.
- NEL·LO, O.; LÓPEZ, J. (2016). «El procés d'urbanització». A: GINER, S; O. HOMS, O. [dir.], *Raó de Catalunya. La societat catalana al segle XXI*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans - Enciclopèdia Catalana, p. 119-148.
- OBSERVATORIO DEL TRANSPORTE Y LA LOGÍSTICA EN ESPAÑA (OTLE) (2020). *Movilidad y transporte en tiempos de Covid-19. Informe monográfico*. Ministerio de Transportes, Movilidad y Agenda Urbana.
- OFICINA CATALANA DEL CANVI CLIMÀTIC (2021). *Emissions de GEH a Catalunya* <https://canviclimatic.gencat.cat/ca/canvi/inventaris/emissions_de_geh_a_catalunya/>

- PORT DE BARCELONA (2021). *Dades acumulades 2020*. <https://contentv5.portdebarcelona.cat/cntmng/gd/d/workspace/SpacesStore/81eedf24-92d4-4d53-8a2a-6dc44fbb2bad/PortBcnTrafic2020_12_ca.pdf>
- PORT DE VALÈNCIA (2021). *Butlletí Estadístic anual*, <<https://www.valenciaport.com/wp-content/uploads/Bolet%3%ADn-Estad%3%ADstico-Diciembre-2019-PBI.pdf>>
- SEGÚI, J. M. (2019). *La geografia dels transports i de les mobilitats al segle XXI: estat de la qüestió i algunes reflexions. Discurs de recepció com a membre numerària*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Secció de Filosofia i Ciències Socials.
- URRY, J. (2014). *Offshoring*. Londres: Polity Press.
- WALLERSTEIN, I. (2011). *The Modern World System*. Berkeley: University of California Press.

6. Respostes dels moviments urbans davant de la COVID-19: el cas de València

ALBERT MONCUSÍ FERRÉ
HERNÁN FIORAVANTI ÁLVAREZ

1. LA COVID-19 I ELS MOVIMENTS URBANS A ESTUDI

Passats més de dos anys de l'inici de la pandèmia de covid-19, des de les ciències socials s'han posat de manifest tendències estructurals preexistents en diversos àmbits i, en particular, conseqüències de desigualtats que ja existien. Subjectes en pitjor situació de partida com són dones (Brigidi i altres, 2021; Falú, 2020; Moré, 2020), migrants de l'estranger, persones majors (Domingo, 2020; Mansilla, 2020) i, en general, persones que experimenten precarietat laboral i social (Biglieri i altres, 2020) s'han vist afectades amb més intensitat. A més, barris o localitats amb carències socials han concentrat major impacte de la covid-19 (Ortiz; Solana, 2021). Són desigualtats constitutives d'una crisi sistèmica (Della Porta, 2020) i, de forma particular, una crisi de cures, a partir de la qual hi ha dificultats per a organitzar socialment l'atenció de persones i, en especial, de les dependents (Comas d'Argemir, 2017).

El sistema públic d'atenció social i el de salut s'han vist estressats. A més, s'han desplegat mesures de vigilància de la població (mascaretes, distàncies, confinaments, passaports covid...) a gairebé totes les esferes de la vida quotidiana que exemplifiquen el que Foucault (1997) denominà biopolítica. Han afectat de manera particular persones de classes populars, joves i migrants d'origen estranger (Mansilla, 2020).

La ciutadania ha respost a les conseqüències negatives de la covid-19 amb manifestacions (Della Porta, 2020) i pràctiques de solidaritat i suport que, tant a través d'Internet com en indrets físics, han generat confiança i suport emocional i han mirat de compensar les limitacions de les polítiques públiques i del mercat (Bizberg, 2020). Les ciutats, i específicament els seus barris, han estat un d'aquests llocs. Durant la pandèmia s'han registrat iniciatives contra els desnonaments i en

favor de la condonació dels deutes i els drets a la circulació i residència de les persones migrants (Wood, 2020). Quant a les iniciatives de suport, s'han activat xarxes per a proporcionar EPI, aliments i medicaments (Huotari i Teivainen, 2020; Krinsky i Caldwell, 2020), ajut i assessorament per a fer tràmits (Blades i altres, 2020; Huotari i Teivainen, 2020), atenció a infants i gent major, oferta d'activitats d'entreteniment i oci, assistència psicològica (Blades i altres, 2020), creació de mitjans de comunicació independents per a informar d'iniciatives locals (Gravante; Poma, 2020) o implementació de recursos per a allotjar persones sense llar i en situació de marginalitat (Wood, 2020).

Darrere de moltes de les iniciatives hi ha moviments com l'ecologista i el feminista, que han plantejat la necessitat de garantir l'accés equitatiu als aliments, de treballar per una economia solidària o de denunciar les desigualtats en les tasques de cura. Des d'aquests moviments s'ha incidit en la necessitat de superar posicions assistencialistes i de vinculació de les accions amb posicionaments de base contra els problemes estructurals del sistema derivats, sobretot, de la seua deriva privatitzadora (Wood, 2020).

Aquestes mobilitzacions se superposen a les que ja es venien desenvolupant davant el model de ciutat neoliberal marcat, entre altres coses, pel binomi precarització/genrificació (Torres; Moncusí, 2018). La primera s'ha manifestat com una progressiva elevació del nivell socioeconòmic i cultural de les persones que resideixen en algunes zones urbanes i del valor simbòlic i material d'aquestes àrees, de la mà d'incisives actuacions urbanístiques. A més, hi ha casos en què s'ha combinat amb la turisticació per a modelar una escenografia de comerços, serveis, oci, monuments i elements patrimonials amb un elenc d'actors format (a més de pels turistes) per emprenedors, artistes, intel·lectuals, estudiants, activistes socials i professionals (Sequera, 2020). L'ur protagoneisme tendeix a amagar diferències i malestars darrere d'una imatge estereotipada que produeix complaença, amb actuacions que oculten una part del passat i del present de l'espai urbà que es considera que tenen ressons estètics contraproduents per a projectes d'inversió i de renovació urbana (Lacarrière, 2008).

Quant al procés de precarització, subjectes que acumulen poc capital cultural, econòmic i simbòlic experimenten situacions d'inseguretat i tendències d'exclusió davant transformacions socials estructurals i per la dinàmica del mercat i, sobretot, de l'àmbit laboral (Della Porta i altres, 2020). Això posa de manifest una injustícia espacial reflectida en formes de tinença d'habitatge inestables. Qui se'n veu afectat experimenta un procés d'estigmatització que adquireix dimensió espacial amb el desplegament de polítiques que qualifiquen les zones que habiten aquestes persones com a «vulnerables» o «sensibles» i amb mesures de segregació de poblacions per criteris ètnics i de classe (Giband, 2021). Les polítiques desenvolupades incorporen mesures de control, estetització i pacificació de l'espai públic i

l'assistencialisme com a via de resolució de situacions de precarietat (García; Ávila, 2011). Però no sols això, sinó que, sobretot en ciutats governades per partits d'esquerra, s'ha consolidat la necessitat d'impulsar la participació en la presa de decisions. Un impuls que pot derivar en una fetitxització de la participació ciutadana i del seu valor cívic (Delgado, 2016).

Davant d'aquestes polítiques ha actuat el que, a partir de diferents autors (Domaratzka, 2018; Martí i Bonet, 2008; Santamarina i Mompó, 2018), podem definir com una xarxa interactiva d'individus, grups i organitzacions que: 1) comparteixen identitat i percepcions sobre les seues realitats urbanes i sobre el món; 2) fan demandes a la societat civil i a les autoritats envers la transformació de la vida urbana i per a assolir el dret a la ciutat; i 3) contribueixen a la politització de l'espai urbà amb les seues accions. Aquests moviments es mouen entre la institucionalització i la protesta davant l'administració. Els recursos urbans que reclamen poden formar part d'allò que s'ha denominat «comuns urbans». És a dir, béns de producció i d'ús comunitari generats i gestionats per qui els usa (Card, 2018) de forma que permeten compartir la vida quotidiana, els contactes interpersonals i la creativitat (l'art) (Susser; Tonnelat, 2013).

Una part dels moviments urbans sorgits recentment són obertament anticapitalistes, estan enfrontats a la ciutat neoliberal, s'autodenominen «autònoms» i estan influïts pel moviment del 15-M (Mompó, 2019). Els protagonitza jovent —cosa que contrasta amb altres moviments com el veïnal nascut els anys seixanta i setanta del segle xx— i despleguen, des de posicions diferents i fins i tot contraposades, una agència que pot estar articulada a través de lluites compartides i que resulta rellevant en situacions de crisi com la que ha desencadenat la covid-19.

2. ELS NOSTRES PROPÒSITS I LES FONTS PER A ASSOLIR-LOS

Precisament el que pretenem amb aquest text és analitzar el paper dels moviments urbans per a la cohesió social en el context de pandèmia per covid-19 a la ciutat de València i els possibles canvis que haja generat aquesta. Això passa per oferir una breu contextualització de la ciutat i dels diferents barris, i també dels moviments urbans que hi trobem. Caldrà també que ens centrem en les iniciatives socials que han desenvolupat davant la covid-19. Per a aconseguir el nostre propòsit, hem creuat informacions sorgides de diverses fonts. La qüestió de la ciutat com a context i, en especial, de les desigualtats urbanes l'hem treballat prenent com a indicador el nivell mitjà de renda per llar en cadascun dels barris de la ciutat. Una dada que hem combinat amb un informe que publicà l'Ajuntament de València, en plena pandèmia, sobre la concentració de covid-19 en aigües residuals. Les dades són parcials, però ens han permès aproximar-nos a la distribució territorial de la possible afectació del coronavirus a la ciutat.

A més, hem consultat xarxes socials per a entrar en el paper dels moviments socials. En particular, hem analitzat totes les publicacions realitzades entre el març de 2020 i el maig de 2021 en els comptes de Facebook dels següents col·lectius i plataformes: AVVCC Amics del Carme, AVV Amics/Amigues de la Malva-rosa, Construyendo Malilla, Cuidem Benimaclet, EntreBarris, Federació d'Associacions Veïnals de València, Montolivet Veïnal, Orriols Conviu, Orriols en Bloc, PAH València, Plataforma per Russafa, Russafa Veïnal, Saïdia Comuna, Sindicat de Barri del Cabanyal, Teixint Patraix i Veïnat en Perill d'Extinció (Ciutat Vella). Això ens ha permès fer un mapatge general de les respostes i els discursos desenvolupats pel moviments urbans de València durant la pandèmia, qüestions que hem pogut aprofundir entrevistant membres de quatre d'aquests col·lectius.

Finalment, hem fet quatre entrevistes semidirigides a membres d'associacions de diferents entitats (Antoni Cassola Cortadellas i Lluís Mira Borderia, de l'AVVCC Amics del Carme; Mireia Biosca Ordaz, de l'Assemblea feminista de Benimaclet; María José Broseta Serrano, de la Federació d'Associacions Veïnals de València, i Guillem Beltrán González, del Sindicat de Barri del Cabanyal). La selecció d'aquestes quatre persones (a les quals agraïm molt l'amabilitat de participar) ens ha permès cobrir quatre perfils de moviments diferents segons els anys en què van sorgir, començant pels anys seixanta i setanta del segle xx i fins a l'actualitat. Els seus discursos ens han permès aproximar-nos a diverses accions realitzades pels col·lectius en context de covid-19, al seu impacte, a les expectatives futures i als valors i principis que les han orientat. El discurs resultat d'aquestes converses, combinat amb fons digitals, és la base fonamental d'aquest treball.

3. ELS MOVIMENTS URBANS A VALÈNCIA

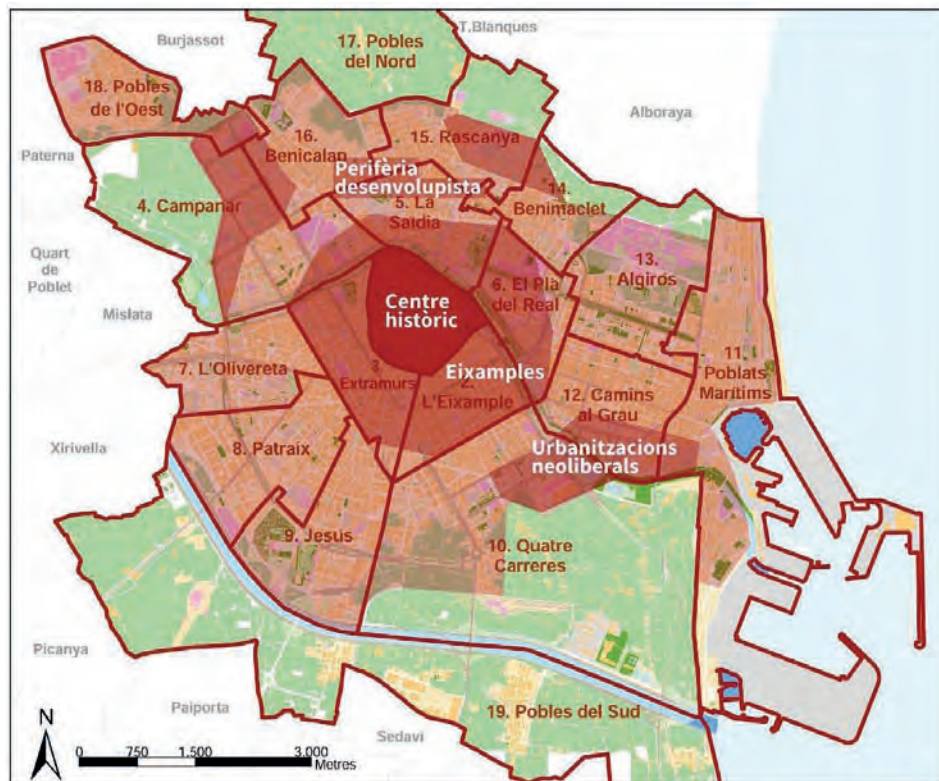
3.1. València i els seus barris: ciutat de contrastos

Les ciutats són territoris travessats per conflictes, diferències i desigualtats de classe social, gènere, edat, origen o etnicitat que s'interseccionen de forma dinàmica per a generar maneres d'habitar l'espai molt diverses. València n'és un bon exemple. Amb poc més de 800.000 habitants, ocupa un lloc intermedi en un circuit global de ciutats en què ha aspirat a inserir-se mitjançant un enlluernador procés d'espectacularització. Un projecte que va tenir el seu moment més àlgid durant la primera dècada del dos mil (Cucó, 2013; Santamarina; Moncusí, 2013) i que posà en marxa dinàmiques que s'han mantingut amb els ajuntaments progressistes que han dominat des de 2015.

En aquest marc, podem distingir cinc tipus de barris, atenent als seus processos de conformació sociohistòrica, i que podem veure en el següent mapa representats de forma general.

FIGURA 1. Mapa de València amb quatre tipus de barris

FONT: Elaboració pròpia.

En primer lloc, trobem el centre històric, delimitat per l'antic traçat de les muralles medievals. Correspon al districte de Ciutat Vella, conformat per sis barris. Segons les dades de l'INE de 2016, la renda mitjana de les llars d'aquests barris era de 39.461 €, per sobre de la que tenia la ciutat (31.553 €), tot i que els barris del Pilar i del Carme presentaven una renda inferior. El desenvolupament social i urbanístic del centre històric de València ha vingut marcat per la transició des de la degradació material, el buidament poblacional i la devaluació simbòlica que va caracteritzar aquesta zona en la segona meitat del segle xx a la incipient dinàmica de turistificació que està afectant Ciutat Vella en els últims anys.

Un segon tipus de barri el trobem en els eixamples de finals del segle XIX i principis del xx, corresponents als actuals districtes d'Eixample i Extramurs, juntament amb els quals podem incloure alguna zona de Pla del Real i de la Saïdia. S'hi va

traslladar la burgesia a mesura que la ciutat anava expandint-se a redós del creixent èxode rural. Ha continuant donant-s'hi una presència significativa de classes benestants. La renda mitjana per llar en aquestes zones era el 2016 de poc més de 40.000€, tot i que en algun barri s'enfilava per sobre de 70.000. Algunes zones com el barri de Russafa es convertiren a partir dels anys noranta en espais habitats per un important volum de veïnat d'origen estranger, el qual, més recentment, ha perdut presència en aquest barri com a conseqüència de la seua conversió en un espai marcat per creixents dinàmiques de gentrificació i turisticació.

En tercer lloc trobem els barris que s'anaren urbanitzant al caliu de la política urbana desenvolupista que va caracteritzar la segona meitat del franquisme, durant les dècades dels seixanta i els setanta del segle xx. Zones com les del Cabanyal-Canyamelar, Campanar, Benicalap, Benimaclet, Benimàmet, els Orriols, Torrefiel o Patraix, antics pobles annexionats a València a finals del segle xix i que la ciutat va anar absorbint a mesura que s'urbanitzaven amplis territoris agrícoles d'horta per a acollir la creixent població de classes obreres que migrava d'altres parts de l'Estat espanyol a la recerca d'oportunitats laborals. Ací, les trames urbanes originals dels antics pobles es veuen envoltades per àmplies zones de perifèria urbana desenvolupista. En aquests barris s'han anat guanyant infraestructures i serveis com a resultat de la lluita veïnal originada en el tardofranquisme. La renda mitjana de les llars no arriba als 27.000€, 4.000 per sota el conjunt de la ciutat. Recentment han experimentat una creixent presència de població d'origen estranger que s'hi ha anat instal·lant.

En quart lloc, hi ha els barris que es van construir en la primera dècada del dos mil envoltant els grans projectes arquitectònics construïts per a donar forma a la marca de ciutat espectacular i cosmopolita. Hi ha el de Penya-Roja, construït junt al complex de la Ciutat de les Arts i les Ciències, la zona de l'avinguda de les Corts Valencianes, alçada al voltant del Palau de Congressos i de l'inacabat nou estadi de Mestalla, la zona del carrer Alfahuir, ubicada al costat del complex comercial Arena o el barri de Sant Pau, conegut popularment com a Nou Campanar, prop del parc de Capçalera i del Bioparc. El caràcter acomodat el reflecteix una renda mitjana de les llars (43.992€) superior a la del conjunt de la ciutat.

Finalment, el creixement de la ciutat ha comportat la conformació de zones periurbanes que inclouen pedanies i pobles de la conurbació de la ciutat que, en alguns casos, han crescut amb nova urbanització a redós d'aquest creixement. Seria el cas dels districtes Pobles de l'Oest, Pobles del Nord, Pobles del Sud, els noms dels quals, de fet, es fan ressò d'aquesta condició periurbana i del fet que en molts casos són percebuts com si no formessin part de la ciutat. Amb algunes excepcions, són zones amb una renda mitjana lleugerament per sota de la xifra de tota València.

3.2. *Els moviments urbans a València i la seua articulació amb el conflicte urbà*

El sorgiment dels moviments urbans de València es remunta a les primeres associacions veïnals, fa vora mig segle. Reclamaven millores per als seus barris en habitatge, infraestructures o serveis públics, però miraven més enllà per a qüestionar el règim franquista (Alberich, 2007, 2015; Castells, 1986). Aquestes associacions formals són un primer tipus de moviment urbà. Mantenen una relació de col·laboració amb les administracions públiques, a les quals adrecen gran part de les seues demandes i reivindicacions. Avui estan marcades per un envelliment del seu perfil d'activista i per certa pèrdua de centralitat en tant que interlocutores representatives del veïnat. Des de 1977 es coordinen a nivell de ciutat en la Federació d'Associacions Veïnals de València, on s'inclouen al voltant de setanta associacions de veïns. Entre elles trobem, per citar algunes de les més actives, les de Russafa, Patraix, Campanar, Benimaclet i Sant Marcel·lí.

Aquestes entitats van tenir protagonisme en dues campanyes que aconseguiren aturar grans projectes de l'Ajuntament franquista: «El Saler per al poble», que evità la urbanització de l'entorn de l'Albufera i la Devesa del Saler, i «El llit del Túria és nostre i el volem verd», que frenà la construcció d'una enorme autopista en l'antic llit del riu Túria i afavorí la creació de l'actual gran parc urbà de l'antic llit (Cucó, 2009).

Més endavant, al llarg dels vuitanta, aquestes associacions veïnals es van anar institucionalitzant com a interlocutores de les administracions. Com assenyala Alberich (2007), això va implicar cert procés de desarticulació i despolitització del moviment veïnal, resultat en gran part de la incorporació de líders veïnals a les noves institucions. Per això es van crear noves associacions veïnals amb una posició crítica, que podem considerar part d'un segon tipus de moviment a tenir en compte, que es dirigeix a un perfil d'activista més jove i que combina el tipus de tàctiques de protesta de les associacions de veïns tradicionals amb un ús de les TIC. Entre aquestes trobem col·lectius com l'AVVCC Amics del Carme, la Plataforma per Russafa o l'Assemblea de Veïns de Benimaclet.

Aquest segon tipus de moviment va participar en protestes davant el projecte de la València espectacular i mobilitzacions com les de les plataformes «salvem» creades per a oposar-se a projectes especulatiu i a la destrucció d'entorns de valor cultural i patrimonial i que, en el cas de projectes que comportaven demolicions, perseguïen evitar el desplaçament d'habitants dels seus espais de vida tant al centre com en barris de la perifèria (Cucó, 2009; Santamarina, 2014). Les mobilitzacions van tenir també un vessant de defensa del patrimoni històric i també de l'horta com a patrimoni amb valor natural fortament vinculat a la ciutat i en risc per projectes com l'ampliació del port de la zona de la Punta o el PAI (Pla d'Actuació Urbana) de Benimaclet. Ambdós són exemples d'una sèrie

de lluites que posteriorment van confluir en la plataforma Per l'Horta (2001), sorgida amb l'objectiu de protegir i posar en valor aquest territori.

El primer decenni del segle XXI es desenvoluparen una sèrie d'iniciatives, col·lectius i mobilitzacions vinculats a l'esquerra llibertària i a lluites com l'alterglobalització, l'antimilitarisme, l'antifeixisme, l'ecologisme o el feminisme que, seguint Mompó (2019), podem qualificar de moviments urbans autònoms i en contra de la ciutat neoliberal. És un tercer tipus de moviment que es conformà en un context marcat pels efectes de la crisi econòmica de 2008 i per la posterior aplicació de polítiques neoliberals d'austeritat i per les respostes en iniciatives més àmplies i esteses com la PAH (Plataforma d'Afectats/des per les Hipoteques) o el moviment 15-M.

A diferència dels anteriors, els moviments urbans autònoms no consideren pertinent registrar-se formalment com a associació i tenen una lògica de funcionament assembleària i sense càrrecs formals. Els activistes hi són més joves i es caracteritzen per una relació de confrontació amb les administracions públiques, marcada per una vocació d'autonomia tot i que en ocasions puguen col·laborar de forma estratègica. Entre les seues iniciatives figura l'ocupació com a eina que incideix en la propietat privada i l'especulació immobiliària com a elements cardinals del model de ciutat neoliberal. Es coordinen a nivell de ciutat dins de la xarxa EntreBarris, conformada en l'actualitat per una desena de col·lectius de barri que han anat sorgint els últims cinc anys, com ara el Sindicat de Barri del Cabanyal (anterior Espai Veïnal), Cuidem Benimaclet, Veïnat en Perill d'Extinció, Russafa Veïnal, Saïdia Comuna o Orriols en Bloc.

Finalment, els darrers anys el moviment urbà ha teixit aliances amb el feminista, en auge a partir de 2018 de resultes de les vagues del 8-M, i que ha creat assemblees feministes de barri. Podem considerar-les un quart tipus de moviment que comparteix amb l'anterior la no-formalització, el funcionament assembleari i la cerca d'autonomia davant de les institucions. Actualment, existeixen les assemblees feministes de Poblat Marítims-Algirós, de Ciutat Vella, de Russafa i de Benimaclet.

4. ALGUNS EFECTES DE LA COVID-19, DES DELS MOVIMENTS URBANS

En les etapes més intenses de la pandèmia, i en particular durant el confinament, semblava que finia una forma de vida. Era com si la covid-19 haguera arribat per a mutar-ho tot. No obstant això, en les nostres converses amb activistes de tots els moviments urbans trobem almenys una coincidència: consideren que hi ha dinàmiques estructurals que no han canviat. Algunes dades orientatives ens permeten dir que l'afectació de la pandèmia no ha estat uniforme al conjunt de la ciutat, sinó que mostra desigualtats preexistents. En febrer de 2021 l'Ajuntament va publicar un

estudi sobre la presència de coronavirus en aigües residuals que oferia resultats per zones. La incidència del virus a la ciutat era en aquell moment de més de 430 casos per 100.000 habitants i anava en ascens. Les dades mostraven resultats de 43 barris dels 87 que té la ciutat. La següent taula mostra la distribució d'aquests barris segons el nivell de concentració de coronavirus, tenint en compte la renda de les llars.

TAULA 1. *Distribució de barris de diferent renda segons presència de coronavirus en aigües residuals*

Renda anual llars (€)	Covid molt per damunt de la mitjana	Covid per damunt de la mitjana	Covid per sota de la mitjana
50.450 - 70.450	0	0	3
31.450 - 50.450	2	7	5
19.450 - 31.450	9	15	2

FONT: INE i Ajuntament de València.

Les xifres de concentració de covid de l'informe són parcials i poc precises i les divisions administratives no coincideixen. Amb tot, s'intueix major afectació en els barris amb menor renda mitjana en les llars. Els habitatges són pitjors i s'hi acumulen problemes de salut i manca de serveis. Més enllà de la qüestió sanitària, el possible impacte econòmic pot ser especialment agut en sectors d'economia informal com el primari i el terciari, en els quals és possible que s'ocupe part de la població d'aquestes zones. L'empitjorament de la situació pot dificultar l'obtenció d'aliment i el manteniment de l'habitatge. Són qüestions que difícilment afecten llars de zones de l'Eixample, del centre i d'enclavaments gentrificats que es troben entre les que tenen major renda mitjana.

Des dels moviments urbans la pandèmia es defineix com un episodi que posa de manifest aquestes desigualtats i altres problemes preexistents. Per Mireia, de l'assemblea feminista de Benimaclet, seria com una gran crisi multifacètica que posa al descobert problemes propis de les bases estructurals del sistema capitalista, amb especial incidència en aspectes com els desnonaments, que experimentaren un parèntesi per intervenció de l'administració, però que espera que es veguen potenciats. Des d'aquest punt de vista, el sistema capitalista constitueix el fil que connecta la pandèmia amb diverses manifestacions d'una crisi profunda que, amb ella, mostra el seu rostre més dur. El sistema pot oferir treves com la que suposà la suspensió temporal dels desnonaments, durant el temps de confinament, però continua ben assentat. Des del Sindicat de Barri del Cabanyal, Guillem apunta

que el capitalisme fa que els efectes nocius de la crisi del coronavirus siguen experimentats desigualment per les persones, segons la seua posició:

Depèn de com està... el món a nivell macro... Forma part de la depredació del món capitalista, del món mundial... Els efectes són diferents, en funció de la classe, no és una pandèmia igual per a tot el món

(GUILLEM)

Des d'un punt de partida un poc diferent, María José Broseta, de la Federació d'Associacions Veïnals de València, explica que la pandèmia no ha canviat el focus principal d'acció del moviment veïnal de forma que segueix centrat en qüestions que defineix com més específiques com l'ampliació del port, el nou estadi del València CF, o l'Observatori d'oci i turisme que estava creant l'Ajuntament. De fet, la pandèmia, sobretot durant el confinament, ha comportat que s'atenguen qüestions urgents, però els moviments urbans han mantingut la seua orientació prèvia. Si María José destaca el turisme com un dels fronts del moviment veïnal, Lluís i Toni, d'Amics del Carme, coincideixen a apuntar que la pandèmia posa de manifest les limitacions que suposa per a la ciutat la dependència d'aquest sector. Ja abans de la covid-19, tant aquesta entitat com altres de Ciutat Vella havien denunciat l'expulsió de veïnat per la implantació d'apartaments turístics. Per exemple, el passat 29 de setembre de 2021, aplegué en el web de l'entitat el següent missatge:

La turistificació és com un tèrmit... Es va menjant habitatges i finques, i no t'assabentes fins que et veus al carrer. Aquesta nova normalitat que ens porten... s'està revelant que és més del mateix, però amb més fúria

(<https://amicsdelcarme.com/>)

La metàfora del tèrmit entronca amb la idea de voracitat que hem vist que usava Guillem. Des d'aquest punt de vista, el coronavirus seria una agressiva erupció del capitalisme i del model hegemònic de ciutat. Però, des d'un altre punt de vista, es presenta com una agudització puntual de problemes específics de l'urbs. Són dues accepcions de la definició d'una pandèmia que s'ha manifestat amb diversos efectes en la vida quotidiana de les persones als quals els moviments urbans han respost amb iniciatives que analitzarem en el proper apartat. Esbossarem ací una formulació d'aquells que s'han manifestat a través de les accions dels moviments urbans.

Un primer efecte va ser la limitació de la mobilitat i dels contactes cara a cara, sobretot durant el confinament inicial. Es van traslladar a la virtualitat l'educació, el treball o l'oci. L'accés a les noves tecnologies va esdevenir gairebé un imperatiu i la cura de persones dependents es va veure dificultada. D'una banda, i sobretot en

barris envellits, hi havia persones majors que estaven soles i que, impedides de visites de familiars o de professionals d'atenció domiciliària, necessitaven la cura del veïnat. D'altra banda, els infants requerien de més atenció a les llars amb un plus d'atenció educativa.

Com a segon efecte, persones que obtenien ingressos d'activitats econòmiques informals o irregulars van veure impedit l'accés a béns de primera necessitat i els va ser impossible fer front al pagament de l'habitatge. Aquest efecte es va multiplicar per la limitada capacitat de resposta dels serveis públics. Una limitació deguda a la manca de recursos disponibles, però també a una atenció burocratitzada i individualitzada. Les paraules de Guillem, del Sindicat de Barri del Cabanyal, expressen gràficament com la pandèmia hauria aprofundit els efectes de les desigualtats socials gràcies a les limitacions de la intervenció d'unes institucions públiques incapaces d'atendre totes les persones que ho requerien.

Molta gent té contractes en negre... I... serveis socials moltes voltes no donava cobertura, a no ser que la situació estiguera clarament estipulada,... Els protocols són tancats, i responen a unes situacions molt determinades... Si no estàs en eixa caselleta concreta, no estàs, i no te van a fer paper...

(GUILLEM)

Un tercer efecte sobre la vida quotidiana de les veïnes i els veïns ens porta de nou a les dificultats de mobilitat i a la burocratització dels serveis públics. El confinament i la implantació del teletreball han distanciat enormement l'administració de moltes usuàries i de molts usuaris.

Finalment, un darrer efecte és que la pandèmia ha suposat l'aplicació d'intenses formes de control en l'espai públic per una doble via: la vigilància de moviments (en especial de col·lectius estigmatitzats) i el buidat de carrers i places d'activitats que hi concentraven gent, com el trànsit de turistes i el consum en terrasses d'establiments de restauració.

Aquest ventall d'efectes sobre la vida de les persones ha posat a prova costures socials que els moviments urbans miren de refermar. És de nou Guillem qui ho expressa molt gràficament quan diu que el paper d'aquests moviments «és teixir contrapoder entorn a totes les situacions de la nostra vida quotidiana». En la mateixa línia es concep la situació des d'EntreBarris, plataforma que aglutina, entre altres entitats, el Sindicat de Barri del Cabanyal i Cuidem Benimaclet. Rosa, una activista de la plataforma, parlava en els següents termes en una entrevista al programa *La clau de pas*, de Radiorriols:

Estem construint alguna cosa que pensem que és important en l'àmbit de ciutat... i que ens ha donat la base per a fer front millor a l'agreujament de la

crisi del sistema de cures, les desigualtats socials, les expulsions del veïnat, les vulnerabilitats, les violències sistèmiques derivades... Un escenari que es va complicar després de la pandèmia de la covid-19 i on ens vam organitzar per a seguir amb eixa xarxa de cures i per a treballar la solidaritat entre veïnes, per exemple, amb diverses xarxes d'aliments arreu de la ciutat

(*La clau de pas*, 15 de març de 2021)

El concepte de «cures» es combina amb el de «suport» i amb la noció de «xarxa» per a definir el camp d'acció dels moviments urbans durant la pandèmia amb iniciatives que demostren que la qüestió sanitària, que en primera instància sembla el front més evident en la definició de la pandèmia, no és l'únic.

5. INICIATIVES VEÏNALS EN RESPOSTA A LA COVID-19

Al poc temps de l'inici del confinament, institucions, empreses, comerços, professionals, entitats benèfiques, associacions, moviments socials o grups informals de persones començaren ben aviat a desenvolupar iniciatives que buscaven respondre a les necessitats que emergien. Les televisions i les xarxes socials s'ompliren de mostres de solidaritat. Veïnats que s'organitzaven per a fer la compra a un veí o veïna major, comerços que donaven productes als més necessitats, grups de persones que teixien i regalaven mascaretes de forma desinteressada o artistes que feien concerts gratuïts en línia. El confinament domiciliari va convertir l'àmbit de la proximitat en un dels escenaris més fèrtils per a aquest tipus de propostes. Les associacions veïnals i els col·lectius de barri tingueren un paper fonamental a l'hora de promoure, dinamitzar i fer visibles aquest tipus d'iniciatives de suport mutu. En un primer moment, associacions veïnals i col·lectius de barri aturaren llur activitat prèvia, adaptaren el seu funcionament a la virtualitat i començaren a organitzar-se per a posar en marxa diverses iniciatives de resposta en xarxa. Per exemple, diferents col·lectius de la ciutat de València com el Sindicat de Barri del Cabanyal, Cuidem Benimaclet, la Saïdia Comuna, Orriols en Bloc o Veïnat en Perill d'Extinció difongueren cartells per a dinamitzar l'ajuda mútua entre veïns i veïnes. Els penjaven en algun espai comú dels edificis amb la finalitat de dinamitzar l'ajuda entre el veïnat més proper. A més d'incloure algunes recomanacions i mesures sanitàries, presentaven graelles on apuntar-se per a demanar ajuda o per a oferir-la, en qüestions com fer la compra, passejar una mascota, cuidar infants, tirar el fem, comprar medicaments o pujar la bombona de butà. S'hi podien llegir lemes com «Que la por no ens aïlle, fem xarxa, fem barri» (Cuidem Benimaclet), «Activem una xarxa segura de solidaritat» (Sindicat de Barri del Cabanyal), «Contra el coronavirus, solidaritat i suport entre veïns i veïnes» (La Saïdia Comuna)

o «Ante la crisis del coronavirus ¡en Orriols nos cuidamos en bloque!» (Orriols en Bloc).

Més enllà de la resposta a les necessitats més immediates, la plataforma Veïnat en Perill d'Extinció va organitzar junt amb altres col·lectius de Ciutat Vella activitats com esmorzars, berenars, festes de disfresses, un concurs de paelles, decoració de balcons o concerts per Instagram. Un seguit de propostes que sota el lema «Cadascú en sa casa i el barri en la de totes» buscava trencar amb l'aïllament que implicava el tancament domiciliari. En la mateixa línia, Russafa Veïnal va convocar junt amb altres col·lectius, per Pasqua, una penjada de catxerulos als balcons amb missatges i l'AVVCC Amics del Carme va convocar el concurs de fotografia «Des del balcó» amb l'objectiu de compartir fotos del barri durant el confinament i construir un relat compartit de què significa convidaure en temps de pandèmia.

Aquestes iniciatives es difongueren per xarxes socials i foren promogudes principalment per col·lectius veïnals que han sorgit els últims anys i que pertanyen a la xarxa EntreBarris. Tenen un perfil d'activista més jove i amb una major competència en l'ús de les TIC. Tanmateix, les associacions hereves del moviment veïnal dels anys setanta, amb participació de persones de més edat i amb menor presència en xarxes socials, també portaren a terme accions de suport. Maria José Broseta, presidenta de la Federació d'Associacions Veïnals de València, relatà que una de les mesures de suport era ajudar les persones a omplir papers per a l'atur o per a l'ERTO o per a ajuts socials. Així, malgrat les limitacions de contacte social, moltes associacions continuaren atenent les necessitats dels seus veïnats ajudant-los en la gestió de diferents tràmits, cosa que era important per a les persones que rebien aquesta ajuda, però també beneficiós per a l'estat anímic al si de les associacions. A més a més, aquestes AAVV també van dedicar esforços a mantenir contacte i donar suport emocional per telèfon a alguns dels seus membres més majors, en molts casos dones que viuen soles.

En tot cas, a mesura que passaven els dies i es feia evident que la situació de pandèmia es perllongaria en el temps, alguns d'aquests col·lectius desenvoluparen iniciatives que anaven més enllà de l'escala més immediata de l'edifici. Per exemple, Mireia, membre de Cuidem Benimaclet i de l'Assemblea Feminista de Benimaclet, explica que en un primer moment van apostar per promoure el suport entre el veïnat més pròxim, tot contribuint a la generació de xarxes d'ajuda en alguns edificis. Més endavant pujaren l'escala d'actuació al nivell de barri a través de cartells en farmàcies i supermercats, pràcticament els únics llocs d'interacció presencial amb el context del confinament. La iniciativa es consolidà com a Xarxa de Suport Mutu i Cures de Benimaclet, organitzada per a respondre al context específic de la pandèmia però en continuïtat amb la Xarxa Comunitària de Cures en la qual ja venia treballant l'Assemblea

Feminista de Benimaclet des de l'any 2018. Es va concebre com una xarxa autogestionada que funciona de forma autònoma de les institucions i que pretén allunyar-se de l'assistencialisme. Durant els mesos que va funcionar va desenvolupar tasques d'assessorament laboral i d'habitatge, ajuda per a fer la compra, tirar el fem o cuidar xiquets, facilitació de recursos psicològics, acompanyaments telefònics contra la solitud no desitjada, alertes enfront de violències masclistes o suport a persones sense llar.

Un altre exemple és la Xarxa d'Aliments del Cabanyal, organitzada pel Sindicat de Barri del Cabanyal basant-se en les mateixes idees del suport mutu veïnal, l'autonomia i el no-assistencialisme. Segons Guillem, d'aquest col·lectiu, l'efecte combinat que tingueren l'aturada de l'economia informal i la limitació de resposta dels serveis socials els dugué a encetar aquesta iniciativa, durant el confinament. Malgrat les limitacions de moviment i contacte social, el Sindicat de Barri va aconseguir aglutinar donacions econòmiques i aportacions de diferents comerços per a una recollida d'aliments que fan dos dies a la setmana a la porta de supermercats, amb el voluntariat de veïnes i veïns. Iniciatives similars han estat desenvolupades en altres zones per l'AVV Amics de la Malva-rosa, per la Saïdia Comuna i pel col·lectiu Construyendo Malilla.

Són iniciatives que mostren el vigor de les xarxes de relacions teixides per associacions veïnals i per col·lectius de barri durant anys abans de la pandèmia, en el que conceben com una labor àmplia i diversa i interconnectada en el context de la ciutat i més enllà. Més de cent accions de l'àmbit de parla catalana eren arrelades al mapa d'iniciatives del diari *El Salto* i més de dues-centes s'inclouen al banc de dades i al mapa col·laboratiu del projecte Solivid, liderat per la UAB.

Molts col·lectius rebutgen explícitament l'assistencialisme i es guien, en canvi, pels principis de les cures, la solidaritat i el suport mutu. En línia amb aquesta orientació, tendeixen a buscar que tant els membres dels col·lectius com el veïnat amb necessitats s'involucren en el funcionament dels projectes. En aquest sentit, les iniciatives es conceben com una forma d'arribar a altres sectors poblacionals del barri i teixir xarxes veïnals que s'aspira a fer que perduren en el temps.

De manera paral·lela a aquestes iniciatives de suport mutu veïnal, els moviments urbans més crítics han funcionat com a altaveus de lectures crítiques sobre la crisi de la covid-19 i la seua gestió, promovent i difonent a través de les seues xarxes socials imatges, textos, notícies, xerrades i campanyes que ajudaven a ampliar els marcs de comprensió de la pandèmia i els imaginaris de les formes possibles de respondre davant d'aquesta crisi. Per exemple, pocs dies després de la declaració de l'estat d'alarma, diferents col·lectius de la xarxa EntreBarris demanaven a les seues xarxes socials l'aturada dels desnonaments, incidint en la vulnerabilitat que implicava perdre la llar en aquest nou context amb lemes com «Si voleu que ens quedem a casa, no ens feu fora!».

El dret a l'habitatge s'ha convertit en una de les principals reivindicacions dels moviments urbans els últims anys, cosa que explica que haja estat una de les primeres qüestions sobre la qual han incidit aquests col·lectius amb la crisi de la covid-19. En aquest sentit, des de la xarxa EntreBarris han fet difusió de les mesures públiques al voltant de l'habitatge aprovades durant la pandèmia, reivindicant alhora altres actuacions que es podrien dur a terme, han realitzat un formulari per a detectar i acompanyar casos de risc d'expulsió, han recolzat la vaga estatal de lloguers, han denunciat la reactivació dels desnonaments pocs dies després de la fi de l'estat d'alarma i han llançat la campanya #LaClauEstarJuntes, amb la qual reivindiquen el suport mutu veïnal davant de les desigualtats socials que ja denunciaven prèviament i que s'han vist potenciades amb la pandèmia.

Associacions veïnals i col·lectius de barri també van convertir-se en plataformes de defensa dels serveis públics, com evidencia la iniciativa de la Federació d'AAVV que convidava la gent a penjar pancartes i llençols blancs des dels balcons en defensa de la sanitat pública amb motiu del Dia Internacional de la Salut i la Sanitat. També col·lectius com la PAH València o la xarxa EntreBarris, els quals recolzaren activament el Pla de Xoc Social, un seguit de mesures d'emergència proposades per sindicats, organitzacions i plataformes socials a l'àmbit estatal per a donar resposta a la crisi de la covid-19 posant en el centre de les polítiques públiques la cura de les persones. Una campanya d'incidència política coordinada sota el lema «Organitzem-nos o tornarem a pagar la seua crisi», dins de la qual es van celebrar manifestacions en diferents ciutats de l'Estat espanyol el dia 20 de juny.

Un altre important objecte de disputa durant la pandèmia va ser l'espai públic. En un primer moment, durant el període de confinament, la presència de determinats subjectes estigmatitzats al carrer va generar respostes en diferents sentits. Col·lectius com l'AVVCC Amics del Carme denunciaren la concentració de persones sense llar en aquest barri durant el confinament, assenyalant el perill sanitari que implicava i demanant una actuació pública contundent, mentre que col·lectius com el Sindicat de Barri del Cabanyal convidaven en les seues xarxes socials a evitar les actituds de sospita, vigilància i denúncia, contraposant el lema «Habla con tus vecinos, no con la policía» a la idea dels «policies de balcó». Per altra banda, més endavant, en el període de transició a l'anomenada «nova normalitat» l'espai públic es va convertir en objecte de disputa a conseqüència de l'ampliació de terrasses d'hostaleria per a garantir la distància social. En aquest sentit, col·lectius com Russafa Veïnal difonien imatges de carrers d'aquest barri plens de gent junta amb lemes com «Distància de seguretat? Recuperem el carrer, Russafa és un barri, no un bar» o «Em deixeu passar? No volem més terrasses, volem caminar sense risc», mentre que l'AVVCC Amics del Carme llançava la campanya Ciutat Vella Oberta i Saludable, amb la qual proposava un decàleg de mesures per a la reconstrucció social i econòmica del centre històric on les

demandes de no-privatització de l'espai públic per a terrasses ocupaven un lloc protagonista.

Hi ha excepcions, com les xarxes d'aliments del Sindicat de Barri del Cabanyal o de Construyendo Malilla, però, a mesura que s'han anat relaxant les restriccions sanitàries, la majoria de les iniciatives de suport han deixat de funcionar i l'activitat dels moviments urbans ha tornat a centrar-se en les reivindicacions prèvies, que en molts casos consideren agreujades amb la covid-19. Dinàmiques com ara la privatització i la saturació de l'espai públic reemergeixen amb renovada força en un context on les restriccions sanitàries han comportat una important ampliació de terrasses d'hostaleria en detriment dels espais públics.

Fet i fet, la covid-19 ha posat sobre la taula problemes preexistents i respostes que també hi eren. Així, no és tant que s'hagen generat vincles i formes de col·laboració veïnal inexistents prèviament, sinó que l'organització i les xarxes veïnals que portaven anys teixint-se arran del treball d'associacions veïnals i col·lectius de barri han permès generar de forma àgil iniciatives de resposta a la crisi social i sanitària. Tota aquesta experiència de treball prèvia a la pandèmia i tot el capital social i relacional que tenen aquests col·lectius han permès que es donen respostes a aquesta crisi, posant en valor la importància de les xarxes comunitàries de barri que es construeixen, en gran part, gràcies al treball dels moviments urbans.

6. RESPOSTES A UNA PANDÈMIA AVUI, CLAUS D'AGENDA PER A DEMÀ

Els moviments urbans s'han vist esperonats per les desigualtats territorials, amb posicionaments que es mouen entre la institucionalització i la protesta. Conformen un conjunt divers d'organitzacions i projectes l'origen dels quals es pot datar als anys setanta, quan el moviment veïnal protagonitzà la reivindicació d'infraestructures i serveis i perseguí, amb èxit, l'aturada de projectes urbanístics per a defensar espais públics oberts a la ciutadania. Els anys vuitanta, aquell moviment s'anà institucionalitzant i sorgiren noves entitats. A les acaballes del segle xx i els albors del XXI van anar sorgint plataformes que s'oposaven a projectes especulatius des de posicions de defensa patrimonial i, ja ben entrat el nou segle, i en bona mesura amb l'impuls del moviment 15-M, han emergit mobilitzacions que, vinculades als moviments autònoms, alterglobalistes, antimilitaristes, anti-feixistes, ecologistes o feministes, s'oposen a la ciutat neoliberal. Aquests moviments han convertit l'espai urbà en terreny de disputa, de forma més o menys global i, en el cas de moviments de recent creació, de lluita contra el sistema capitalista i les seues diferents manifestacions.

La covid-19 ha afectat especialment els veïnats de barris de València amb menor renda mitjana, però ha agreujat processos que afectaven el conjunt de la ciutat tot posant en qüestió aspectes del model de ciutat que la conformen en

conjunt. Així, els moviments urbans han vist la pandèmia bé com un node de diverses crisis pròpies del sistema capitalista o com a qüestió que potencia i posa en evidència diferents contradiccions i desigualtats provocades per l'ordre neoliberal. En qualsevol cas, les seues actuacions han anat dirigides a efectes particulars de la pandèmia que, si bé no són interpretats d'igual manera per tots els moviments, en bona mesura coincideixen.

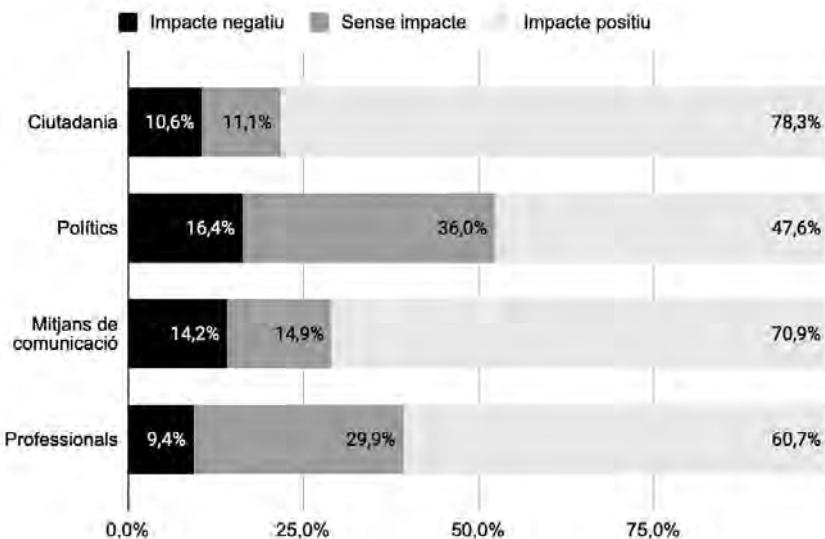
La limitació de la mobilitat i dels contactes va ser un primer efecte. Va agutzar situacions de dependència i es va veure acompanyada de la centralitat de les TIC, a les quals no tothom podia accedir. Els moviments hi van respondre amb iniciatives de suport veïnal i de servei dirigides a atendre sectors amb carències especials no sols per a cobrir necessitats materials, sinó també d'oci i d'entreteniment. Els col·lectius amb un perfil d'activista més jove hi tingueren especial protagonisme, gràcies a la seua destresa amb les TIC, però en altres casos també es va recórrer al telèfon. Això va donar renovades energies als mateixos activistes per a emprendre les seues accions, unes energies que miraven de transmetre a persones soles. Les iniciatives anaven de l'escala d'edifici a la de barri.

Un segon efecte va ser la multiplicació de dificultats quotidianes per a persones que vivien de l'economia informal a causa, en part, d'uns serveis públics que no van mostrar només mancances de recursos, sinó també les pròpies d'una gestió burocràtica que, practicada a distància, semblava menys humana i menys accessible. Els moviments urbans han respost a aquest efecte posant en marxa xarxes de suport que han estat especialment útils per a persones en situació d'exclusió. Ho han fet sobretot en barris perifèrics a partir de xarxes i relacions consolidades des d'abans de la pandèmia i que en alguns casos es desplegaren en relació amb accions d'altres ciutats.

Els moviments urbans que han desenvolupat aquest tipus de resposta s'han preocupat per no caure en una pràctica assistencialista i han mirat d'involucrar la població atesa com a agent actiu de canvi. De fet, les iniciatives de suport mutu que han sorgit han obert una via de generació de consciència i d'incorporació de nous membres al moviment urbà que pot sorgir quan les persones van més enllà de la cobertura de les seues necessitats més urgents i peremptòries per a incorporar-se a pràctiques de reciprocitat que reforcen el teixit social. I tot plegat sense que els moviments hagen renunciat al reclam del reforçament dels serveis públics, en especial en un camp d'acció intensa com és el de l'habitatge.

Un tercer efecte de la pandèmia que destaquen les persones activistes, prou vinculat amb el primer, són les dificultats per a fer gestions administratives en un context de burocratització i d'implantació de teletreball. En aquest cas la resposta han estat pràctiques d'atenció domiciliària telefònica o en línia i, en molts casos, amb la dinamització de xarxes veïnals de suport que també oferien aquesta possibilitat.

FIGURA 2. *Impacte de la covid-19 en la percepció social de la ciència (ciutadania, polítics, mitjans i professionals)*

FONT: Elaboració pròpia a partir d'enquesta.

Un quart efecte de la covid-19 que hem destacat són dues tendències en els usos de l'espai públic. Primer, s'ha donat una agudització del control i la vigilància. Segon, les terrasses de bars i restaurants han estès l'ocupació de places i carrers, a l'empara de disposicions públiques que pretenien garantir la distància social al mateix temps que fomentar el consum en hostaleria. Els moviments urbans han reclamat que s'atenguera població sense llar i han animat el veïnat a evitar actituds de sospita i vigilància per a promoure que s'active la confiança mútua entre persones en els espais públics. A més, en especial en barris de Ciutat Vella i l'Eixample s'ha exigint que s'alliberen places i carrers d'usos privats, per al seu lliure gaudi per part del veïnat.

El suport mutu va emergir amb força durant els mesos de confinament i va revitalitzar el teixit de barri. Els moviments de creació més recent han estat particularment incisius en aquesta tasca, pel perfil d'activistes amb major competència en ús de TIC, per la joventut dels seus integrants. Amb tot, les associacions conformades per persones més majors també van desenvolupar iniciatives d'ajuda mútua sobretot dirigides a persones majors. De forma que els moviments

urbans han generat o reforçat xarxes de suport intrageneracionals, però també intergeneracionals a escala de finca o de barri.

El que hem vist per al cas de València és una agudització de necessitats vinculades a la manca d'aliment, a la soledat no desitjada o a la preocupació per un espai públic en què es produïen acusades restriccions d'ús. Però no han estat una novetat ni l'ajuda mútua desplegada pels moviments urbans ni les dinàmiques urbanes de precarització, turistificació o privatització que la pandèmia ha posat al descobert i l'emergència de les quals ha demostrat la fortalesa de les xarxes generades durant anys per moviments urbans amb diferents generacions d'activisme. I tot sense abandonar el paper d'esperó dels poders públics que ha caracteritzat els moviments urbans des dels seus orígens. Les respostes que aquests moviments han donat en el passat als efectes de la pandèmia i les que donen avui formen part d'una lluita pel dret a la ciutat que la covid-19 ha posat en valor i marquen les claus d'una agenda de futur.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALBERICH, Tomás (2007). «Asociaciones y movimientos sociales en España: cuatro décadas de cambios», *Revista de Estudios de Juventud*, núm. 76, p. 71-89.
- BIGLIERI, Samantha; DI VIDOVICH, Lorenzo, i KEIL, Roger (2020). «City as the core of contagion? Repositioning covid-19 at the social and spatial periphery of urban society». *Cities & Health*, <<https://doi.org/10.1080/23748834.2020.1788320>>
- BIZBERG, Ilán (2020). «La normalidad era el problema». A: BRINGEL, B.; PLEYERS, G. [ed.]. *Políticas, movimientos sociales y futuros en disputa en tiempos de pandemia*. Buenos Aires: Clacso, p. 65-73.
- BLADES CANO, Àfrica, et al. (2020). «La solidaritat i el voluntarisme durant la crisi de la covid-19». *Perifèria*, núm. 25(2), p. 115-129.
- BRIGIDI, Serena; MANCINELLI, Fabiola; LEYVA-MORAL, Juan, i AUSONA BRETO, Marta (2021). «Privilegios, género y dignidad del tiempo en mujeres-madres-trabajadoras en la época de la covid-19». A: DEL CAMPO, A. [ed.]. *La vida cotidiana en tiempos de la covid. Una antropología de la pandemia*. Madrid: La Catarata, p. 141-155.
- BRINGEL, Breno; PLEYERS, Geoffrey (2020). «Introducción: la pandemia y sus ecos globales». A: BRINGEL, B.; PLEYERS, G. [ed.]. *Políticas, movimientos sociales y futuros en disputa en tiempos de pandemia*. Buenos Aires: Clacso, p. 9-32.
- CARD, Kenton (2018). «Urban Commons». A: LEITNER, H.; PECK, J., i SHEPPARD, E. [ed.]. *Urban Studies Inside-Out: Theory, Method, Practice*. Londres: Sage, p. 308-310.

- CASTELLS, Manuel (1986) *La ciudad y las masas. Sociología de los movimientos sociales urbanos*. Madrid: Alianza Universidad Textos.
- COMAS D'ARGEMIR, Dolors (2017). «Cuidados, género y ciudad en la gestión de la vida cotidiana». A: RAMÍREZ KURI, P., et al. [ed.]. *El espacio público en la ciudad neoliberal. Ciudadanías vulneradas y conflictos urbanos*. México: Instituto de Investigaciones Sociales, UNAM, p. 59-83.
- CUCÓ, Josepa (2009). «Los movimientos urbanos en la ciudad de Valencia: contexto y caracterización». *Zainak: Cuadernos de Antropología-etnografía*, núm. 31, p. 529-549.
- CUCÓ, Josepa [ed.] (2013). *La ciudad pervertida. Una mirada sobre la Valencia global*. Barcelona: Anthropos.
- DELGADO, Manuel (2016). *Ciudadanismo*, Madrid: La Catarata.
- DELLA PORTA, Donatella (2020). «Movimientos sociales en tiempos de covid-19: otro mundo es necesario». A: BRINGEL, B.; PLEYERS, G. [ed.]. *Políticas, movimientos sociales y futuros en disputa en tiempos de pandemia*. Buenos Aires: Clacso, p. 175-179.
- DELLA PORTA, Donatella; HÄNNINEN, Sakari; MARTTI, Siisiäinen, i SILVASTI, Tiina (2020). «The precarization Effect». A: DELLA PORTA, D.; HÄNNINEN, S.; MARTTI, S., i SILVASTI, T. [ed.]. *The New Social Division. Making and Unmaking Precariousness*. Nova York: Palgrave Macmillan, p. 1-23.
- DOMARATZKA, Anna (2018). «Urban Social Movements and the Right to the City: An Introduction to the Special Issue on Urban Mobilization». *Voluntas*, núm. 29, p. 607-620.
- DOMINGO, Andreu (2020). «La covid-19, un xoc de generacions?». *L'Avenç*, núm. 474, p. 68.
- FALÚ, Ana (2020). «La vida de las mujeres en confinamiento en las ciudades fragmentadas. Un análisis feminista de los temas críticos». *Astrolabio*, núm. 25, p. 22-45.
- FIORAVANTI, Hernán (2020). *Del Chino a Velluters. Urbanismo neoliberal, conflicto urbano y movimientos sociales en un barrio de Valencia*. Tesis doctoral: Universitat de València.
- FOUCAULT, Michel (1997). «Nacimiento de la biopolítica». *Archipiélago: Cuadernos de Crítica de la Cultura*, núm. 30, p. 119-124.
- GIBAND, David (2021). «“The City Belongs to Us!?”: Claiming Social Rights and Urban Citizenship in the Face of Urban Renewal Programs in a Mediterranean French City». A: FREGOLENT, L.; NEL-LO, O. [ed.]. *Social Movements and Public Policies in Southern European Cities*. Berlín: Springer, p. 91-112.
- GRAVANTE, Tommaso; POMA, Alice (2020). «Romper con el narcisismo: emociones y activismo de base durante la pandemia». A: BRINGEL, B.; PLEYERS, G.

- [ed.]. *Políticas, movimientos sociales y futuros en disputa en tiempos de pandemia*. Buenos Aires: Clacso, p. 209-218.
- HUOTARI, Pauli; TEIVAINEN, Teivo (2020). «Gobernanza global y horizontes democráticos más allá del coronavirus». A: BRINGEL, B.; PLEYERS, G. [ed.]. *Políticas, movimientos sociales y futuros en disputa en tiempos de pandemia*. Buenos Aires: Clacso, p. 75-83.
- KRINSKY, John; CALDWELL, Hillary (2020). «Las redes de los movimientos en la ciudad de Nueva York: resiliencia, reformulación y resistencia en tiempos de distanciamiento y brutalidad». A: BRINGEL, B.; PLEYERS, G. [ed.]. *Políticas, movimientos sociales y futuros en disputa en tiempos de pandemia*. Buenos Aires: Clacso, p. 218-227.
- LACCARRIEU, Mónica (2008). «Tensiones entre los procesos de recualificación cultural urbana y la gestión de la diversidad cultural». *La Biblioteca*, núm. 7, p. 242-253.
- MANSILLA, José (2020). *La pandemia de la desigualdad. Una antropología desde el confinamiento*. Barcelona: Bellaterra.
- MARTÍ COSTA, Marc; BONET, Jordi (2008). «Los movimientos urbanos: de la identidad a la glocalidad». *Revista Scripta Nova*, núm. 210.
- MOMPÓ, Eva (2019). «Por un barrio vivo y combativo». *Movimientos urbanos en búsqueda de autonomía desde El Cabanyal*. Tesis doctoral: Universitat de València.
- MORÉ, Paloma (2020). «Cuidados y crisis del coronavirus: el trabajo invisible que sostiene la vida». *Revista Española de Sociología*, núm. 29(3), p. 737-745.
- ORTIZ GUITART, Anna; SOLANA-SOLANA, Miguel (2021). «Desigualtats socials agreujades per la pandèmia». A: BURGUEÑO, J. [coord.]. *La nova geografia de la Catalunya postcovid*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia/IEC, p. 67-78.
- SANTAMARINA CAMPOS, Beatriz (2014). «El oficio de la resistencia. Salvem y Viu al Cabanyal como formas de contención del urbanismo neoliberal». *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, núm. 69(2), p. 305-326.
- SANTAMARINA CAMPOS, Beatriz; MONCUSÍ FERRÉ, Albert (2013). «De huertas y barracas a galaxias faraónicas: percepciones sociales sobre la mutación de la ciudad de Valencia». *Papers. Revista de Sociologia*, núm. 98(2), p. 365-391.
- SANTAMARINA CAMPOS, Beatriz; MOMPÓ LÓPEZ, Eva (2015). «Tácticas de resistencia en la ciudad. Alternativas desde los movimientos urbanos en El Cabanyal (València, España)». *AIBR*, núm. 13(3), p. 381-405.
- SEQUERA, Jorge (2020). *Gentrificación. Capitalismo cool, turismo y control del espacio urbano*. Madrid: La Catarata.
- SUSSER, Ida; TONNELAT, Stéphane (2013). «Transformative cities: The three urban commons». *Focaal*, núm. 66, p. 105-121.

- TORRES PÉREZ, Francisco; MONCUSÍ FERRÉ, Albert (2018). «Gentrificació, precarització i dinàmiques veïnals en barris pluriculturals. Una reflexió des de València». A: MONCUSÍ FERRÉ, A.; TORRES PÉREZ, F., i FIORAVANTI, H. [ed.]. *Barris i ciutats en clau pluricultural*. València: Neopàtria, p. 133-210.
- WOOD, Lesley (2020). «Movimientos sociales como servicios esenciales». A: BRINGEL, B.; PLEYERS, G. [ed.]. *Políticas, movimientos sociales y futuros en disputa en tiempos de pandemia*. Buenos Aires: Clacso, p. 189-198.

7. Fer recerca en temps d'incertesa

MONTSERRAT CASTELLÓ
ANNA SALA-BUBARÉ
NÚRIA SUÑÉ-SOLER

1. FER RECERCA: UNA PROFESSIONI DE RISC EN UN CONTEXT CANVIANT

La carrera i formació dels investigadors, especialment dels novells, és cada cop més complexa degut a la creixent competitivitat i globalització del context acadèmic i a la manca de finançament i d'oportunitats de promoció i llocs de treball estables. Tot i les iniciatives nacionals i supranacionals destinades a donar suport al desenvolupament dels investigadors novells, les taxes d'abandonament segueixen sent elevades a nivell de doctorat, i les persones que persisteixen solen informar d'uns nivells alts d'estrès i d'ansietat, problemes de conciliació laboral i familiar i poques oportunitats de desenvolupament professional.

L'aparició de la pandèmia de la covid-19 ha tingut un innegable impacte negatiu en la salut física i psicològica de les persones, que només ara comencem a avaluar en la seva justa mesura. El col·lectiu investigador arreu del món no sols no va aturar la seva activitat, sinó que en molts casos la va incrementar, si bé en condicions alterades que han suposat mutacions personals i socials que analitzarem al llarg d'aquest capítol.

D'una banda, la pandèmia ha implicat el tancament de les universitats i els centres d'investigació en períodes puntuals, la cancel·lació d'esdeveniments nacionals i internacionals, la supressió de convocatòries de places docents i de recerca o la congelació de convocatòries i allargament de terminis. Aquests canvis, paral·lels als que va patir tota la població (p.e., confinament, teletreball i tancament dels centres d'educació obligatòria), han suposat un daltabaix administratiu, però també una valoració de les prioritats i el sentit de determinades activitats i accions de recerca que només ara estem en condicions de començar a valorar.

Conèixer fins a quin punt i en quin sentit els professionals han experimentat alteracions en la seva activitat investigadora, quins col·lectius s'han vist més

afectats o quins han estat els factors mediadors dels canvis i algunes mutacions que encara perduren ens pot ajudar a entendre millor com encarar els riscos i la incertesa en una professió que ha fet de la resiliència un valor transversal reconegut com a essencial.

D'altra banda, la pandèmia de la covid-19 està promovent canvis en els objectius i prioritats de la ciència. Els investigadors estan cridats, més que mai, a encarar els reptes socials, ambientals, de salut i tecnològics i dur a terme recerques socialment responsables que repercuteixin de manera directa en millores per a la vida de les persones. Aquest tipus de recerca necessàriament requereix teixir aliances i complicitats entre diferents disciplines i tradicions de recerca, quelcom encara molt poc freqüent a molts dels departaments universitaris i centres d'investigació de casa nostra.

En aquest context, resulta pertinent preguntar-nos si alguns d'aquests canvis s'han produït als territoris de parla catalana i, en cas afirmatiu, quins aspectes han facilitat o dificultat el treball interdisciplinari, ràpid i coordinat dels investigadors per a fer front a la pandèmia, de quina manera s'ha gestionat la incertesa i fins a quin punt aquesta gestió respon als principis de la recerca socialment responsable que esmentàvem unes línies més amunt. Aquests principis, especialment rellevants davant el repte que ha suposat la covid-19, reclamen que la investigació es comprometí amb la igualtat de gènere, els principis ètics i afavoreixi l'alfabetització científica de la societat. De la mateixa manera, es reclama compromís públic i governança perquè aquesta investigació generi innovació i canvis en la societat i per a ella, amb la qual cosa resulta pertinent la promoció de projectes en els quals s'impliquin agents socials diversos que complementin, enriqueixin i, en ocasions, també ajudin a problematitzar o qüestionar el paper de la recerca tradicionalment pensada, dissenyada i duta a terme en entorns acadèmics.

La investigació prèvia ha demostrat que els principis que orienten aquesta recerca i innovació responsables no formen part de la tradició investigadora d'algunes disciplines, de manera que hi ha barreres i condicionants, tant individuals com institucionals, que sovint operen de manera implícita i dificulten o impossibiliten els canvis a l'hora de dissenyar, desenvolupar o difondre la recerca. Aquestes barreres i aquests condicionants són encara molt poc coneguts i l'aparició de la pandèmia covid-19, i la consegüent mobilització de grups de recerca de diferents àmbits disciplinaris amb objectius diversos per a la gestió de la crisi, ofereix un escenari idoni per a analitzar los i modelar els factors d'èxit.

En aquest capítol recollim els resultats de diferents estudis duts a terme per a conèixer l'impacte que ha tingut la covid-19 en la recerca acadèmica que es fa als diferents territoris de parla catalana (Catalunya, València i les Illes Balears) i analitzar fins a quin punt ha alterat les formes de sentir, actuar i pensar de més de 1.500 investigadors i investigadores dels territoris de parla catalana que van participar-hi.

Els estudis entronquen amb altres projectes en el context català i europeu que tenen com a darrera finalitat contribuir al desenvolupament de la identitat investigadora en el context actual que, com hem vist, reclama una investigació multidisciplinària, flexible i responsable, orientada als reptes de la societat (<http://www.researcher-identity.com>).

En primer lloc, analitzem l'impacte de la pandèmia covid-19 en el benestar emocional i la tasca investigadora. En segon lloc, ens centrarem en les estratègies que han permès que els investigadors fessin front a les conseqüències negatives de la crisi. Finalment, discutirem les dades que informen de canvis en la presència i la percepció dels científics sobre la recerca a la societat.

2. PRIMERA CONSTATACIÓ: LA PANDÈMIA TÉ UN MAJOR IMPACTE EMOCIONAL EN ELS COL·LECTIUS (TRADICIONALMENT) MÉS VULNERABLES

La recerca disponible prèvia a la covid-19 sobre els efectes de les quarantenes o els confinaments forçats sobre les persones ofereix resultats clarament convergents. En situacions en què es restringeix la llibertat individual, s'altera la rutina habitual, es redueix el contacte social i físic i hi ha la percepció generalitzada d'una alarma social, les persones tendeixen a patir situacions d'angoixa i estrès emocional. Les revisions sistemàtiques realitzades en el context de brots de malalties infeccioses indiquen que l'angoixa emocional és generalitzada, considerable, i alguns dels seus efectes adversos prevalen mesos després (Brooks *et al.*, 2020). En general, aquests estudis posen en relleu dues grans categories principals d'angoixa o pertorbació emocional causades per les quarantenes o els confinaments: l'aparició o intensificació d'emocions negatives i l'aparició d'estrès i fatiga.

Pel que fa a les emocions negatives, tant el confinament com la pèrdua de la rutina habitual i/o reducció del contacte físic i social provoquen estats de frustració i sensació d'aïllament, que, al seu torn, poden estar associats a ansietat, irritabilitat, insomni, indecisió, baix estat d'ànim, ràbia i esgotament emocional. Els efectes de l'estrès i la fatiga són a bastament coneguts i sovint es manifesten en la sensació d'esgotament extrem, manca de concentració, deteriorament del rendiment laboral i reticència o renúncia al treball.

Menys coneguts són els potencials efectes a llarg termini del malestar emocional associat a situacions puntuals de crisi i quarantenes. Hi ha evidència que aquests efectes es poden prolongar mesos, i fins i tot anys, i que poden derivar en comportaments desadaptatius, com per exemple les conductes d'abús de drogues observades 3 anys després del brot de SARS (Brooks *et al.*, 2020). En els pitjors casos, aquest esgotament emocional pot provocar psicopatologies com la depressió i trastorns de salut mental relacionats amb el trauma.

Els resultats de la primera enquesta de la prestigiosa revista *Nature* realitzada a investigadors postdoctorals en l'àmbit acadèmic (Woolston, 2020) indiquen que el 80% dels participants va admetre patir dificultats en el desenvolupament de la seva activitat investigadora a causa de la pandèmia covid-19, mentre que a més de la meitat els costava més discutir les seves idees de recerca o compartir el seu treball amb el seu supervisor o amb col·legues. Menys del 10% va rebre una pròrroga de les seves beques o contractes de treball.

Aquestes dificultats s'agregen quan ens fixem en col·lectius específics d'investigadors. Així, gairebé la meitat dels investigadors novells, amb una situació laboral precària, una alta competitivitat laboral i dèficits de finançament, van tenir problemes amb els seus supervisors i un terç, especialment dones, no van rebre cap tipus de suport. Més de dos terços van afirmar estar convençuts que la pandèmia havia afectat negativament les seves perspectives professionals i un terç va perdre una feina postdoctoral o una oferta com a conseqüència de la pandèmia.

De manera similar, els resultats pel que fa a l'impacte emocional de la pandèmia en el personal investigador dels territoris de parla catalana indiquen una intensificació de les emocions següents, ordenades a continuació de més a menys impacte: fatiga, ansietat, estrès, frustració, apatia, tristesa i impotència.

Més d'un 30% dels participants va reconèixer que l'estrès, la fatiga, l'ansietat i la frustració havien augmentat significativament, mentre que sentiments com ara la tristesa, apatia i impotència ho van fer en el 20% els casos. En l'altre extrem del continu, un 15% de les persones enquestades va afirmar no haver notat cap intensificació d'aquestes emocions, mentre que la majoria d'investigadors i investigadores va informar d'un augment moderat.

A més, l'anàlisi va mostrar que l'impacte emocional de la covid-19 en els investigadors convergeix en dos efectes principals. El primer, que anomenem *angoixa emocional*, és el que més explica com es van sentir els investigadors i inclou els sentiments de tristesa, impotència, ansietat, frustració, apatia. El segon respon a la síndrome d'estar cremat (*burn-out*) i comprèn majoritàriament la sensació de tensió i fatiga. Aquest resultat ens indica que les persones que van experimentar una de les emocions relacionades amb l'angoixa emocional, com ara la tristesa, van patir també les altres emocions d'impotència, ansietat, frustració i apatia. De la mateixa manera, els investigadors que van sentir nivells alts de tensió també van experimentar fatiga.

No tots els col·lectius van patir aquests efectes d'igual manera. Els resultats indiquen que a menys edat, més probabilitats de patir angoixa emocional. També el fet de sentir-se aïllat i haver experimentat problemes de salut augmenta la probabilitat de patir angoixa. A més, l'angoixa emocional augmenta quan els més joves són dones, estan en situacions laborals precàries, amb poca orientació o

supervisió dels seus caps, amb poques perspectives laborals futures i dificultats per a conciliar la vida personal i la feina.

En relació amb el *burn-out*, el factor amb un impacte negatiu més elevat va ser la percepció d'empitjorament de la capacitat de conciliar la vida personal i la feina de recerca durant el confinament. Algunes variables s'hi sumen i dibuixen un retrat similar a l'anterior: el perfil amb un increment més significatiu de *burn-out* era el d'una dona jove, que té o ha tingut problemes de salut, que ha de tenir cura d'altres persones, que se sent aïllada d'altres col·legues, sobretot del seu supervisor, i que té unes condicions laborals precàries.

3. SEGONA CONSTATACIÓ. ELS DIFERENTS PERFILS D'INVESTIGADORS ENCAREN DE MANERA DIFERENT ELS REPTES DERIVATS DE LA COVID-19

Com hem vist, hi ha proves aclaparadores en el sentit que la pandèmia i les consegüents mesures de contenció han tingut un impacte emocional significatiu diferencial en la vida de les investigadores joves amb responsabilitats de cura familiar i condicions laborals precàries. L'objectiu d'aquest apartat se centra a explorar com han encarat els diferents col·lectius d'investigadors els reptes que la pandèmia ha suposat per a la seva activitat de recerca, i, si s'escau, quins canvis o estratègies es mantenen també un cop aixecat el confinament i, per tant, esdevenen mutacions que perduren en la recerca que es fa en entorns acadèmics.

Els comentaris dels investigadors quan els demanàvem per allò que havien fet per a continuar investigant malgrat els reptes i dificultats originats per la situació pandèmica es poden organitzar en tres grups en funció dels seus propòsits. Un primer grup en el qual no vam trobar cap evidència que haguessin actuat de manera estratègica i en el qual es declaren superats per la situació. En el segon grup s'agrupen els que es van plantejar la situació com un dilema entre fer recerca o tenir cura de la seva salut i el seu benestar personal. Finalment, el tercer grup inclou totes aquelles estratègies que investigadors i investigadores van posar en marxa per a fer possible la seva activitat de recerca en condicions de confinament. Veiem com es concretaven les estratègies incloses en cadascun d'aquests grups, així com les relacions entre aquestes categories i els perfils investigadors.

3.1. Superats per la situació. No hi ha gaire a fer

En aquesta primera categoria s'agrupen aquells comentaris d'investigadors (gairebé el 13%) que no mencionen cap comportament estratègic; és a dir, que no van fer res o es van limitar a reaccionar de manera emocional davant la situació adversa. Un nombre petit dels que no van fer res (un 5%) van indicar que no els calia, que ja estaven acostumats a treballar sols, a casa i/o sota pressió. D'altres,

en canvi, hi van reaccionar de manera negativa (7,35%), enfadant-se, sentint-se aclaparats o renunciant a cap opció de canvi, acceptant que no s'hi podia fer res. Aquestes reaccions se centren en el patiment, l'angoixa o la impotència, però no permeten sortir-ne. Els investigadors que no van esmentar cap estratègia per a adaptar-se a la situació tampoc van experimentar gaires canvis, no van perdre l'interès, van continuar sent productius i tampoc van tenir problemes a l'hora de mantenir l'equilibri entre la investigació i la seva vida personal.

En canvi, els que només van reaccionar emocionalment com a resposta a la crisi van ser els que més van reduir la seva activitat de recerca, així com la seva capacitat per a mantenir l'equilibri entre la investigació i la seva vida personal, sovint en detriment de la segona.

Així doncs, les persones que no van fer res per a afrontar la situació de crisi se situen en els dos extrems d'un continu: per una banda, hi ha les persones que no van actuar perquè no van sentir que els calgués fer-ho, i per l'altra hi ha les que no van actuar perquè l'enorme impacte de la covid-19 en les seves vides i feines les va sobrepassar totalment.

Deixar d'investigar

Menys d'un 10% van admetre que havien renunciat a investigar, totalment o parcial. Quan la renúncia va ser només parcial, es van haver d'ajustar les expectatives, reduir l'activitat i el nombre de tasques o, fins i tot, rebutjar projectes per la impossibilitat d'assumir més feina. En alguns casos la renúncia va ser deguda a l'augment inesperat d'altres tasques, com ara la docència.

Com era d'esperar, els investigadors i investigadores que tenien cura d'altres persones a casa van ser els més propensos a deixar d'investigar. En aquests casos, l'impacte negatiu i el cost laboral i emocional de la situació de confinament va ser elevat.

3.2. El dilema és continuar fent recerca o tenir cura del benestar personal

La segona categoria aplega els comentaris relatius a les estratègies que basculen entre mantenir el ritme de treball i les tasques de recerca o tenir cura del benestar personal i garantir l'equilibri entre la vida personal i laboral. Més de dos terços del personal investigador van plantejar-se aquest dilema, fet del tot esperable quan les dues activitats es van haver d'encabir en un únic espai —el personal i familiar—, sovint compartit amb altres persones. Dels comentaris es desprèn la dificultat per a combinar ambdues activitats, com si posar energies en una indefectiblement excloués la possibilitat de fer-ho en l'altra.

Dins d'aquest grup, la majoria va decantar la balança cap a les estratègies i accions destinades a tenir cura del benestar personal i mantenir-se saludable per

a gestionar millor les conseqüències emocionals de la pandèmia. Les accions destinades a preservar o millorar la salut, com ara el foment de l'activitat física, el descans, la relaxació o els bons hàbits alimentaris, van ser molt freqüents (des del ioga, passant per iniciar una dieta saludable o prendre el sol a la terrassa). Quan els esforços es van centrar en el benestar psicològic, llavors es van prioritzar les estratègies per a regular els pensaments negatius i el malestar, centrant-se més en el present o en la temporalitat de la situació. En alguns casos, les estratègies també passaven pel suport de les xarxes personals familiars o d'amistats.

El col·lectiu de dones investigadores, i especialment aquelles amb responsabilitats de cura (ja sigui de fills o d'altres familiars), van ser les que, de manera significativa, més es van plantejar aquest dilema i la majoria el van resoldre sacrificant la seva cura i el benestar personal per a mantenir la recerca al dia. Específicament, les que van escollir aquesta opció van esmentar que treballaven més que mai, sense parar i a hores intempestives, és a dir, sense mantenir els ritmes i horaris habituals de descans, menjars i son. Algunes fins i tot van reconèixer explícitament que van haver d'abandonar la vida familiar per a mantenir-se al dia en les activitats de recerca.

Curiosament, la pressió dels equips enfocada al manteniment de la productivitat també augmenta les probabilitats de sacrificar el benestar personal per a continuar fent recerca. Les persones que van patir problemes de salut també van encarar aquest dilema més significativament que la resta, però en aquests casos la tria va ser obligada a favor de la cura personal.

Com era d'esperar, els col·lectius que van resoldre el dilema prioritzant la recerca per sobre de la cura personal no van aconseguir el seu objectiu, atès que són els que de manera significativa van reduir més la seva productivitat durant el període de confinament.

Malgrat el que acabem d'esmentar, també gairebé un terç dels participants van ser capaços de conciliar la vida personal i la feina a casa gràcies a estratègies de diferenciació de les dues activitats, a través de l'organització d'horaris i rutines que tenien en compte el benestar i el temps familiar, o de la creació d'un espai de treball a casa diferenciat dels espais de descans i oci. Aquests investigadors i investigadores que es van proposar acabar la jornada a una hora estipulada prèviament per a gaudir de temps per a estar amb la seva família, parella o amistats, o per a fer exercici físic sense estar esgotats al final del dia, també van ser més capaços de mantenir el ritme de treball sense sentir-se tan desbordats, la qual cosa indica l'efecte preventiu d'aquesta estratègia.

3.3. Noves eines de recerca per a la nova situació de pandèmia

Aquesta categoria inclou totes aquelles estratègies que els investigadors van posar en marxa per a adaptar la seva activitat de recerca a les condicions de

confinament. Entre aquestes estratègies destaquen el treball col·laboratiu, l'organització de tasques i l'establiment de plans de treball, l'adaptació de les eines i els procediments de recerca o bé la prioritització d'unes tasques en detriment d'altres.

Més organitzats que mai

Gairebé la meitat dels participants (43,27%) van esmentar estratègies que implicaven una organització estricta de la feina que, curiosament, no formava part de la seva manera d'encarar la recerca abans del confinament. Així, els comentaris relatius a establir o modificar els horaris i les rutines de treball, que sovint també suposaven planificar detalladament el temps que dedicaven a la recerca o a l'establiment de prioritats que els permetien ser selectius, s'albiren com a estratègies adaptatives que van permetre a molts investigadors i investigadores fer recerca des de casa sense comprometre més del compte el seu benestar personal familiar i social.

Tanmateix, quan analitzem les dades per col·lectius, ens adonem que tant els investigadors i investigadores en formació com els que no havien de tenir cura d'altres persones són els que més van esmentar aquest tipus d'estratègia, que no sols els va permetre mantenir el ritme de treball, sinó també patir menys alteracions emocionals.

Adaptar-se... sí o sí

Gairebé un quart dels participants (23,86%) van reconèixer que, per força o de grat, van haver d'idear accions i estratègies destinades a modificar els projectes i les activitats en curs per a adaptar-los als nous reptes, necessitats o conseqüències de la pandèmia. Algunes adaptacions van ser merament instrumentals, com ara la necessitat de descobrir i utilitzar noves eines per a treballar des de casa (des de programaris de reunions i conferències fins a eines d'anàlisi de dades que permetessin el treball a distància sincrònic). Tanmateix, en molts casos, les adaptacions van afectar aspectes clau dels projectes de recerca en curs, com ara els objectius, els procediments de recollida o d'anàlisi, o, per descomptat, el cronograma. Des dels primers mesos del confinament, alguns investigadors i investigadores —bàsicament ja consolidats— van ser molt conscients que calia repensar les preguntes i el focus de les seves recerques i van iniciar nous projectes, la majoria aplicats, sovint interdisciplinaris per a donar resposta als reptes sorgits de la nova situació. Alguns exemples mediàtics són prou coneguts però les evidències indiquen que aquest fenomen es va donar de manera transversal en moltes disciplines de manera gairebé espontània. Més tard van aparèixer convocatòries públiques que

fomentaven aquest tipus de recerca, però en molts casos, els projectes ja estaven en marxa per iniciativa dels investigadors.

La comunitat com a inspiració *versus* l'aïllament com a recurs

Buscar espais de socialització i respostes conjuntes amb altres investigadors —tant de l'entorn proper com de l'internacional— va ser un recurs esmentat per més d'un centenar d'investigadors (16,50%) acostumats a treballar en equip, que van entendre que aquesta era la millor manera de mantenir vius els seus projectes. En canvi, els que habitualment treballaven de manera individual (14,84%), van agrair disposar de més temps per a avançar en tasques específiques que tenien pendents de feia temps (com l'escriptura de llibres o articles).

3.4. *Les estratègies per a fer front a la pandèmia són personals i contextuals alhora*

Els resultats indiquen de manera clara que les dones investigadores —especialment amb responsabilitats familiars durant el confinament— van ser les que més van sacrificar el seu benestar i l'equilibri entre la vida personal i el treball per a mantenir el seu nivell d'eficiència i productivitat.

Les estratègies són també diferents en funció de l'estatus i el nivell de desenvolupament de la carrera investigadora, amb tot el que això suposa respecte a les condicions de treball a l'acadèmia. Així, tot i que el col·lectiu de doctorands va ser el que més es va esforçar per a organitzar-se, curiosament també va ser el menys capaç de canviar els plans i ajustar la seva recerca a la nova situació. Si hi afegim la sensació d'aïllament que tenien, en resulta un quadre complicat. No és fàcil mantenir la motivació i la implicació per una recerca que acaba d'iniciar-se, quan s'està sol a casa i es perd el contacte regular amb referents i companys.

L'estratègia radical de deixar de fer recerca va ser més freqüent en aquelles persones que van experimentar un impacte negatiu en el seu ritme de treball, les tasques de recerca o la seva capacitat per a trobar un equilibri entre la investigació amb altres exigències, tant de la feina com de la vida personal. També en algunes que es van veure col·lapsades i sense ajuda per a atendre les seves responsabilitats assistencials —fills, avis o familiars— durant el confinament.

Malgrat l'evidència dels efectes negatius de la pandèmia en les perspectives professionals, a partir de les nostres dades no hem identificat estratègies dirigides específicament a pal·liar aquestes conseqüències. Totes les estratègies recollides per a fer front a la pandèmia són d'alguna manera locals, és a dir, centrades en la gestió dels problemes del moment i no encarades a planificar o a repensar la pròpia carrera investigadora.

D'altra banda, es tracta també en general d'estratègies dissenyades i desenvolupades a nivell individual, buscant ajustos personals. No hi ha proves d'estratègies institucionals que donin suport a investigadors i investigadores per a fer front a la situació. Reprendrem aquestes qüestions més endavant.

4. FER RECERCA I DISSEMINAR-LA. L'IMPACTE SOCIAL DE LA CIÈNCIA

La recerca ha demostrat que les opinions de la ciutadania sobre la ciència i els investigadors són predictores de com utilitzen la informació científica. Per aquest motiu, és decisiu que la societat entengui els mecanismes de construcció dels coneixements científics i n'assumeixi el caràcter refutable i temporal per a fer més clars la connexió i els límits entre els resultats científics i la formulació de polítiques. Aquestes percepcions també eviten visions dogmàtiques de la ciència i l'alienació de les persones que volen construir les seves pròpies opinions (Chu *et al.*, 2021; Lu *et al.*, 2021; Post *et al.*, 2021). Com en altres situacions, l'augment de notícies falses durant la covid-19 ha complicat l'accés, comprensió i utilització per part de la ciutadania d'informació fiable i basada en la investigació.

No obstant això, no està clar fins a quin punt la pandèmia ha afectat la manera en què s'han comunicat els avenços científics a nivell local, atès que la recerca sobre les percepcions socials de la ciència en aquest període és pràcticament inexistent. Una excepció notable és l'estudi realitzat pels editors de l'editorial Frontiers (Rijs; Fenter, 2020), en el qual es van recollir més de 25.000 respostes d'investigadors i investigadores de ciència i salut de tot el món. A més d'oferir proves de l'impacte de la covid-19 en el treball personal i institucional dels participants, els resultats indiquen les opinions i preocupacions dels investigadors sobre els efectes negatius de la pandèmia en el finançament a mitjà i llarg termini i la necessitat de lluitar contra les falses notícies científiques i promoure polítiques basades en la investigació.

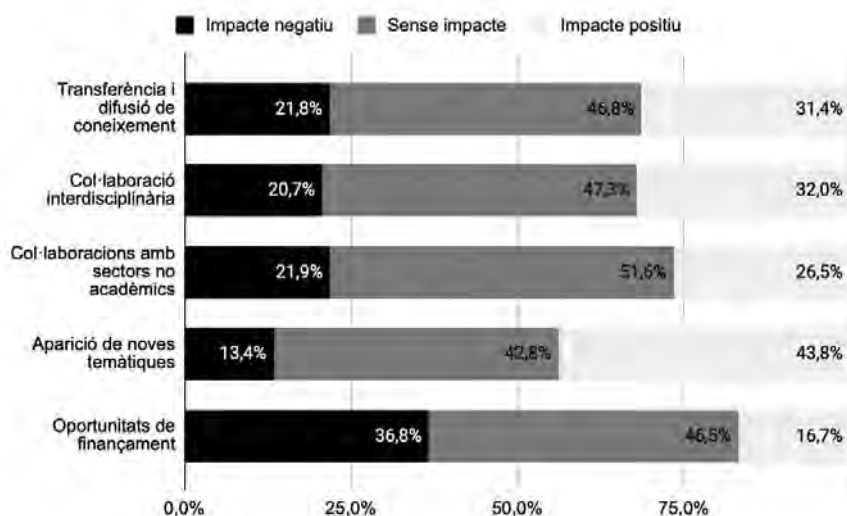
En aquest apartat discutim els resultats relatius a les percepcions del personal investigador sobre l'impacte de la pandèmia covid-19 en les pràctiques de recerca de cada disciplina, i en la percepció social de la ciència dels investigadors dels territoris de parla catalana.

4.1. Mutacions de la recerca durant el primer confinament

Globalment, gairebé la meitat de les persones enquestades no van percebre cap impacte en les pràctiques de recerca en la seva disciplina. Aquesta proporció va ser lleugerament menor quan ens referim als canvis de temàtica i més gran per a les col·laboracions fora de l'àmbit acadèmic i les col·laboracions interdisciplinàries. Tenint en compte que l'estudi es va dur a terme durant els primers mesos de la pandèmia

covid-19, és possible que en aquell moment encara no s'haguessin establert col·laboracions de recerca interdisciplinàries, una de les millors eines per a lluitar contra la covid-19 (Lee; Haupt, 2021). Seria interessant indagar si, en les etapes posteriors de la pandèmia, aquesta percepció va canviar i si els canvis han estat més grans en relació amb les pràctiques i també amb l'aparició de nous temes de recerca o amb l'augment de la col·laboració intersectorial i interdisciplinària. Un percentatge significatiu, tot i que inferior, de persones enquestades va reconèixer també un impacte positiu en la prioritització de la transferència de coneixement (vegeu la Figura 1).

FIGURA 1. *Percepcions sobre l'impacte global de la covid-19 en les pràctiques de recerca (totes les disciplines)*

FONT: Elaboració pròpia.

L'anàlisi de les diferències entre disciplines va mostrar patrons interessants que ens ajuden a interpretar aquestes troballes. Així, els investigadors de ciències de la salut són els que en major mesura van reconèixer que havien canviat els temes de recerca i que havien gaudit de més oportunitats de finançament. Al començament del brot de covid-19, els investigadors en ciències de la salut, especialment de disciplines mèdiques, van ser els primers a ser cridats a respondre a la crisi, la qual cosa va suposar prioritzar l'estudi del virus SARS-COV-2 i la malaltia covid-19 amb noves oportunitats de finançament. No obstant això, a la fase inicial de la pandèmia, aquests investigadors van percebre un impacte negatiu

en la transferència i la difusió del coneixement en major mesura que els seus homòlegs d'altres disciplines. Els resultats qualitius poden explicar aquesta troballa. Molts investigadors i investigadores estaven preocupats per l'impacte de les falses notícies i la desinformació dels ciutadans pel que fa al coneixement científic i van reclamar una comunicació i difusió més rigoroses dels resultats científics. Aquest problema va ser particularment agut per als investigadors en ciències de la salut, ja que la majoria de les notícies falses estaven relacionades amb el virus i la pandèmia (Hartley; Vu, 2020; Van der Linden *et al.*, 2020).

En canvi, els investigadors de ciències socials van ser els que van percebre un impacte més positiu de la pandèmia covid-19 en totes les àrees avaluades, incloses la transferència de coneixement i les col·laboracions interdisciplinàries, la qual cosa sembla indicar que la pandèmia ha tingut un impacte positiu en la promoció d'un cert canvi de pràctiques en aquestes disciplines. Curiosament, les conseqüències socials immediates (per exemple, efectes econòmics, psicològics o educatius) en la fase inicial de la pandèmia, així com els efectes del confinament, sembla que es van interpretar per part dels investigadors com a qüestions que calia encarar mitjançant propostes interdisciplinàries i intersectorials, sobretot per part de les persones que fan recerca des de les ciències socials, que també van reconèixer que la pandèmia covid-19 anava acompanyada de l'aparició de nous temes de recerca i més oportunitats de finançament. Per tant, sembla que els beneficis no van ser només percebuts pels investigadors i investigadores de les ciències de la salut, sinó també pels de les ciències socials, fins i tot en major mesura. Aquest és un resultat d'alguna manera sorprenent, ja que les ciències de la salut, especialment la medicina, semblaven dominar l'interès i el focus de les primeres estratègies per a fer front a la crisi. Tot i això, aquestes disciplines ja tenien finançament i valoració públics molt millors que altres abans de la pandèmia (Comissió Europea, 2020). En canvi, mentre encara es trobaven en el rerefons de la gestió de crisi, els investigadors en ciències socials van percebre un augment significatiu d'oportunitats de recerca per les seves disciplines, en finançament i nous temes de recerca per a contribuir a la gestió de la crisi.

D'altra banda, els col·lectius de ciències, arquitectura i enginyeria no van percebre cap impacte en les pràctiques i oportunitats de recerca en les seves disciplines, malgrat les convocatòries de col·laboracions interdisciplinàries i l'omnipresència de la tecnologia en la manera d'afrontar la situació (Kara; Khoo, 2020; Vargo *et al.*, 2021). Desconeixem si el paper d'aquestes disciplines va canviar en fases posteriors de la pandèmia.

Els investigadors d'humanitats van ser els que van percebre menys canvis positius deguts a l'impacte de la pandèmia en la recerca que habitualment despleguen des de la seva disciplina. Al contrari, van esmentar que els recursos per a la investigació en el seu àmbit havien minvat els primer mesos de pandèmia. Els resultats qualitius suggereixen que els i les investigadores d'aquestes disciplines no es van

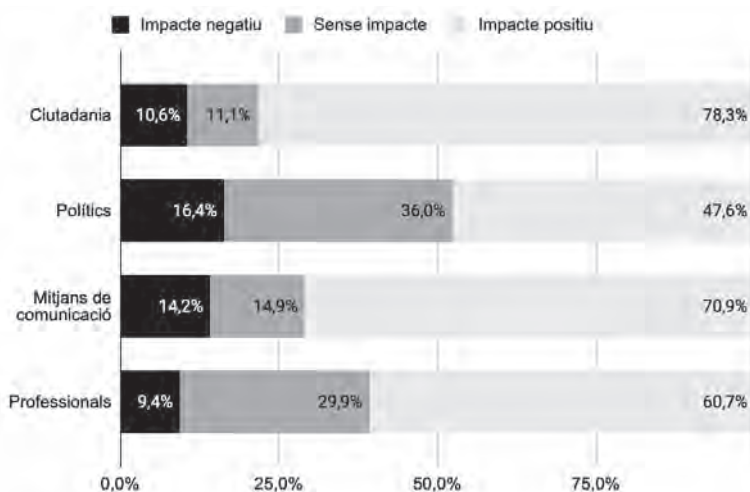
sentir emplaçades per part dels agents que financen la recerca i els mitjans de comunicació a fer front a les conseqüències de la pandèmia, malgrat que, des de la seva perspectiva, les implicacions filosòfiques i històriques d'aquesta crisi eren clares des del principi.

En conclusió, l'impacte de la pandèmia covid-19 té implicacions diferents en la recerca segons les disciplines. En el cas de les ciències, humanitats i enginyeria o arquitectura, les implicacions són inferiors a les que van mencionar els investigadors de les ciències de la salut o socials, almenys els primers mesos de pandèmia, tot i reconèixer que es tractava d'una crisi global i crítica que ens interpel·lava a tots. Malgrat les crides a analitzar-ne les conseqüències des de tots els angles, la resposta inicial a casa nostra es va centrar preferentment en l'àmbit sanitari.

4.2. La pandèmia i la percepció social de la ciència

Pel que fa a l'impacte de la pandèmia covid-19 en la percepció social de la ciència, els resultats mostren una valoració global generalment positiva de la resposta ciutadana o dels mitjans de comunicació i un cert escepticisme respecte a l'impacte real en la política. És a dir, des de la perspectiva dels investigadors el context pandèmic que va crear les condicions adients perquè la ciutadania, els mitjans de comunicació, i, en menor mesura, també la classe política, estiguessin disposats a acceptar respostes basades en la recerca per a explicar el que estava passant (vegeu la Figura 2).

FIGURA 2. *Impacte de la covid-19 en la percepció social de la ciència (ciutadania, política, mitjans i professionals)*

FONT: Elaboració pròpia a partir d'una enquesta.

L'anàlisi detallada de les dades revela que aquestes diferències podrien estar relacionades amb el clam dels investigadors per a aconseguir que les polítiques estiguin realment basades en l'evidència científica, així com en la necessitat de millorar les seves condicions de treball i el finançament de la recerca en totes les àrees disciplinàries per a garantir la competitivitat dels projectes. A més, les diferències entre disciplines tornen a mostrar que els investigadors d'humanitats van ser els més crítics amb els canvis, mentre que, com es podia esperar, els de les ciències de la salut van ser els que més van percebre canvis positius en la valoració de la seva feina per part dels quatre agents socials.

4.3. Lliçons apreses i oportunitats de futur

Pel que fa a les lliçons apreses i les oportunitats de futur, el nostre darrer objectiu, els resultats indiquen que, tot i que els principis que orienten la noció de Recerca i Innovació Responsables (RIR) encara no són habituals a les pràctiques de recerca a casa nostra (Comissió Europea, 2020; 2021; Mejlgaard *et al.*, 2019), les investigadores que van participar a l'estudi són conscients de la necessitat d'incorporar-los a la seva activitat habitual per a fer front als reptes que tenim davant. Els canvis afecten quatre aspectes cabdals per a l'aplicació d'aquests principis que detallem a continuació.

Rellevància de la ciència per a la ciutadania i la societat

La pandèmia covid-19 es va interpretar per a molts investigadors i investigadores com una possibilitat llargament anhelada de modificar la percepció de la ciència i presentar-la com una activitat útil i necessària per a resoldre molts del reptes de la societat contemporània. Tanmateix, per a la majoria, la reivindicació és encara ben viva i demana un reconeixement explícit sostingut, no conjuntural, lluny encara de ser realitat. Paral·lelament, hi ha una certa autocrítica respecte de les habilitats i la dedicació que requereix l'activitat de difusió científica, no sempre a l'abast de qui ha de complir amb els requisits per a iniciar o mantenir una carrera acadèmica.

Les notícies falses i el paper dels mitjans de comunicació

El segon aspecte té a veure amb el paper dels mitjans de comunicació durant la pandèmia i, especialment, amb la preocupació per la presència de notícies falses i l'anomenada infodèmia a l'hora de difondre els resultats de la investigació durant la pandèmia covid-19. El dilema de mantenir i augmentar la seva presència als mitjans de comunicació sense renunciar al rigor no té una solució fàcil des de la perspectiva dels participants que, de manera unànime, reclamen una millor educació científica sense concretar gaire quines mesures la garanteixen. De molts

comentaris es desprèn la convicció, potser una mica ingènua, que el fet de tenir espai als mitjans, de ser presents en entorns comunicatius ciutadans i difondre de primera mà els avenços científics, és clau perquè els resultats de la recerca arribin en «bon estat» a la societat i serveixin per a combatre la desinformació.

El que sembla clar és que la necessitat de difondre en entorns no especialitzats els resultats de la recerca i fer-ne objecte de reflexió social no se circumscriu només al coneixement directament relacionat amb la pandèmia covid-19, sinó també als avenços relacionats amb la resta de reptes socials, ambientals i econòmics que afecten la nostra societat. Aquesta és segurament una de les lliçons més clares per al futur. No van ser pocs els participants que es van mostrar interessats a intervenir fins i tot en tertúlies en les quals es tractessin temes científics, entenent que són moltes i variades les qüestions socials, de salut, tecnològiques o econòmiques que haurien de ser tractades per experts.

Relacions entre ciència i política

Una altra de les lliçons que emergeix de les respostes dels participants té a veure amb la necessitat de millorar la relació entre ciència i política en ambdós sentits, és a dir, garantint el desenvolupament de polítiques basades en la investigació i incorporant investigadors i investigadores experts en àmbits de responsabilitat política. L'interès té a veure amb el convenciment que l'evidència científica ha de ser la base del desenvolupament tant de polítiques com de discursos mediàtics.

Precisament, l'existència d'alguns canals de col·laboració incipient entre la comunitat política i científica, creats arran de la pandèmia, són per a molts investigadors la llavor a cuidar per tal que aquesta sintonia tingui continuïtat al marge de l'excepcionalitat. No es tracta només d'escoltar els agents científics per a desenvolupar polítiques, sinó també de crear canals estables de col·laboració, garantint la pluralitat i la representativitat i degudament redimensionats per a mantenir-los de manera regular.

Inversió i finançament de la recerca

La majoria dels investigadors van apuntar que la pandèmia ha fet encara més evident la necessitat d'augmentar el finançament de la investigació i de fer accessible aquest finançament a tots els temes d'investigació i disciplines que adrecin reptes rellevants per a la societat per a resoldre reptes actuals i prevenir crisis futures (socials, econòmiques, energètiques, climàtiques, etc.). Aquests comentaris van ser més freqüents en els àmbits de les ciències humanes i socials que reclamen el seu paper clau a l'hora de garantir un progrés harmònic de la societat. Tenint en compte que la inversió en R+D en el nostre context encara se situa per

sota de la mitjana de la UE (Comissió Europea, 2020; Mejlgaard *et al.*, 2019), aquests resultats són poc sorprenents.

Van ser molts els investigadors que també van esmentar les seves precàries condicions laborals en el nostre context i les dificultats per a obtenir finançament, tot i la formació d'alt nivell i els esforços constants per a estar al capdavant de la recerca internacional. El clam, en aquest cas, es dirigeix al foment de polítiques governamentals per a millorar les condicions de recerca i reduir la precarietat, sobretot d'investigadors i investigadores novells. Els arguments en aquest cas són, en general, poc corporativistes i enllacen amb el reconeixement del valor de la ciència com una inversió en coneixement que, al seu torn, repercuteix en l'educació ciutadana.

5. MUTACIONS DE L'ACTIVITAT INVESTIGADORA PER A ENCARAR AMB ÈXIT SITUACIONS D'INCERTESA

Mentre estem escrivint aquestes línies es compleixen dos anys justos del primer confinament i de l'establiment de l'estat d'alarma. Les dades que serveixen de base per a aquest capítol es van recollir quan ja feia gairebé tres mesos que estàvem tancats, en el moment de major incertesa i amb les universitats i els centres de recerca tancats. De l'experiència i l'evidència acumulada al llarg d'aquests dos anys se'n deriva un conjunt de consideracions respecte de les mutacions que perduren i el seu impacte en els contextos de recerca a casa nostra.

La primera d'aquestes consideracions fa referència a la poca presència institucional en els relats dels reptes i els canvis encarats pels investigadors durant la pandèmia. Tots els estudis ens mostren, de formes diferents i des d'angles diversos, que el major pes en la gestió de l'impacte de la pandèmia en la recerca ha recaigut sobre els individus, i que el suport institucional no apareix quan es tracta de gestionar l'impacte emocional, ni en el moment de disposar d'estratègies que facin possible la tasca de continuar investigant o simplement adaptar-se a la nova situació. És cert que aquest abandonament dels col·lectius més precaris va ser segurament més accentuat durant els mesos inicials de confinament general, quan l'impacte sobre la població va ser més gran i el coneixement sobre l'evolució de la pandèmia era encara escàs. Sembla evident que en aquests moments inicials les institucions universitàries van prioritzar les adaptacions docents i la cobertura i les prestacions dels campus virtuals. Tanmateix, és prou conegut que no és possible encarar amb èxit situacions d'incertesa des de posicions individuals ni sense tenir cura de les persones que han d'estar a la primera línia de la gestió de la crisi. La necessitat de suport institucional passa per la provisió de mesures a diferents nivells que facin possible tant l'emergència de projectes ajustats a les necessitats del moment com el manteniment del benestar personal i les condicions de treball

en situacions de crisi. Això és especialment necessari per a determinats col·lectius com ara estudiants de doctorat i investigadors joves o postdocs, sovint en condicions precàries, i de manera especial per a les dones investigadores. Els resultats dels dos estudis que analitzaven l'impacte en les persones confirmen, una vegada més, que les dones pateixen més les conseqüències de les crisis i que cal posar en marxa mecanismes per a pal·liar el biaix de gènere, que no sols existeix, sinó que augmenta en situacions extremes.

La segona consideració té a veure amb les difícils relacions entre investigació i innovació, tradicionalment complicades en tots els àmbits, però especialment oblidades en les ciències socials, arts i humanitats. Malgrat que, com hem vist, són moltes les veus que des de fa anys reclamen que la investigació i la innovació siguin les dues cares d'una mateixa moneda, la mateixa estructura que embolcalla la recerca en entorns universitaris, des del finançament fins als requisits de disseminació, ha suposat mancances reiterades en el desenvolupament de projectes que incloquin tot el cicle que va de la idea al producte; la majoria dels equips de recerca dels territoris de parla catalana d'àmbits no tecnològics, com les ciències socials, arts o humanitats, han tingut greus dificultats per a vincular la recerca finançada en convocatòries competitives als processos d'innovació i de canvi.

La situació imprevista de la pandèmia i el subsegüent confinament han suposat per a un nombre rellevant d'investigadors i investigadores una oportunitat per a capgirar els plans i els projectes establerts, de manera que fins i tot en alguns casos s'han repensat les temàtiques i la forma d'abordar-les. En aquests casos, gairebé tots circumscrits a les ciències de la salut i socials, els investigadors van optar per prioritzar propostes de recerca vinculades a les necessitats del moment, que, de manera cridanera, reclamaven superar la bretxa entre recerca i innovació. Des de vídeos formatius fins a ajudes per a col·lectius desafavorits, per a assenyalar només dues iniciatives que coneixem en l'àmbit de les ciències socials, es tracta de projectes de recerca en els quals s'integren de manera indestriable la recerca i l'aplicació i en què les fronteres entre investigar i innovar es desdibuixen de manera consistent amb els principis de la recerca i la innovació responsables que fa anys que reclama la Unió Europea en els seus plans estratègics de recerca. Tanmateix, el rol institucional a l'hora d'afavorir o potenciar solucions innovadores que vinculin els processos de recerca als d'innovació és decisiu, especialment en situacions de crisi. Pensem, per exemple, en opcions que van des de posar la docència i els estudiants al servei de la recerca en situacions d'emergència fins a opcions menys radicals com alliberar temps d'altres tasques per a dedicar-les a prioritats de recerca o a la provisió de recursos per a desenvolupar projectes *ad hoc* interdisciplinaris; mesures que les institucions podrien estudiar per a esdevenir agents facilitadors de la recerca i la innovació responsables en futures situacions de crisi. En qualsevol cas, no s'hauria de mirar cap a una altra

banda, quan alguns col·lectius han iniciat canvis en les seves pràctiques que van en la direcció que reclamen les mateixes polítiques de recerca.

En tercer lloc, hi ha un conjunt de consideracions que fan referència a les relacions encara no del tot fluides entre ciència i societat. La percepció dels investigadors i investigadores que pensen que és possible no sols explicar què fan sinó interactuar amb la ciutadania al voltant dels interessos i resultats de la recerca sembla esperançadora. Caldria vetllar pel manteniment dels espais en què aquesta interacció ciència-ciutadania ha estat possible perquè la societat en surti en general beneficiada. El concepte de ciència ciutadana, que moltes instàncies europees han plantejat com un objectiu inajornable en la constitució de societats informades, responsables i sostenibles, requereix d'una major permeabilitat entre els col·lectius que dissenyen, financen, desenvolupen i es beneficien dels avenços científics. I, com és conegut, la permeabilitat permet canvis morfològics i substancials del tot necessaris quan parlem d'innovació i avenç social. És evident que aquesta permeabilitat i una major presència de la ciència a la societat requereixen alhora d'un debat sobre qüestions d'ètica de la recerca, en sentit ampli, que han estat restringides a sectors molt específics (com ara la biotecnologia i la genètica) i que, malgrat la seva dificultat, probablement ens ajudarien a definir prioritats respecte del tipus de societat —i de recerca— que volem en un futur proper. L'impacte d'aquests processos en les decisions polítiques no s'hauria de menystenir, sobretot en un context en el qual cada vegada són més freqüents els discursos no fonamentats en raonaments o evidències de cap tipus o, en el pitjor dels casos, en falsedats.

La presència d'investigadors i investigadores als mitjans de comunicació, i també en contextos d'assessorament a la presa de decisions polítiques, ha augmentat clarament durant la covid-19. El futur de la investigació i la innovació responsables a la nostra societat depèn en gran mesura de com aprofitem aquesta conjuntura per a l'establiment de processos i estructures permanents que afavoreixin la permeabilitat entre col·lectius al voltant de la producció científica, la generació i l'ús del coneixement i la innovació.

Una última consideració, vinculada estretament a les anteriors, emergeix de la reivindicació reiterada dels investigadors de millorar les condicions laborals i de recerca per a garantir una continuïtat en les persones i línies de recerca més enllà dels tres o quatre anys que habitualment permet el finançament de projectes a través de convocatòries competitives. Les dades discutides en aquest informe posen de manifest la importància de les condicions laborals, tant en les oportunitats com en la possibilitat de conciliar la recerca amb la vida personal i amb altres rols professionals, de les quals els investigadors en són ben conscients. En un moment com l'actual en què, degut a la pandèmia, el paper de la ciència quant a la seva relació amb la societat s'ha fet més evident que mai i hi ha un cert,

per bé que fràgil, consens social sobre la seva importància, no hauríem de deixar passar l'oportunitat de promoure canvis estructurals, llargament posposats, que han de fer possible unes millors condicions per als investigadors i les investigadores, i la recerca en el nostre país. Sense aquests canvis, la mutació que implica avançar cap a una societat compromesa amb la recerca i innovació responsables és improbable.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BROOKS, Samantha K.; WEBSTER, Rebecca K.; SMITH, Louise E.; WOODLAND, Lisa; WESSELY, Simon; GREENBERG, Neil, i RUBIN, Gideon James (2020). «The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence». *The Lancet*, núm. 395 (10227), p. 912-920.
- CHU, Haoran; YUAN, Shupeí, i LIU, Sixiao (2021). «Call them covidiot: Exploring the effects of aggressive communication style and psychological distance in the communication of covid-19». *Public Understanding of Science*, núm. 30 (3), p. 240-257.
- COMISSIÓ EUROPEA (2020). *Spain Horizon 2020 country profile*. Disponible a: <<https://webgate.ec.europa.eu/dashboard/extensions/CountryProfile/CountryProfile.html?Country=Spain>> [accés el 10 de juliol de 2021].
- COMISSIÓ EUROPEA (2021). *European innovation scoreboard 2021 – Spain*. Disponible a: <https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/innovation/scoreboards_en> (accés el 10 de juliol de 2021).
- HARTLEY, Kris; VU, Minh Khuong (2020). «Fighting fake news in the covid-19 era: policy insights from an equilibrium model». *Policy Sciences*, núm. 53 (4), p. 735-758.
- HELEN, Kara; KHOO, Su-Ming (2020). *Researching in the Age of covid-19*, volum III: *Creativity and Ethics*. Policy Press.
- LEE, Jenny J.; HAUPT, John P. (2021). «Scientific collaboration on covid-19 amidst geopolitical tensions between the US and China». *The Journal of Higher Education*, núm. 92 (2), p. 303-329.
- LU, Hang; CHU, Haoran, i MA, Yanni (2021). «Experience, experts, statistics, or just science? Predictors and consequences of reliance on different evidence types during the covid-19 infodemic». *Public Understanding of Science*, núm. 30 (5), p. 515-534.
- MEJLGAARD, Niels; BLOCH, Carter, i BARGMANN MADSEN, Emil (2019). «Responsible research and innovation in Europe: A cross-country comparative analysis». *Science and Public Policy*, núm. 46 (2), p. 198-209.
- POST, Senja; BIENZEISLER, Nils, i LOHÖFENER, Mareike (2021). «A desire for authoritative science? How citizens' informational needs and epistemic beliefs

- shaped their views of science, news, and policymaking in the covid-19 pandemic». *Public Understanding of Science*, núm. 30 (5), p. 496-514.
- RIJS, Chantelle; FENTER, Frederick (2020). «The academic response to covid-19». *Frontiers in Public Health*, núm. 8: 797. <<https://doi.org/10.3389/fpubh.2020.621563>>
- VAN DER LINDEN, Sander; JON ROOZENBEEK, i COMPTON, Josh (2020). «Inoculating against fake news about covid-19». *Frontiers in Psychology*, núm. 11, p. 2928.
- VARGO, Deedra; ZHU, Lin; BENWELL, Briana, i YAN, Zheng (2021). «Digital technology use during covid-19 pandemic: A rapid review». *Human Behaviour and Emerging Technologies*, núm. 3 (1), p. 13-24.
- WOOLSTON, Chris (2020). «Pandemic darkens postdocs' work and career hopes». *Nature*, núm. 585 (7824), p. 309-312.

8. Una estranya sacseja les nostres vides. Disseccionant les mutacions de la COVID-19 amb mirada sociològica

PAQUITA SANVICÉN-TORNÉ
IRENE CUSSÓ-PARCERISAS
MARIA ÀNGELS ABELLÁN LÓPEZ
DIANA JAREÑO-RUIZ

*Si hi ha una cosa segura
que podem esperar del futur
és l'inesperat.*

JOANDOMÈNEC ROS (2016:7)

1. ALERTA AMB ELS RISCOS GLOBAIS! QUE NO ENS FALTI LA SOCIOLOGIA!

Escrivim aquest text durant la primera quinzena del març de 2022. Fa just dos anys, l'11 de març de 2020, l'OMS va etiquetar la covid-19 amb el nom que ens l'ha fet familiar tot aquest temps: pandèmia. Una pandèmia global. En ser-ho, en l'àmbit local i en el global hem estat immersos —ho estem encara— en etapes d'impactes diversos, amb profunds efectes transformadors a nivell local, individuals i col·lectius, públics i privats. Una situació inesperada no prevista, encara que com recordaven els sociòlegs Oltra i Bosso (2020) probablement, si s'hagués estat alerta als estudis de la grip de 1918 i als avisos dels científics socials, la societat hauria pogut estar més preparada per a fer front a l'epidèmia i als canvis dràstics multidimensionals que ha comportat: personals i socials, privats i col·lectius, locals i globals. Cal esperar que tota la ciència aplicada, la investigació, l'anàlisi, la reflexió, les propostes que des de la sociologia s'han fet, publicat i explicat durant aquest temps, sumats al que s'està fent en aquests moments i als treballs que caldrà continuar encara, serveixi per a millorar tot allò que s'ha identificat com a millorable en la gestió i el teixit de les estructures socials en què habitem i anem fent, desfent i refent entre tots i totes.

Quants cops aquests anys a la universitat, a les classes de Sociologia, trasbalsades també per la covid-19, hem citat les paraules de Wright Mills en referència a l'esperança de les ciències socials i la imaginació sociològica per a afrontar les crisis? El sociòleg les escrivia, recordem-ho, sobre el món de 1957, però semblen dictades per l'ara mateix: «Allò que les persones necessiten no és només informació: en la nostra Era del Fet, sovint la informació acapara la seva atenció i supera la seva capacitat d'assimilar-la. [...] necessita una qualitat d'esperit que li permeti d'emprar la informació i de servir-se de la raó per tal d'assolir una comprensió lúcida del que succeeix en el món i del que pot esdevenir ell mateix» (Mills, 1987: 9). Quants cops hem tornat a Alain Touraine que, més recentment, el 2005, ens aportava reflexions sobre el nou paradigma necessari per a explicar i entendre el sentit, sense perdre'l, en un món profundament canviant? Quants hem citat la manera didàctica de Salvador Giner que explicava el canvi social tot dient que «los cambios no están aislados ni temporal ni espacialmente; es decir los cambios ocurren en cadenas de secuencias [...] y las consecuencias suelen reverberar en regiones enteras o virtualmente en todo el mundo» (Giner, 1994: 246). Amb tota probabilitat, però, el més citat ha estat Ulrich Beck i la més rellegida i consultada, la seua teoria dels riscos globals, en el sentit que «existen simultáneamente la inmaterialidad de las definiciones mediadas y contestadas del riesgo y la materialidad del riesgo en tanto que fabricado por expertos e industrias en todo el mundo [...]». Per a Beck, l'anàlisi del risc demana un enfocament interdisciplinari. La ciència del risc, sense la imaginació sociològica del risc construït i contestat, és cega (Beck, 2002: 6-28).

Per a evitar la ceguesa: ciència. Les sociòlogues i els sociòlegs de Catalunya i València han tingut un paper actiu i a primera línia des de l'inici dins i fora del marc universitari per a escodrinyar el repte que ha suposat a tots nivells —també científic— la covid-19. Per mitjà de la recerca i la transferència s'han ocupat de dissecionar amb metodologies qualitatives i quantitatives cadascun dels àmbits, espais, temps i rutines personals i socials que s'han vist modificats de cop i volta i d'un dia per l'altre. Han aportat a la societat en general, als professionals, als poders públics implicats en la gestió i comunicació dels riscos, dades, coneixements, anàlisis i propostes. Reflexions, evidències i dades científiques que han proporcionat llum enmig d'una allau d'informació incessant i sovint distorsionadora. Obiols i Rius feien referència a la responsabilitat de la sociologia actual en aquest sentit poc abans de l'esclat de la pandèmia: «Puede ayudar en el marco de la sociedad actual compleja y en cierta medida sobresaturada de información a identificar los posibles caminos alternativos y los beneficios y costes en términos de cohesión, equidad o sostenibilidad de cada elección» (Obiols; Rius, 2019: 9).

La rellevància del paper que ha tingut l'anàlisi sociològica en aquest període es constata ja en el volum de recerques que van iniciar-se de manera immediata per a

analitzar la situació en temps real i alertar amb proves dels impactes negatius que s'acumulaven. És significatiu que de les 237 aportacions que vam poder recollir per a l'informe *Impactes socials de la pandèmia covid-19 observats amb perspectiva sociològica. Aproximació a les anàlisis i aportacions realitzades des de la sociologia valenciana i catalana*, el 39% siguin elaborades i publicades entre març i desembre de 2021 (Abellán-López; Cussó-Parcerisas; Sanvicén-Torné, 2022). De les 52 investigacions identificades en aquell informe, tancat el setembre de 2021, 44 es van encetar a partir del març de 2020. En el cas de València, de les 58 referències, n'hi ha 39 que porten data de publicació a 2020, el 67,24%. Pel que fa a Catalunya, de les 179 referències, n'hi ha 52, el 29,05% del total, publicades el 2020. És una dada rellevant que les primeres recerques d'aquest període se centren en l'àmbit de l'educació tot iniciant-se just el mes de març, quan es va incorporar per força al vocabulari quotidià un (altre) concepte fins aleshores desconegut: 'confinament'. La urgència, responsabilitat i implicació sociològica feren que en un parell o tres de mesos des de tots els grups de treballs temàtics especialitzats es comencessin a fer públics resultats, dades i propostes sobre una situació que s'albirava de llarg recorregut en tots els àmbits.

En una situació d'extrema complexitat, com aquesta, amb una necessitat imperiosa d'analitzar pràcticament en temps real i fer propostes des de l'anàlisi calmada, contrastada i científica, s'ha fet més evident que mai la importància i el paper de la perspectiva sociològica tal com és i com s'ha dut a terme: implicada i aplicada en tota la seua dimensió. El 15 de maig de 2020, l'ACS i el COLPIS publicaven un comunicat de compromís actiu per a posar-se a disposició de la societat, autoritats etc.

[...] el trasbals excepcional i profund generat per la pandèmia es transformarà en una crisi més complexa, llarga i intensa que les viscudes fins ara; amb una gran capacitat desestabilitzadora que alterarà tots els ordres de la vida, i que hem de tractar de manera rigorosa, concertada i empàtica posant les persones al davant. En aquest escenari, els professionals de la sociologia i la ciència política som imprescindibles per a analitzar els fenòmens a què ens enfrontem i proposar marcs interpretatius, tècniques i metodologies per a identificar-los, conèixer-ne les causes i els efectes, mesurar els impactes socials, i imaginar mesures per a gestionar aquesta realitat emergent [...] oferim a les institucions i a la societat en general la disponibilitat i el coneixement de les nostres persones professionals i acadèmiques per a minimitzar les conseqüències negatives d'aquesta crisi i convertir-la en una oportunitat de repensar i millorar la governança i la cohesió de les nostres comunitats.

(ACS, COLPIS, 2020)

Gairebé en paral·lel, l'equip de direcció i edició de la *Revista de Sociología de la Educación (RASE)*, constituït majoritàriament per sociòlogues i sociòlegs de la

Comunitat Valenciana encomanen i publiquen *Educación en época de confinamiento: la tarea de renovar un mundo común* (Beltrán et al., 2020).

[...] una sociología en acción que se pretende crítica y solidaria no puede hacer como si no pasara nada. Mas bien la mirada sociológica —que interviene en aquello que mira— puede ofrecer sus herramientas de análisis para ponerlas al servicio de la sociedad de la que se nutre y a la que debe su sentido [...]. Desde una sociología en acción y en una situación excepcional como la que vivimos necesitamos propuestas de comprensión para la reconstrucción social y educativa. [...] esta pandemia marcará un antes y un después en el ámbito de la educación.

(BELTRÁN et al., 2020: 92-93)

Pensar en les persones, necessitat del coneixement científic per a abordar els canvis pensant en el bé comú, pensament crític, necessitat de propostes, acció, transformació... han estat objectius reiterats al llarg i ample de totes i cadascuna de les aportacions de la sociologia des de l'inici fins ara mateix. També és la finalitat d'aquest article, per força breument, que escrivim ara a partir de les dades de l'informe *Impactes socials* ja citat més amunt, sobre el qual aportem unes dades explicatives en l'apartat següent que titulem volgutament —pel que implica i representa el nombre, quantitativament i qualitativa— amb la xifra de referències de la sociologia valenciana i catalana que vam poder localitzar: 237.

El nombre de pàgines de què podem disposar ara i la finalitat del text que tenim entre les mans no ens permeten tractar tot el conjunt. Hem fet una tria temàtica atenent el volum específic que hem localitzat i també perquè són tres àmbits estructurals nuclears en què es concentren, interconnectades entre si, totes les problemàtiques de la vida en societat: famílies, educació i gènere. Tres àmbits, a més, en què la sociologia valenciana i catalana compta amb anys de recerca i aportacions consolidades i amb sociòlogues i sociòlegs de reconegut prestigi nacionals i internacional.

Cloem aquest article sobre els impactes i les dimensions dels canvis socials provocats per la covid-19 mentre sembla que el pitjor ha passat. Constatem que res no és com era abans. És la lògica dels canvis i els riscos. Alhora, estem immersos en els impactes d'un nou risc global, igualment de conseqüències mundials i locals diverses. La guerra de Rússia contra Ucraïna. Amb tota probabilitat, la sociologia haurà de ser cridada a fer l'anàlisi i a fer propostes: desplaçaments poblacionals, famílies, educació, gènere, treball, desigualtats, vulnerabilitats, poder, etc. Continuem sent actors del present i del futur. Els conflictes, els riscos tenen causes i conseqüències. Unes i altres són humanes. Benvinguts a la sociologia!

2. PARTIM DE 237 APORTACIONS SOCIOLÒGIQUES

El novembre de 2021 concloïem l'informe ja citat *Impactes socials de la pandèmia covid-19 observats amb perspectiva sociològica. Aproximació a les anàlisis i aportacions realitzades des de la sociologia valenciana i catalana*. Un treball encetat el juny de 2021 amb la finalitat de «localitzar, identificar, inventariar, visibilitzar i posar en valor la intensa, continuada i rellevant tasca sociològica» que sabíem que s'estava fent des del mateix moment de l'inici de la pandèmia. Conferències, intervencions en taules rodones, jornades, *webinars*, recerques, publicacions científiques i de caràcter divulgatiu, informes, etc. La cerca que es va fer indexa aportacions de professionals de la sociologia d'ambdues comunitats sobre les transformacions i afectacions socials derivades de la pandèmia, ja sigui formant part d'equips universitaris o des de responsabilitats en l'àmbit institucional o d'entitats en l'àmbit privat. Per sort per a la societat, l'ofici de sociòloga o sociòleg té un ampli camp d'actuació també més enllà de la carrera específica de Sociologia. La cerca, amb una metodologia que s'explica a l'informe, es va tancar el setembre de 2021. Tot i que, n'estem segures, el conjunt total existent era molt més nombrós, es van poder reunir 237 aportacions de temàtiques i tipus de contribucions diverses. La Taula 1 mostra un resum quantitatiu agrupat per temàtica. Aquest criteri temàtic ens ha permès ordenar i presentar la informació, si bé no és l'únic criteri possible. Cal tenir en compte, com mai, la pluridimensionalitat de les afectacions de la situació viscuda, encara ara. S'ha posat en el centre de la mirada sociològica les persones, però totes les aportacions tenen, d'una manera o una altra, com a característica la transversalitat, com la vida mateixa que es pren com a objecte d'estudi.

Així, quan s'analitza la situació viscuda per les famílies durant aquesta pandèmia, s'observa per força el treball, la cura, la desigualtat de gènere, les vulnerabilitats existents, els canvis de rols paterns, la pèrdua del contacte presencial i l'entrada del món virtual, l'impacte en l'educació, el paper de les xarxes socials en les actituds i presa de decisions. I a l'inrevés. Les recerques i aportacions etiquetades com a «sociologia política» tracten temes de conciliació laboral, gestió de la pandèmia per part dels municipis, models educatius municipals, etc. I a l'inrevés. Als estudis de desigualtat l'anàlisi és sobre persones, famílies, infants, joves, dones, persones immigrades, la bretxa digital... tot està relacionat amb la vida social. L'enfocament interrelacional és la tasca de la sociologia, per això és tan interessant i necessària.

Les dades concretes d'autores i autors, títols, tipologia, referències i enllaços d'accés estan detallades als annexos 1 i 2 de l'informe esmentat.

TAULA 1. *Aproximació a una agrupació temàtica possible de les aportacions de la sociologia valenciana i catalana sobre covid-19 localitzades fins al setembre de 2021*

Àmbits temàtics de la sociologia	Nombre d'aportacions
Sociologia de l'educació	51
Sociologia del gènere	20
Sociologia de la família	12
Sociologia de la joventut	13
Sociologia de la infància	11
Gent gran	9
Canvi social	17
Sociologia de la comunicació i el llenguatge	15
Sociologia política	16
Desigualtat social i estratificació	14
Sociologia del treball	12
Estudis internacionals, globalització	9
Sociologia de la religió	7
Sociologia de la salut	6
Sociologia de l'alimentació	5
Sociologia de les migracions	4
Discapacitat i societat	2
Sociologia analítica	2
Sociologia del temps	3
Sociologia del turisme	1
Innovació social	1
Riscos naturals i globals	3
Relacions socials	4
Total	237

FONT: Elaboració pròpia.

El text que ara escrivim és una reflexió amb finalitat divulgativa i es basa només en aquest informe i en les referències que hi són indicades. Som conscients que, des del setembre de 2021 fins a la data actual, hem viscut fases en la gestió política i social de la pandèmia diferents de les anteriors i que la sociologia, tant a la Comunitat Valenciana com a Catalunya, no ha parat d'aportar-hi llum i anàlisis, estudis, resultats de recerques ja finalitzades, etc. Tanmateix —en ser posterior al termini de cerca de l'informe inicial—, aquest article no pot contemplar la totalitat d'allò investigat, escrit, dit i publicat. Així, queden fora de la nostra mirada les aportacions de la sociologia valenciana i catalana publicades i divulgades en un o altre format posteriors a setembre de 2021.

Des d'aquí demanem excuses a les autores i els autors l'obra dels quals no podem tenir present ni referenciada. Confiem que el conjunt total de contribucions sociològiques a l'anàlisi de la situació i els impactes socials dels diferents moments i situacions viscudes durant la covid-19, de principi a fi, puguin ser localitzades, recollides i visibilitzades a l'empara d'iniciatives futures com la que ha possibilitat l'informe ja citat i aquest article. Continuem, doncs, amb la idea que ens ha animat des de l'inici: en no poder aconseguir l'exhaustivitat, és rellevant poder «localitzar i visibilitzar la punta de l'iceberg per a obrir la porta a futures immersions en profunditat» (Abellán-López; Cussó-Parcerisas; Sanvicén-Torné, 2021: 3).

L'anàlisi micro de les dades que conformen aquesta punta de l'iceberg mostra que la sociologia, tant a Catalunya com a València, ha estat l'exemple d'una àmplia, profunda i multivariada diagnosi i reflexió sobre processos, dimensions, nivells del canvi social, agents i forces del canvi inèdita en els camps d'estudi tradicionals com són els efectes multidimensionals a tots els nivells de la realitat personal i social dels riscos globals. Observant el volum i la temàtica tractada, la sociologia, tant a la Comunitat Valenciana com a Catalunya, ha concentrat la seua mirada analítica especialment en tres àmbits: la família, l'educació i el gènere.

Centrem, doncs, el capítol que escrivim en aquests tres àmbits a cadascun dels quals dediquem un apartat específic. Atesa la finalitat divulgativa i pedagògica que seguim, i tenint en compte que ens adrecem a tots els públics, més enllà del món acadèmic i científic, ens hem permès una llicència: seguir la realitat de l'estructura de la vida i el cicle vital. Així, en l'apartat dedicat a la família incorporem infància, joventut, gent gran..., una mirada integradora que ens sembla molt interessant i útil. Alhora, com veurem, s'interrelacionen estretament amb la problemàtica de gènere i la que pateix dins del sistema educatiu i al seu voltant.

3. VIURE CONFINATS EN LES NOSTRES BOMBOLLES: BENESTARS I VULNERABILITATS AL LLARG DEL CICLE VITAL

L'emergència de la crisi sanitària provocada per la covid-19 el mes de març de 2020 i la conseqüent activació de l'estat d'alarma a l'Estat espanyol va sacsejar el benestar social, tot provocant canvis en totes les esferes de la nostra vida quotidiana. Particularment, les mesures de confinament més o menys intenses segons el moment evolutiu de la pandèmia ens van fer replegar en les nostres «bombolles» de convivència, el grup social més pròxim que a l'inici de la crisi fou limitat pràcticament a les persones amb qui vivíem. És en aquest sentit que des de la sociologia s'ha contribuït en aquest període a observar el benestar i les condicions de vida en aquestes «bombolles» que podem assimilar a «famílies» en plural, atenent a la seva diversitat en el nostre context i en el sentit de grup social primari de referència per a la socialització. En particular, veurem en aquest punt l'impacte social de la covid-19 en el benestar al llarg del cicle vital (infància, joventut, gent gran i altres col·lectius vulnerables), visibilitzant tant les desigualtats existents i vulnerabilitats emergents arran de la pandèmia dins les nostres «bombolles», així com assenyalant les oportunitats d'aquest nou context per a la cohesió social. Així, doncs, volem posar en relleu en aquest apartat algunes de les aportacions que s'han realitzat en aquest camp temàtic des de la sociologia catalana i valenciana.

En primer lloc, destaquem aquelles recerques centrades en l'impacte social de la covid-19 en el benestar infantil. Si bé els infants en un principi no van ser el col·lectiu més afectat per la malaltia, sí que van patir des del primer moment les conseqüències de les mesures adoptades; d'una banda, la interrupció de l'escola durant més de sis mesos i, d'una altra, un confinament domiciliari infantil molt més llarg que en altres països d'Europa, la qual cosa va fer qüestionar el compliment dels drets dels infants. Per això, des de la sociologia s'han realitzat recerques entorn del benestar infantil en aquest període de confinament (IIAB, 2020), sobretot, des del punt de vista del benestar subjectiu dels infants, la situació emocional, els hàbits i conductes relacionats amb la salut i, evidentment, els impactes en l'educació i l'escolarització dels infants, tema que es tractarà en l'apartat següent. Els estudis en aquest àmbit mostren les dificultats que han patit les famílies amb infants durant aquests períodes de confinament, especialment aquelles en situació de pobresa. Destaquen en aquest sentit les recerques sociològiques que han dut a terme entitats socials com Càritas (2021) o la Fundació Pere Tarrés, en l'estudi dirigit per Alcalde (2021) que inclou la població atesa per aquestes institucions. Cal afegir-hi l'estudi de Longás *et al.* (2021) amb una mostra de la població atesa pel programa CaixaProinfancia. En general, aquestes recerques centren la seva anàlisi en l'empitjorament de les condicions de vida i, per tant, en l'increment de la vulnerabilitat social dels infants que ja estaven en situació de

pobresa abans de la pandèmia. Així, doncs, aquests diagnòstics poden ajudar a planificar millor les accions socials i educatives dirigides a aquests col·lectius, així com posen de manifest una realitat de la pobresa al nostre país que potser s'escapa de les estadístiques oficials. Tanmateix, també cal destacar l'estudi de l'IERMB (Cruz *et al.*, 2020) on a partir d'estimacions utilitzant l'Enquesta de Condicions de Vida posen en relleu com el risc de pobresa és elevat entre els menors de 18 anys i amb les seves estimacions apunten que en el context social i econòmic generat per la covid-19 aquest risc de pobresa s'incrementa. En conclusió, aquest bloc de recerques ens alerta de l'empitjorament de les condicions de vida en aquest context i de l'increment de la vulnerabilitat social, especialment del col·lectiu dels infants.

En segon lloc, el benestar de la joventut també ha estat motiu d'estudi des de la sociologia. En aquest cas, cal destacar alguns estudis sobre aquest col·lectiu basats en enquestes sobre l'estat de la joventut, com ara les promogudes per l'Agència Catalana de la Joventut (Alberich *et al.*, 2020), l'Ajuntament de Barcelona, Enquesta de la Joventut de Barcelona (Julià, 2020); el Consell de la Joventut de València (Pérez Alonso *et al.*, 2020) i dades de l'Enquesta de Població Activa o el Sondeo Covid-19 de l'Instituto de la Juventud (Gil; Moreno, 2021). Es posa de manifest que la pandèmia ha interromput trajectòries de formació i emancipació, alhora que ha fet encara més palès el problema de la precarietat laboral de la gent jove en el nostre context. Alguns apunten que la pandèmia ha aturat processos d'independència parcial entre el jovent, ja que les circumstàncies de confinament particulars i/o la interrupció dels estudis els ha fet tornar a la llar d'origen, posant de manifest la precarietat en les formes d'emancipació de la joventut i retardant encara més aquest procés. El benestar emocional i relacional dels joves davant d'aquesta situació també ha estat en el punt de mira d'aquestes recerques, ja que els diversos confinaments han tingut conseqüències en les relacions amb el grup d'iguals, un important agent de socialització en aquest moment del cicle vital. Alhora, cal remarcar la diversitat de vivències d'aquestes experiències de confinament dins d'aquest col·lectiu per eixos de classe, gènere i ètnia al llarg de la pandèmia.

En tercer lloc, la sociologia també s'ha focalitzat en els impactes en el benestar de les persones d'edat avançada i les persones amb diversitat funcional. Aquest col·lectiu ha estat especialment afectat per la situació sociosanitària, no sols per tenir un major risc de patir la covid-19 amb possibilitats de complicacions degut a situacions fràgils de salut, sinó també per l'impacte de les mesures sociosanitàries i socials que han pogut limitar la seva autonomia i relacions socials, com ara l'agreujament de situacions de soledat per la manca de «bombolla» propera i/o els aïllaments als centres hospitalaris i residencials (Belzunegui, 2020; Bergé, s.d.; Merodio *et al.*, 2020). És també especialment d'interès assenyalar algunes altres recerques que han tingut en compte situacions de diversitat

funcional i que han constatat les dificultats que han suposat els diversos confinaments, tant per ells mateixos com per a les persones que en van tenir cura i han posat de manifest l'oblit d'aquest grup social en la participació en les polítiques públiques en temps de covid-19 i la necessitat de generar entorns segurs per a una millor qualitat de vida i guanyar accessibilitat als serveis de cura (Abellán *et al.*, 2021; Hall *et al.*, 2020).

És justament en temes de polítiques de conciliació i cura, però aplicat en el cas dels infants, que podem veure alguns avenços en el nostre país. És en aquest àmbit que destaca l'estudi sobre les llicències parentals per malalties dels fills en diferents països, incloent-hi el cas espanyol (Meil *et al.*, 2021). En concret, es fa una avaluació del Plan Me Cuida, un programa engegat a l'Estat espanyol com a mesura extraordinària per a donar resposta a aquestes situacions (Rizo; Escobedo, 2021). Els resultats de la recerca en aquest àmbit de polítiques familiars és clau per a orientar millor les mesures preses pels governs per a donar resposta a les diferents situacions familiars en un context posterior a la pandèmia.

Finalment, destaquem recerques que s'han preguntat pel benestar en el si de la «bombolla» de convivència durant el confinament. També hem recollit estudis centrats en el benestar familiar i com aquest s'ha pogut veure afectat pel confinament (Escobedo *et al.*, 2020; Pi Ferrer *et al.*, 2021; Rodríguez; Domínguez, 2021). En aquestes recerques es posa de manifest en general com la situació de confinament ha generat situacions estressants en el si de les llars i ha tensat en algun punt la convivència. Tanmateix, alguns resultats apunten que en certs casos les relacions familiars i de parella han millorat en aquest context. Així, doncs, sembla que la família repunta com a agent referent i, especialment, entre els joves. Tanmateix, en entorns més desafavorits on, per exemple, la situació socioeconòmica és més crítica, s'ha observat l'empitjorament del benestar i la salut de la unitat de convivència, especialment en col·lectius vulnerables com ara la població gitana (Arza *et al.*, 2020).

En resum, en una societat caracteritzada per la fragmentació social i la «liquidesa» de les relacions socials, al·ludint al concepte de Zygmund Bauman, l'arribada de la covid-19 ha posat de manifest la importància dels nostres nuclis de convivència a l'hora de mantenir la cohesió social. Per tant, es fa imprescindible la necessitat de «cuidar» aquestes «bombolles», en el sentit més holístic de la paraula, perquè sovint, des de la invisibilitat, s'ocupen de procurar el benestar en les persones, especialment, en un Estat de benestar mediterrani de cultura i de caràcter familiarista com el nostre. És en aquest sentit que la recerca sociològica ha donat veu a aquestes «bombolles» per a visibilitzar les desigualtats marcades per la classe social o l'origen, però també per l'eix de gènere, com es mostrarà més endavant. D'aquesta manera, el coneixement sociològic també aporta elements per a la promoció d'unes polítiques públiques posteriors a la pandèmia

que generin oportunitats per a les famílies, cuidant i donant suport per a cobrir les seves necessitats al llarg del cicle vital, així com afavorint la conciliació familiar, unes relacions socials igualitàries entre els seus membres i relacions intergeneracionals saludables.

4. EDUCACIÓ: PARET MESTRA INDISCUTIBLE, IMPRESCINDIBLE, EN TOT MOMENT, PER A TOTHOM

En el moment en què escrivim, la situació del sistema educatiu actual no és la que era fa dos anys. Val la pena fer, ni que sigui molt breument, una ullada enrere, de context. El confinament provocat per la crisi sociosanitària va comportar el tancament sobtat i total dels centres educatius. Una situació que va modificar del tot les dinàmiques habituals en els processos ensenyament-aprenentatge, en les quals la presencialitat d'alumnat i professorat era el pilar essencial. En aquell context, el sistema educatiu es va veure obligat a buscar la manera de mantenir el contacte docents-estudiants des de la distància física.

La solució que es va haver d'adoptar va ser passar les classes a la modalitat en línia, mitjançant la utilització ràpida de les eines TIC que, precisament abans que la pandèmia aparegués, s'estaven incorporant a les aules amb diferents velocitats i sense presses. Aquest recurs va permetre que els centres d'ensenyament poguessin complir funcions fonamentals com la transmissió de coneixements. Alhora, altres funcions, també fonamentals, quedaven relegades en temps i espai. La socialització es produïa únicament en l'àmbit i l'entorn domèstic, quedant el contacte amb l'exterior limitat a la interacció a través de les pantalles. Les famílies van haver de canviar els rols i assumir també els dels docents, amb contacte amb aquests o sense, afegint aquesta nova responsabilitat a tota la resta d'incerteses, canvis i problemàtiques sobrevingudes (laborals, relacionals, familiars, de salut, etc.) a les quals havien també d'intentar donar resposta.

La sociologia va fer seu des del primer moment el gran repte d'abordar en clau científica la complexa situació a què es va veure abocat el món educatiu, centrant-se especialment en l'educació primerenca i obligatòria. No pas per casualitat, l'educació és, especialment en la infància i l'adolescència, un factor clau del futur i el benestar de les persones. Així, els professionals especialitzats han explorat amb rigor i ciència les dimensions dels canvis que la pandèmia ha obligat a instal·lar per força en el sistema educatiu. Pel que fa al conjunt de referències específiques de la sociologia de l'educació ens remetem a l'informe ja esmentat *Impactes socials de la pandèmia covid-19*, en el qual es poden consultar totes les recollides fins a setembre de 2021 de manera detallada i exhaustiva.

Com es pot comprovar en aquest document, el conjunt de contribucions han estat moltes i variades. Des del primer moment van ser difoses a través dels

mitjans —en ser canals que permeten immediata i visibilitat— i també en jornades, seminaris, publicacions científiques, dissenyant recerques específiques i elaborant informes tècnics en l'arc d'entitats i administracions locals. En aquest marc d'activitat i compromís intens, cal reconèixer l'esforç del conjunt de publicacions que han estat capaces d'articular monogràfics específics des de la perspectiva sociològica al voltant de les mutacions profundes viscudes en l'educació amb la covid-19. Dels molts exemples existents, que es poden resseguir a l'Informe *Impactes socials* (Abellán-López; Cussó-Parcerisas; Sanvicén-Torné, 2022), citem el número especial de la *Revista de Sociología de la Educación (RASE)*, ja esmentat en la introducció «Educar en época de confinamiento: la tarea de renovar un mundo común», (Beltrán *et al.*, 2020) com a resposta immediata de la sociologia a la situació del panorama educatiu; i el segon, «La educación durante el confinamiento» (Rujas; Feito, 2021), que aplega també valuoses reflexions i alertes d'especialistes de la sociologia de l'educació catalana i valenciana (Bona; González, 2021; Jacokkis; Tarabini, 2021). També en altres territoris pròxims s'han vertebrat aportacions específiques, com ara en l'anuari d'educació de les Illes Balears (Anuari, 2020).

Analitzant el detall de tota la tasca realitzada, s'observa que la sociologia de l'educació durant aquest període de confinament s'ha centrat principalment en dues grans línies d'investigació: d'una banda, l'anàlisi de les desigualtats i l'adaptació i, de l'altra, el paper de la institució educativa.

En l'anàlisi de les desigualtats, els estudis han identificat els punts febles que ha comportat l'ús, tal com s'ha fet, de les TIC i el pas de les classes presencials a en línia. En l'era digital, moltes llars disposaven dels recursos necessaris per a poder dur a terme la transformació imposada en les relacions socials; per a altres moltes, els era del tot impossible. L'existència d'aquests dos escenaris han marcat l'agenda dels estudis sociològics de l'educació. Alhora, a les llars, les famílies volien comprendre els canvis profunds que s'estaven produint també en tots els seus espais de referència. També el professorat. L'afany compartit ha estat identificar i buscar accions de millora de la vida quotidiana. Dins d'aquesta, en un punt nuclear, l'educació.

Atesa la rellevància de les afectacions, bona part dels estudis s'han centrat en l'anàlisi de l'impacte de la bretxa digital en general i, especialment, en les situacions familiars de vulnerabilitat que han dificultat el procés d'ensenyament-aprenentatge. En aquest àmbit s'han identificat, com a conseqüència de la bretxa, tres tipus de situacions excloents. La primera, motivada per la situació econòmica de les famílies i la capacitat/incapacitat relacionada per a poder accedir a recursos tecnològics. En segon lloc, els trets culturals o el grau d'alfabetització digital dels membres de les llars. I, finalment, la provocada per la bretxa digital institucional com a eina de suport a les famílies (Gabaldón-Estevan; Vela-Cerdà, 2020).

A més a més de la complexitat que va fer necessària la digitalització de les llars, moltes famílies ja partien de situacions de vulnerabilitat prèvies a la pandèmia. En aquestes famílies, han estat molt més profundes les afectacions amb més desigualtat i exclusió social. En aquests casos, les institucions han tingut un paper important per a dotar-les de les eines necessàries i mantenir l'accessibilitat a l'educació, especialment per a la població en edat d'educació obligatòria. Els estudis i evidències mostren que no s'han cobert les necessitats, alhora que fan evidents els punts forts del sistema educatiu. També, especialment, els febles: els que ja venen de lluny i s'han fet encara més profunds i evidents i els que la situació provocada per la pandèmia ha afegit de nou. En general, l'educació no presencial ha limitat l'aprenentatge de nenes i nens, però ha estat especialment dura amb els que tenen necessitats especials. En aquests casos, les seues demandes no poden ser cobertes amb mitjans digitals, sinó que necessiten la interacció directa amb el professorat.

Un altre aspecte important estudiat des de la sociologia de l'educació fa referència al paper i a l'adaptació del sistema educatiu durant la pandèmia. En aquest aspecte s'ha fet èmfasi en la funció dels docents i les famílies durant tot aquest temps. Com mostren els estudis, els esforços del professorat s'han hagut de centrar a adaptar-se als canvis, a les noves eines informàtiques i a les estratègies emprades per a mantenir la interacció amb l'alumnat tot intentant mantenir la qualitat educativa malgrat les noves condicions i les situacions individuals de cada casa. Altres investigacions han analitzat l'impacte en la vida personal del personal docent. Destaca la investigació feta per Hernández, Obiol i Villar (2020); per mitjà d'una enquesta feta al professorat de la Comunitat Valenciana s'ha indagat en l'opinió que tenien sobre les mesures d'adaptació preses als centres on treballaven. Destaquem també els treballs de Tarabini i Jacovkis (2020), fets sobre una mostra d'escoles catalanes, a partir de la qual han analitzat les dades de composició social, innovació pedagògica i l'ús de tecnologies per part dels centres educatius, fent èmfasi en l'ús del temps i les vivències dels docents durant el confinament.

De les recerques sociològiques que tracten l'adaptació de les famílies a l'educació dels seus fills en aquest marc, destaca com a exemple la investigació de Cano Hila i Argemí-Baldich (2021). S'hi mostra l'anàlisi realitzada en el marc d'un projecte dut a terme en un curs d'educació infantil amb infants de tres anys. L'interès de la recerca rau en el fet que analitza la relació entre docents i pares i mares de les nenes i nens. En aquest marc estudia la iniciativa que van fer en crear una aula tancada a Youtube i dinamitzar els grups de WhatsApp. Amb aquesta manera de fer van millorar la comunicació, el suport i la conciliació entre treball i estudis amb els seus fills i filles.

Les desigualtats també es van fer ben visibles quan s'han comparat centres educatius, ja que els nivells de digitalització dels quals partien, ja abans de la pandèmia, eren també diferents i desiguals. A partir de les investigacions fetes s'han

identificat i descrit molts dels reptes que l'educació posterior al confinament ha d'afrontar. Cal remarcar, en aquest sentit, que s'han impulsat projectes europeus per a fomentar i millorar la utilització de les TIC a les escoles, en els quals participen sociòlogues i sociòlegs catalans.

Podem concloure aquest brevíssim repàs dient que la sociologia de l'educació ha hagut de treballar també confinada, si bé no ha estat gens parada. Tot al contrari. L'informe *Impactes socials*, que és a la base d'aquest capítol, és una clara evidència de la varietat, quantitat i qualitat dels estudis, investigacions, conferències, publicacions, anàlisis i propostes que ha fet. Ha tractat a fons els temes cabdals: el paper de les ciències socials durant la pandèmia, l'augment de desigualtats socials i educatives i com les unes impacten en les altres, el paper de l'educació en la societat actual, el reptes de l'educació en el futur, l'educació a distància i, en general, totes les conseqüències de la pandèmia que han impactat en el sistema educatiu.

Els estudis a nivell macro i micro recullen també les evidències de l'esforç d'adaptació dels agents educatius, de les famílies, el professorat i els estudiants per a fer front a la complexa situació viscuda. En general, la perspectiva sociològica sencera incideix, des de tots els punts de vista, en la necessitat d'aprofitar la situació i la investigació feta observant les forteses i febleses del sistema educatiu mirant-lo com un tot o com a parts, per a millorar els dèficits antics i nous. Han identificat especialment, amb anàlisi i dades, totes les problemàtiques. Anàlisis i dades que han estat generadores d'un ampli conjunt de propostes fonamentades des de l'anàlisi rigorosa de la realitat. A tall d'exemple, una de les veus expertes:

El confinament ha fet evident que l'acció concertada entre escola i entorn per a vetllar pels infants és feble, fins al punt que hi ha infants dels quals s'ha perdut el rastre. Les administracions locals tenen en aquest punt un paper igual de rellevant que les escoles i els instituts, i cal que afavoreixin un entorn ric en oportunitats educatives accessibles, vetllin per a donar una dimensió comunitària a aquestes oportunitats i facilitin el treball en xarxa entre agents educatius de l'àmbit formal i no formal. Els plans educatius en clau territorial i comunitària (d'entorn o de ciutat) són eines que cal activar.

(SAMPER, 2020)

La sociologia de l'educació ha ofert —i ofereix encara en aquests moments dits de postpandèmia, a través de les diagnosis, anàlisis i propostes que ha fet— una mirada transversal de les situacions viscudes que ha de facilitar l'establiment de polítiques actives, nacionals, territorials i locals per a millorar el present i l'esdevenidor. A través de les diagnosis fetes i de l'anàlisi continuada de com ha anat evolucionant la realitat socioeducativa des del primer moment de confinament,

els referents experts de la sociologia de l'educació catalana i valenciana han anat explicant i argumentant i aportant a la societat en general, als professionals, a les famílies, als responsables polítics, un important conjunt de línies d'actuació perquè en prenguin nota, per a millorar, per a estar preparats de cara al futur.

Certament, ja des del començament, l'anàlisi de la realitat identificava que els impactes «eren una prova d'estrès per al sistema educatiu i extraescolar» (Sampér, 2020). També per a les famílies i les institucions. Les primeres evidències també mostraven que «la pandèmia marcaria un abans i un després en l'àmbit de l'educació» (Beltrán; Venegas, 2020: 92-93). Així ha estat, com s'està demostrant. La sociologia no fa prediccions, ni segueix debats oportunistes sense base científica, només es basa en evidències, en teories i els coneixements empírics acumulats. L'educació de la societat és l'eina més poderosa i transformadora per a aconseguir aquest bé comú en un món comú, de línies cada cop més difuses i a mercè de tot tipus de riscos globals. Com diu l'expert en sociologia de l'educació Josep Beltrán, «no hi ha receptes, només anàlisi, reflexió i propostes, per a renovar un món comú» un món que sabem que tal com està és producte de com l'estem fent els individus (Beltrán, 2021). Un món que, sabent-ho, volem treballar per a fer-lo millor. Probablement per això l'àmbit educatiu, en sentit ampli, és un camp d'anàlisi que preocupa i ocupa, de manera molt activa, la sociologia valenciana i catalana. Així ha estat, i així continuarà sent, n'estem del tot convençudes.

5. DILEMES DE GÈNERE I PANDÈMIA

El gènere com a camp temàtic ha rebut una gran atenció per part de la sociologia catalana i valenciana durant l'emergència sanitària de covid-19, si es té en compte que la pandèmia no ha estat només un problema de salut, sinó que el seu impacte ha colpejat amb força les nostres societats i activitats econòmiques. Les contribucions analitzades comparteixen el diagnòstic que els efectes de la pandèmia han afectat desigualment homes i dones. Així, des de diversos enfocaments i amb diferents formats, l'èmfasi de les aportacions es dirigeix principalment als efectes del confinament i a les conseqüències laborals, socials i econòmiques.

Sembla interessant començar tot destacant que la sociologia catalana del gènere ha abastat una varietat d'anàlisis tan específiques com ara la situació de les dones a la presó (Almeda, 2020), la salut mental (Comas, 2020) o l'ocupació juvenil (Cabases, 2021). Les aportacions de la sociologia valenciana s'han enfocat de manera preferent en els problemes derivats del teletreball i la conciliació familiar (Alcañiz; Cifre, 2020; Villar, 2020; Aguado; Benlloch, 2020).

Tot i això, el que també ha quedat clar és la importància de situar els impactes de la pandèmia sobre el gènere dins d'un panorama més ampli de desigualtats socials i econòmiques.

Plantejada aquesta consideració, la veritat és que comparteixen una inquietud pels problemes associats a la discriminació, la desigualtat, les cures i la reorganització d'espais a la llar per a combinar tasques productives i reproductives, especialment durant el confinament i amb les dades que es manejaven en aquell moment (Subirats, 2020; Moreno, 2021). La idea clau que articula el conjunt de les reflexions assenyala les repercussions sense precedents que ha provocat la pandèmia, que ha alterat les vides de les dones en termes de desigualtat i de degradació de drets.

Elles són les principals proveïdores de les cures segons els rols tradicionals i el confinament ha intensificat el volum de treball de les dones que han hagut d'atendre la seva activitat laboral, la cura dels nens i les feines de la llar. Aquesta situació, en un moment de màxima incertesa, ha incrementat la denominada càrrega mental de les dones, un terme que va néixer els anys vuitanta per a descriure la intensificació del treball i les seves conseqüències psicològiques.

Així mateix, i sempre partint de les aportacions recollides a l'informe esmentat anteriorment, el teletreball apareix com un dels eixos principals de la sociologia de gènere (Jabbaz, 2020). Tant la sociologia catalana com la valenciana identifiquen la problemàtica que planteja el teletreball, ja que amplifica les desigualtats socials entre els gèneres i els desequilibris entre la vida personal i familiar, la dificultat de separar els rols a la llar, les dobles i triples jornades de la dona. La crisi sanitària ha amplificat el desequilibri que ja existia en el repartiment de les feines domèstiques. Així, les dones van assumir la major part de les tasques i de la custòdia de fills i filles, en un context en què les escoles estaven tancades. La sociologia valenciana i catalana insisteixen en la idea que el teletreball difumina la frontera entre el temps i l'espai laboral i el personal, de manera que s'erosiona l'esfera privada i el dret a la desconexió. Aquest fenomen implicava una pèrdua del temps propi, en un escenari on calia assumir la cura dels nens, la dependència i les tasques domèstiques, treballs invisibles, no remunerats i executats majoritàriament per les dones.

D'altra banda, i sense abandonar les reflexions sobre el treball, la pandèmia ha afectat nombrosos sectors econòmics en què les dones són les treballadores més nombroses, moltes vegades en condicions molt precàries i en primera línia, com ara caixeres, infermeres, restauració, cuidadores, manteniment i neteja a hotels, l'economia informal, etc.

La interseccionalitat (Crenshaw, 1989) també apareix a les contribucions documentades com un enfocament que combina diferents categories de discriminació com ara gènere, ètnia, edat, classe social, situació econòmica, discapacitat, orientació sexual, migracions, religió, geografia, estatus migratori, factors ambientals i polítics, que interactuen entre si provocant més exclusió i prejudicis. L'enfocament interseccional ens permet comprendre millor com la pandèmia ha

exacerbat i reforçat les desigualtats existents. Veure el món a través de lents interseccionals suposa reconèixer l'existència de sistemes de discriminació que se superposen i que moltes vegades queden invisibilitzats.

També les preocupacions per la bretxa digital i la necessitat de recursos digitals durant la pandèmia apareix com un factor que va perjudicar moltes dones i nenes. Per exemple, convé evocar una idea que encara que és coneguda es presta sempre a una reflexió. Es tracta que l'accés a la tecnologia no és només important per a rebre informació actualitzada sobre les mesures d'aïllament, sinó que era fonamental per al treball i l'educació dels fills.

Com a conclusions, podrien destacar-se les dues cares de la moneda. D'una banda, la pandèmia va posar en risc la igualtat de gènere i, de l'altra, aquesta situació es presenta com una oportunitat per a reivindicar una reconstrucció amb enfocament de gènere per part dels poders públics. Avançar a la igualtat de gènere és imperatiu per a superar les crisis; i, tanmateix, la majoria de les respostes socioeconòmiques adoptades pels estats en el context de la covid-19 són cegues a les qüestions de gènere i poques vegades responen a les necessitats específiques de les dones. D'aquesta manera, entre els desafiaments que ens deixa la convulsió provocada per la pandèmia i les línies que s'esbossen per a la reconstrucció, és possible desenvolupar una política de gènere integral, transversal i interseccional; una economia amb perspectiva de gènere, la revaloració dels oficis relacionats amb les cures, l'erradicació de la precarietat laboral, l'enfortiment de l'Estat del benestar, la lluita contra l'assetjament sexista i la violència de gènere, així com tenir una atenció acurada en els aspectes relacionats amb la salut mental.

6. ESPERANÇA, RESPONSABILITAT I ACCIÓ. ANALITZAR LES MUDANCES DEL PRESENT PER A TRANSFORMAR EL FUTUR

Cloem aquest article amb un apartat de reflexions finals. L'escrivim motivades per les preguntes i inquietuds que emanen del volum de propostes de present i de futur que apleguen el conjunt de les 237 referències de què partim. Queda clar que la covid-19 ha transformat tots els hàbits i rutines, tots els àmbits, i ha provocat mutacions mai vistes fins ara —i, per tant, mai analitzades fins ara—, en maneres de fer, d'entendre, de valorar, d'interpretar, d'actuar, diferents de les que estàvem acostumats. També ha estat una experiència transformadora en la manera de pensar les recerques, d'adaptar i renovar metodologies —per força més virtuals que presencials— i en aprofitar oportunitats per a analitzar els plecs de la realitat de manera més transversal, interdisciplinària i amb una mirada global i local.

És interessant observar que, ja des del primer moment, les aportacions d'investigadores i investigadors reflecteixen una inquietud racional que fan explícita:

cal aprofitar els aprenentatges que ens està ensenyant la covid-19. Les respostes buscades s'articulen a mesura que alhora es fan les preguntes: què s'està fent evident? Quines lliçons i quins aprenentatges n'hem d'extreure? Què hem après? Ara què cal fer?

Recordem que, el primer estiu de la crisi, les persones integrants de la taula rodona *Com ens en sortirem? El món laboral després de la pandèmia*, organitzada per l'ACS i el Palau Macaya en els cicles de «Diàlegs», aportaven respostes a la vista dels impactes del confinament dels primers mesos. Pros i contres, oportunitats i riscos, efectes no desitjats del teletreball, per exemple, en la conciliació, les rutines, les desigualtats de gènere, etc. (ACS; Palau Macaya, 21 de juliol de 2020).

Des de la sociologia s'han posat en evidència les febleses de les estructures socials existents i també les forteses. Són moltes les aportacions que incideixen en el fet que, malgrat tot i també, ha estat una gran oportunitat per a pensar i repensar-nos col·lectivament (Rodríguez, 2020). Que cal aprofitar els aprenentatges i les lliçons que la pandèmia ha donat per a millorar és una idea comuna. Els aprenentatges, en aquest sentit, només són possibles si el que s'aplica és una mirada objectiva, des del pensament crític. La sociologia, deia Salvador Giner, ha estat sempre una ciència incòmoda perquè pensa i fa pensar. Així, analitzant les mutacions de la covid-19 ha volgut posar a prova des de la mirada científica la viabilitat o no dels estils de vida actuals; ha tractat de la necessitat de reforçar institucions; ha evidenciat la vulnerabilitat local i global que afecta molt més els més vulnerables i que creix sense aturador, ha alertat amb dades sobre els efectes de la desinformació... i un llarg etcètera.

La pandèmia demostra en totes les dimensions que els problemes que hi havia són encara més profunds i n'ha creat d'altres que tot fa pensar que han arribat per a quedar-se. Com es mostra en els apartats anteriors dedicats al gènere, l'educació i la família, han aparegut nous interrogants i s'han identificat noves problemàtiques i nous reptes generals i específics que, amb tota seguretat, continuaran sent objecte d'estudi per a la sociologia els propers anys. És el cas de l'empitjorament de la conciliació, de les desigualtats de gènere a conseqüència del teletreball i de les implicacions que té en l'economia, els usos del temps, en la tipologia dels nínxols de feina relegats a les dones en exclusiva o gairebé. O, continuant en clau de desigualtat de gènere, com afectarà el futur laboral de les dones i les dones joves —i, per tant, la igualtat, l'autonomia, etc.— la transformació que s'albira del món laboral que gira al voltant de les TIC i la intel·ligència digital, canvi que amb la covid-19 s'ha començat a posar en relleu. Pel que fa a l'educació, la pandèmia ha mostrat amb tota la cruesa els efectes d'una gran paradoxa: el sistema que té per objectiu generar igualtat social i protegir contra les vulnerabilitats per a garantir el dret i l'accés a l'educació de tothom, ha estat generador de desigualtats i d'augment dels sectors vulnerables en haver-se de traslladar l'ensenyament fora

dels espais protectors, i preparats per a ser-ho. Alhora, els espais de socialització comunitaris s'han transmutat, no sols en l'educació infantil i obligatòria, sinó en tot el món educatiu. Tot i que les urgències dels moments han concentrat l'atenció en l'educació obligatòria, apareixen preguntes i problemàtiques noves en l'àmbit universitari i d'adults.

Totes les propostes, ja s'ha comentat, reclamen la urgència de polítiques actives, amb estructures fortes; construir un model educatiu fort, sòlid, que no superi només allò que la pandèmia ha portat o ha fet més evident, sinó que doni seguretats davant altres possibles situacions de pandèmia, de risc, de mutacions profundes.

En definitiva, durant els confinaments hem pogut observar a través de les recerques sociològiques analitzades que la pandèmia de la covid-19 ha accentuat mutacions socials existents a la nostra societat. Desigualtats, vulnerabilitats, igualtat de gènere, educació, treball, relacions socials... tots i cadascun dels àmbits mutats estudiats, impacten —més encara en la situació de pandèmia viscuda, però també en la postpandèmia i més enllà— en un punt: el cicle vital, la família. Una estructura bàsica en el benestar social de les persones. Per això també ha estat —i està i hi estarà— en el centre del pensament sociològic.

En primer lloc, la inestabilitat social i econòmica ha provocat l'empitjorament de les condicions de vida de les persones, especialment d'aquelles que ja es trobaven en situació de pobresa i d'exclusió social i, en particular, de les famílies amb fills a càrrec. En segon lloc, s'ha fet més visible la precarietat de les trajectòries dels joves que lluiten per un futur millor. En tercer lloc, també s'ha posat en evidència la fragilitat del sistema de protecció social en donar cobertura a les necessitats de cura de les persones i, especialment, de les persones dependents. Tanmateix, el recull dins de les nostres bombolles també ens ha fet tornar al sentit de «tribu», de construir xarxes de suport familiar i comunitàries fent emergir el sentit de col·lectivitat i la solidaritat intergeneracional (Molina-Luque, 2021). Aquests valors són un dels aprenentatges socials de la pandèmia que han fet que ens adaptéssim als canvis i que hauríem de guardar-los per a construir un futur esperançador i per a avançar cap a una societat més justa i igualitària. En aquesta empresa, la sociologia hi estarà tothora implicada, des de les aules, les entitats, les institucions, des de l'àmbit públic, professional, des d'arreu. Com ara, com sempre, és una ciència social.

Acabem amb una reflexió de caràcter general: Raimon Bonal, el 1995, es preguntava si la societat catalana era prou conscient del paper fonamental de la sociologia i de les funcions que feia en pro de la societat (Bonal, 1995: 29). Wiewiorca, el 2008, comentava que la pregunta «¿para qué sirven las ciencias sociales?» (2011: 67) era encara recurrent. Amb les dades i les evidències, es comprova que amb la tasca feta dissecionant la covid-19 des de tots els àmbits, ha quedat demostrat un cop més el paper nuclear i necessari de la perspectiva sociològica en

l'anàlisi i la comprensió dels canvis i les mutacions. Ciència, rigor, dades, propostes i voluntat d'acció i transformació social, en el que és micro i en el que és macro, en el local i en el global.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ABELLÁN-LÓPEZ, M.; CUSSÓ-PARCERISAS, I.; SANVICÉN-TORNÉ, P. (2022). «Impactes socials de la pandèmia de la COVID-19 observats amb perspectiva sociològica. Aproximació a les anàlisis i aportacions realitzades des de la sociologia valenciana i catalana». A: Mercè BARCELÓ i Andreu DOMINGO (coords). *Impactes socials de la COVID-19. Una mirada multidisciplinària*. Institut d'Estudis Catalans. <<https://covid-19.iec.cat/>>
- ABELLÁN-LÓPEZ, M. A.; SOLER AZORÍN, L., i JACOBO AYALA, J. (2021). «Disability and vulnerability in covid 19 times: Comparative study of social perceptions during confinement about care in Nueva León (Mexico) and Comunidad Valenciana (Spain)». *Intersticios: Revista Sociológica de Pensamiento Crítico*, núm. 15(2), p. 163-178.
- ACS (15 maig 2020). «Davant de la crisi per la COVID-19, el COLPIS i l'ACS al Servei de les institucions i la societat». ACS <<https://acs.llocs.iec.cat/2020/05/15/davant-la-crisi-per-la-covid-19-el-colpis-i-lacs-al-servei-de-les-institucions-i-la-societat/>>
- ACS; PALAU MACAYA (21 juliol 2020). Cicle de diàlegs *Nous reptes per a una societat en transformació*. «Com ens en sortirem? El món laboral després de la pandèmia». <<https://acs.llocs.iec.cat/2020/07/13/com-ens-en-sortirem-el-mon-laboral-despres-de-la-pandemia-21-de-juliol-cicle-de-dialegs-nous-reptes-per-a-una-societat-en-transformacio-acs-palau-macaya/>>
- AGUADO, E.; AGUADO, A., i BENLLOCH, C. (2020). «La reconciliación y el teletrabajo: dilemas abiertos en tiempos de pandemia». A: MARRADES, Ana [coord.]. *Los cuidados en la era covid-19: análisis jurídico, económico y político*. València: Tirant lo Blanch, p. 192-211.
- ALBERICH GONZÁLEZ, N.; FABRA ANTÓN, S.; SALA TORRENT, M. i SERRACANT MELENDRES, P. (2020). *Joventut, COVID-19 i desigualtats*. Agència Catalana de la Joventut. <https://dretssocials.gencat.cat/web/.content/JOVENTUT_observatori_catala_de_la_joventut/documents/arxiu/JOVENTUT-COVID-19-I-DESIGUALTATS_Part-I.pdf>
- ALCALDE CAMPOS, R. [dir.] (2021). *Habitatge, infància i salut*. Barcelona: Fundació Pere Tarrés.
- ALCAÑIZ, M.; CIFRE, E. (coords.) (2020). *Teletrabajo y conciliación durante el confinamiento en la Universitat Jaume I*. València: UJI.

- ALMEDA SAMARANCH, E. (2020). «Cárceles de mujeres y desigualdades en época de coronavirus». *Pikara online Magazine*, núm. 4. <<https://www.pikaramagazine.com/2020/04/carceles-de-mujeres-y-desigualdad-en-epoca-de-coronavirus/>> *Anuari de l'Educació de les Illes Balears*, ISSN 1889-805X, núm. 2020 (exemplar dedicat a: «Educació afectiva i sexual/covid i educació»), p. 16-25.
- ARZA, J. [coord.]. (2020). *Informe encuesta impacto covid-19. Población gitana 2020*. Madrid: Ministerio de Sanidad.
- BECK, U. (2002). *La sociedad del riesgo global*. Madrid: Siglo XXI.
- BELTRÁN, J. (2021). *Inéditos viables. Los futuros posibles de la Formación de Personas Adultas*. Conferència invitada: I Congrés de Formació de Persones Adultes: caminant cap al futur. Conselleria d'Educació, Cultura i Esport de la Generalitat Valenciana.
- BELTRÁN, J.; VENEGAS, M. (2020). «Educar en época de confinamiento: la tarea de renovar un mundo común. Especial covid-19». *Sociología de la Educación (RASE)*, núm. 13(2), p. 92-104.
- BELTRÁN, J.; VENEGAS, M.; VILLAR-AGUILÉS, A.; ANDRÉS-CABELLO, S.; JAREÑO-RUIZ, D., i DE GRACIA-SORIANO, P. (2020). «Educar en época de confinamiento: la tarea de renovar un mundo común». *Revista de Sociología de la Educación-RASE*, núm. 13(2), «Especial covid-19», p. 92-104. <<https://doi.org/10.7203/RASE.13.2.17187>>
- BELZUNEGUI, A.; CANTOS, J.; GARCIA, C.; GIMENO, N.; NAVARRO, J.; TORRENS, R. i ZAFRA, E. (2020). «Identificació de l'impacte de la covid-19» A: *Tarragona i la gent gran*. Tarragona: Universitat Rovira i Virigili.
- BERGÉ COMELLA, J. (s.d.). *Identificación y análisis de la soledad en adultos mayores en la ciudad de Lleida. Diseño de un plan de prevención y actuación para la mejora de la calidad de vida de las personas que están solas*. Universitat de Lleida [tesi doctoral en curs].
- BONAL, R. (1995). «La sociologia de Catalunya. Aproximació a una història». *Revista Catalana de Sociologia*, núm. 1, 11-33.
- CABASES *et al.* (2021). «EMJUCovid. L'ocupació juvenil a Espanya davant la crisi de la covid-19: impacte en la desigualtat laboral per gènere des d'un enfocament interseccional». Consultable a <<http://www.emjucovid.udl.cat/>>
- CANO HILA, A.; ARGEMÍ BALDICH, R. (2021). «Primera infancia y confinamiento: la experiencia de una red de apoyo mutuo virtual entre niñas y niños, familias y escuela». A: MARÍN MARÍN, J. A. [coord.]. *Hacia un modelo de investigación sostenible en educación*. Madrid. Dykinson, p. 775-787.
- CÀRITAS DIOCESANA DE BARCELONA (2021). *Impacte de la crisi de la covid-19 en les llars ateses per Càritas Diocesana de Barcelona (tercera onada 2020): I Any de Crisi. Seqüeles que s'estanquen i fatiga pandèmica*.

- COMAS, D. (2020). «La cura importa. Impacte de gènere en els i les cuidadores de gent gran i dependents en temps de la covid-19». Consultable a <<https://www.antropologia.urv.cat/ca/recerca/projectes/cumade/>>
- CRENSHAW, K. (1989). «Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics». *University of Chicago Legal Forum*, Issue 1, article 8, <<http://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/8>>
- CRUZ, I.; NAVARRO-VARAS, L., i PORCEL, S. (2020). *Una aproximació als efectes socioeconòmics de la covid-19 a la metròpoli de Barcelona. Estimacions desigualtat social i pobresa. Àrea metropolitana de Barcelona, III trimestre 2020*. Barcelona: Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona. Àrea de cohesió social i urbana.
- DOMÈNEC, J. (2016). «Pròleg». A: GINER, Salvador; HOMS, Oriol [dir.]. *Raó de Catalunya. La societat catalana al segle XXI*. Barcelona: IEC i Enciclopèdia Catalana, 7-8.
- ESCOBEDO, A.; CONDOM-BOSCH, J. L., i RODRÍGUEZ, P. (2020). «Daily Life Practices and Emotions During the covid-19 Crisis in Family Households with Children». Comunicació presentada a *RN11-Midterm Conference of the Sociology of Emotions*.
- GABALDÓN-ESTEVAN, D.; VELA-CERDÀ, S. (2020) «The Limitations of Distance Education in Spain During the 2020 covid-19 Pandemic». A: *ISSEP 2020. International Conference on Informatics in School: Situation, Evaluation*.
- GIL, D.; MORENO, A. (2021). El impacto de la crisis social de la covid-19 en la emancipación de la juventud en España, comunicació presentada a *Impactos sociales del COVID-19*, Federació Espanyola de Sociologia.
- GINER, S. (1994). *Sociologia*. Nexos.
- HERNÁNDEZ, F. J.; OBIOL, S., i VILLAR, A. (2020). *Innovació educativa del professorat valencià durant la covid-19*. València: Institut de Creativitat i Innovacions Educatives. ISBN: 978-84-09-20924-8.
- IIAB. Institut Infància i Adolescència de Barcelona (2020). *Covid-19 i infància a Barcelona: què ens diu la recerca social d'urgència sobre els impactes de la covid-19 en les vides i drets de la infància i l'adolescència? Quina resposta hi ha donat el govern de la ciutat?* Barcelona: IIAB-IERMB - Ajuntament de Barcelona.
- HALL, K. (s.d.). *Co-creation of public services: drivers, mechanisms of citizens engagement and social inclusion*. Universitat Rovira i Virgili [tesi doctoral en curs].
- JABBAZ, M. (2020). «¿Por qué el teletrabajo no es sinónimo de conciliación laboral?». *Levante-EMV*, (1/06/2020). <<https://www.levante-emv.com/opinion/2020/06/01/teletrabajo-sinonimo-conciliacion-laboral-11439206.html>>

- JULIÀ, A. (coord.) (2021). *La Joventut de Barcelona l'any de la pandèmia. 10 anàlisis de l'Enquesta a la Joventut de Barcelona 2020*. Ajuntament de Barcelona. <https://ajuntament.barcelona.cat/dretssocials/sites/default/files/arxiu-documents/la_joventut_de_barcelona_lany_de_la_pandemia.pdf>
- LONGÁS, J.; RIERA, J.; SANTIBÁÑEZ, R.; SOLABARRIETA, J.; CARRILLO, E.; CUSSÓ, I.; DOMÈNECH, P.; MARTÍNEZ, N.; MIRÓ, A.; TORRALBO, M., i VILÀS, M. (2021). *La infancia en situación de pobreza ante la pandemia covid-19. Análisis de efectos en los participantes del programa CaixaProinfancia*. Fundació Blanquerna. <<https://fundacionlacaixa.org/documents/10280/195061/infancia-situacion-pobreza-pandemia-covid-19-2020-junio.pdf/3f33df2d-cfeb-c96c-fa00-845e963ddd4e8?t=1646395863220>>
- MEIL, G.; ESCOBEDO, A., i LAPUERTA, I. (2021). «Spain country note». A: KOSLOWSKI, A.; BLUM, S.; DOBROTIĆ, I.; KAUFMAN, G., i MOSS, P. *17th International Review of Leave Policies and Related Research 2021*, 555-572. DOI: 10.18445/20210817-144100-0.
- MERODIO, G.; RAMIS-SALAS, M.; VALERO, D., i AUBERT, A. (2020). «How Much Is One Life Worth? The Right to Equity Healthcare for Improving Older Patients Health Infected by covid-19». *Sustainability*, núm. 12(17), p. 6848. <<https://doi.org/10.3390/su12176848>>
- MOLINA-LUQUE, F. (2021). *El nuevo contrato social entre generaciones. Elogio de la profiguración*. Madrid: Catarata.
- MORENO, S. (2021). *Impacto de género del teletrabajo y rutinas de confinamiento: más allá de lo obvio*. Projecte. Universitat de Barcelona. <[https://portalrecerca.uab.cat/en/projects/impacto-de-g%C3%A9nero-del-teletrabajo-y-rutinas-de-confinamiento-m%C3%A1s->](https://portalrecerca.uab.cat/en/projects/impacto-de-g%C3%A9nero-del-teletrabajo-y-rutinas-de-confinamiento-m%C3%A1s-)
- OBIOLS, S.; RIUS, J. (2019). *Sociedades en la encrucijada. Nuevas miradas desde la sociología valenciana*. València: Institució Alfons el Magnànim. Centre Valencià d'Estudis i Investigació.
- OLTRA, C.; BOSÓ, A. (2020). «Lecciones aprendidas de la crisis del coronavirus: preparación y resiliencia social». *Revista Española de Sociología*, 29 (3). <<https://doi.org/10.22325/fes/res.2020.50>>
- PÉREZ ALONSO, Y.; BLANCO RODRIGO, P.; PÉREZ ALONSO, R.; PÉREZ MIRALLES, J., i GARCÍA SEVILLA, S. (2020). *Impacte de la COVID-19 en la joventut de la ciutat de València*. Consell de la Joventut de València.
- PI FERRER, L.; SELVAM, R. M., i CAVALLOTTI, R. (2021). «El impacto del bienestar de la pareja en el rendimiento laboral durante el confinamiento en España». Comunicació presentada a *Impactos sociales de la covid-19*, Federación Española de Sociología.
- RIZO, A.; ESCOBEDO, A. (2021). *Conciliation in the time of covid-19. Anàlisi comparativa de llicències parentals per cura de fills en situació de malaltia disponi-*

- bles a una selecció de països de la Unió Europea durant la pandèmia*. [TFM - Màster de Sociologia de la UB, no publicat].
- RODRÍGUEZ, J. A. (2020). «La covid-19: la gran oportunitat para pensar y crear sociedades futuras mejores». *Revista Española de Sociología*, núm. 29 (3), p. 693-702.
- RODRÍGUEZ DÍAZ, J. A.; DOMÍNGUEZ AGUAYO, A. (2021). «Cambios en los sistemas de emociones y valores durante la pandemia». Comunicació presentada a *Impactos sociales de la covid-19*, Federación Española de Sociología.
- SAMPER, S. (relatora) (2020). *Conseqüències educatives de la crisi de la COVID-19: balanç i respostes*. Anuari de l'estat de l'educació a Catalunya. Fundació Bofill. <https://fundaciobofill.cat/uploads/docs/g/1/k/t7g-10_eec20_addendaanuari2020.pdf>
- SUBIRATS, M. (2020). «Gèneres i estils en temps de pandèmia». *Diari Ara*. En premsa: <https://www.ara.cat/opinio/generes-estils-temps-pandemia-coronavirus-covid-19_129_1140264.html>
- TARABINI, A.; JACOVKIS, J. (2020). *Recerca escoles confinades, Informe 3: Fer de docent en un context inèdit*. Barcelona: GEPS-UAB.
- VILLAR, A. (2020). «Les dones i la covid». *Mètode*, núm. 4 (112), p. 6-13. <<https://metode.es/wp-content/uploads/2020/12/107ES-millar-aguiles-mujeres-covid.pdf>>
- WIEVIORKA, M. (2011). *Una sociología para el siglo XXI*. Barcelona: UOC ediciones.
- WRIGHT MILLS, C. (1987). *La imaginació sociològica*. Barcelona: Herder.

9. Epíleg: dos anys i un dia de pandèmia

ANDREU DOMINGO
MERCÈ BARCELÓ

1. ELS BENEFICIS D'UNA MAJOR PERSPECTIVA

El 14 de març de 2022 s'acomplien els dos anys de la declaració de l'estat d'alarma a l'Estat espanyol; coincidint amb aquesta data finalitzàvem la redacció dels capítols del text *Mutacions socials de la covid-19*, del qual aquest epíleg n'és el tancament. Com ja s'ha dit a la presentació, aquest volum és el resultat d'un estudi previ: *Informe sobre l'impacte de la covid-19. Una mirada multidisciplinària* —més ampli en l'extensió i la profunditat de cada abordatge, però també en les disciplines i els aspectes que s'hi tractaven—, realitzat pel mateix equip investigador de la Secció de Filosofia i Ciències Socials (SFCS) de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC). A part de la síntesi amb vocació d'obra de divulgació, aquest segon exercici es beneficia de la perspectiva més llarga, marcada a més per l'avinentesa de fer-ne un balanç.

Així, les dades de l'informe precedent s'aturaven el setembre de 2021 i la redacció el novembre, en ple ascens de la sisena onada provocada per la variant Òmicron, és a dir, amb un alt grau d'incertesa encara, mentre que coincidint amb l'efemèride de la declaració de l'estat d'alarma el març de 2022, s'ha convingut a donar per conculsa la pandèmia provocada pel virus SARS-CoV-2, a despit del nou brot a la Xina. La introducció del neologisme «gripalització» ha volgut expressar la domesticació del virus, de manera que ens assegurem una convivència que encara no sabem del cert si serà estacional, però sobretot tradueix la necessitat d'anunciar el retorn a la «normalitat». Aquests gairebé sis mesos que van des de la fi de la redacció de l'informe al tancament del present volum han modificat la nostra mirada. Si bé l'eix interpretatiu segueix essent el mateix, i per tant les principals conclusions no poden diferir gaire, aquest canvi en la comprensió de l'impacte i el significat de la pandèmia és el que volíem recollir també amb el

títol «Mutacions socials». Mutacions en el sentit que, com ja s'apuntava en l'epíleg de l'informe previ, el medi social ha condicionat l'evolució de la pandèmia tant com ho ha pogut fer el context pròpiament epidemiològic. I això tant en l'àmbit global, incloent aquí la resposta de les ciències socials davant de la pandèmia o a la sindèmia que ha arrossegat, com a nivell local. En són una bona prova l'heterocronicitat de les onades i la seva desigual incidència en els diferents països de parla catalana.

La situació liminar ens protegeix relativament del perill d'obsolescència que inevitablement introdueix el retard introduït pel procés de producció de la publicació en un món accelerat. No obstant, a semblança de les sentències penitenciàries, adoptem la fórmula «i un dia», com el temps que encara queda per fer el còmput final de la condemna, projectant uns punts suspensius que ara han ocupat la invasió d'Ucraïna el 24 de febrer de 2022 i l'amenaça d'una crisi energètica i alimentària, si no d'una Tercera Guerra Mundial.

En aquest nou esforç de síntesi, partirem de les conclusions de l'esmentat epíleg de l'informe «Ciències socials i immunologia biopolítica als països de parla catalana» (Domingo; Barceló, 2022), de manera que el present text caldria considerar-lo una evolució final, que amplia el significat del consens de la fi de l'episodi pandèmic, malgrat que continui la incertesa sobre l'abast dels seus efectes encara duradors tant en l'àmbit purament biològic —pensem en la mortalitat diferida o en l'eventualitat de successives onades futures amb una incidència encara per determinar— com sobretot en l'impacte econòmic, que ja s'ha dit que se saldava amb pèrdues més que notables. Així doncs, partirem de l'excepcionalitat provocada per la irrupció de la pandèmia i la mobilització dels dispositius biopolítics per part d'estats i organitzacions supraestats, i de la progressiva creació d'immunitat del cos polític, a la qual també han contribuït les ciències socials. Abordarem com ha evolucionat la idea de «retorn a la normalitat», des de la fi del desconfinament fins a aquesta, sembla que definitiva, sortida de la pandèmia. Per a acabar amb algunes reflexions sobre l'especificitat de la mirada interdisciplinària i de l'anàlisi comparada dels territoris de parla catalana.

2. EXCEPCIONALITAT I BIOPOLÍTICA

El fil conductor que ja vàrem dibuixar a l'epíleg de l'informe per entendre la crisi sanitària en concret i la sindèmia associada en general, ens porta a interpretar-la com una crisi de governabilitat en el sentit biopolític que va enunciar en el seu moment Michel Foucault (2001). Apuntàvem aleshores, i podem ratificar encara més clarament amb la lectura d'aquest volum, que la lògica de reacció a la pandèmia es va plantejar en termes biopolítics amb la pregunta essencial subjacent: «Qui salvar i qui deixar morir?». Un interrogant que va derivar al món sencer en la

fórmula sintètica que representava la disjuntiva entre salut i economia. Calia triar. Donades les característiques diferencials de l'afectació en l'estructura d'edat —com s'assenyalava en el capítol demogràfic, amb una incidència més elevada de la mortalitat entre els majors de 75 anys—, aquest fals dilema va evolucionar cap a un pretès enfrontament generacional entre «joves i vells». Vist així, es tractava de prioritzar salvar els vells adoptant uns estrictes controls sobre la mobilitat de la població i la distància física o, per contra, de salvar els joves i els infants, en nom de la continuïtat de l'activitat econòmica i la possibilitat de futur per als primers i de la formació per als segons. La formació aquí cruament considerada com la inversió en capital humà que havia de donar beneficis futurs. És en aquesta dicotomia que, en implicar la governabilitat com l'acció de l'Estat, comportava el concepte d'excepcionalitat seguint la lectura que a partir de Carl Schmitt en feia el filòsof Giorgio Agamben (1998) en prendre aquesta com la norma de la governabilitat, i amb ella la discussió sobre seguretat i llibertat. Una situació excepcional que ressonava en la declaració de l'estat d'alarma. I que amb ella va animar l'enunciació política del debat sobre l'objectiu més o menys ràpid de «la immunitat de ramat».

Si aterrem al cas de l'Estat espanyol, com molt bé s'ha subratllat en el capítol dedicat al dret, l'opció recentralitzadora escollida des del principi, que converteix «la unitat» en el concepte galvanitzador de l'esforç per superar la pandèmia —una mena de mantra sanador—, i amb ella la desestimació de l'aplicació de les lleis de sanitat en favor de l'estat d'alarma, no va representar només un greuge contra l'Estat de les Autonomies (la mateixa ordenació política de l'Estat), sinó una renúncia manifesta a la memòria (experiència) institucional en la gestió sanitària. Decisió criticable no únicament per la limitació dels drets, o per la pèrdua d'eficiència. Tanmateix, ho és perquè va engreixar negocis paràsits justificats des de l'ús de les aplicacions informàtiques per al control de la població fins a la propaganda sobre les *smart cities*, tot per a major glòria del que s'ha anomenat «capitalisme de la vigilància» (Zuboff, 2019), emmirallat en l'eficiència del règim autoritari xinès en la contenció del contagi. La recent crisi de «cohesió territorial», com li agrada qualificar-la a l'Estat espanyol per a referir-se al fallit procés constituent català, pot explicar sens dubte la insistència en els missatges unitaristes, la vergonyosa posada en escena militar de les primeres setmanes i la malfiança vers l'administració autonòmica, però aquesta temptació de caure en les respostes autoritàries i tecnocràtiques ha de ser llegida com la manifestació d'una inèrcia anterior de degradació democràtica, on el poder judicial suplanta les tasques del legislador.

En termes absoluts, si fem balanç, en pèrdua de vides humanes, malgrat les 25 mil defuncions estimades de més en la comparació amb la mortalitat als tres territoris de parla catalana durant el març de 2020 fins al novembre de 2021 en comparació amb els anys anteriors, la comparació es decanta clarament a favor

de la ràpida i eficient reacció que va suposar el descobriment i l'aplicació de les vacunes, que frenaren les defuncions allà on arribaven. En aquest saldo, però, haurem d'advertir que l'any i mig de pèrdua en esperança de vida al màxim català —inferior encara en el cas valencià (0,6) i balear (0,2)—, en contrast amb els onze anys de la pandèmia de grip de 1918, amaga una incidència de la mortalitat per edats molt diferent en una pandèmia i una altra: mentre que la de la covid-19 ha afectat les franges d'edat més grans, la grip va incidir en edats joves i infantils. Això explica que el seu pes en el còmput de la mitjana que representa l'esperança de vida en néixer hagi estat molt menor en aquesta segona pandèmia que en la primera, com també s'espera que ho sigui la recuperació dels anys perduts, cosa que inclou tant la possible subestimació pel registre de la mortalitat causada directament per la covid-19 com la mortalitat diferida encara per estimar produïda per l'estrès al qual s'ha sotmès tot el sistema sanitari. El paisatge marcat per les tensions inflacionistes que ens ha deixat la pandèmia, provocat per la crisi de subministraments amb una demanda creixent paral·lela a la represa de l'activitat econòmica —que havia fet somiar alguns amb uns nous «bojos anys vint»—, s'ha agreujat en el que sembla una estagflació precipitada per la crisi ocasionada per la invasió russa d'Ucraïna.

L'impacte econòmic ha anat més enllà d'una estimació de costos final encara per fer. Ha estat el curtcircuit dels processos neuronals del mercat el que ha pres una rellevància extraordinària: tant en posar en relleu el que entenem per «normal», com per les seves conseqüències. La suspensió de l'activitat econòmica i de tota la mobilitat en la contaminació atmosfèrica i acústica de les grans ciutats ha resultat un dels exemples més explotats mediàticament. I en aquest volum ha quedat clarament reflectit a nivell local amb el capítol dedicat a la mobilitat: en la significació de l'aturada, però també en la desigual distribució dels perjudicis ocasionats per la crisi. Si l'acceleració dels fluxos de persones, capitals i mercaderies, juntament amb la de la informació, es poden considerar la xarxa neuronal de la globalització en el nou mil·lenni, l'aturada ha fet palesa la dependència de les economies d'aquesta mobilitat tot il·luminant l'asimetria entre el balanç sanitari i l'econòmic, amb l'exemple dels territoris de parla catalana sota administració espanyola. Hem vist, primer, la desigual petja que ha deixat sobre la salut i l'economia, exemplificada per unes Illes Balears amb una incidència mínima de la mortalitat en termes d'esperança de vida i, en canvi, una magnificació de les conseqüències de la interrupció d'una mobilitat, de la qual la dependència del sector turístic es fa més que evident, a part de l'especificitat de la insularitat. Però també hem comprovat que ni les poblacions ni els barris han patit el mateix xoc derivat dels canvis introduïts en la mobilitat de les persones. Les poblacions més vulnerables socioeconòmicament han patit un risc superior a la resta —obligades al recurs del transport públic quan es va reprendre, i supeditades a unes condicions

d'habitatge pitjors i a unes activitats de més risc de contagi. Vulnerabilitat que si l'estenem a l'activitat també ha presentat un clar biaix per gènere (amb les dones més dedicades al treball de cura), edat (tant joves com vells) i origen (els immigrants sobrerrepresentats a les activitats de risc i amb pitjors condicions residencials han estat més exposats al virus). El mateix es pot afirmar dels territoris on es concentra aquesta població amb el còmput d'una major afectació als barris de menor renda mitjana. Plovia sobre mullat.

Com també ha plogut sobre mullat si considerem l'efecte no desitjat sobre el català atenent a les conseqüències que la pandèmia ha tingut en l'ecosistema comunicatiu, amb l'augment d'uns continguts en *streaming* i de les plataformes, on el català està infrarepresentat, per no dir exclòs, en pro de les lleis del mercat i la indefensió que representa un Estat que es despreocupa de les llengües que no siguin el castellà. Però aquest efecte no es redueix a l'economia. Primer haurem de situar-lo en el context previ de la pèrdua de confiança en l'Estat com a productor de veritat social, cosa que s'explica per l'expulsió de la veritat del discurs i acció política, com ja va anticipar, a mitjans dels anys setanta del segle xx Hanna Arendt (2017): és el que a, partir de 2016, hem anomenat postveritat (Domingo, 2018). Aquesta pèrdua de confiança en l'Estat també s'ha reflectit en la davallada del consum dels mitjans públics de comunicació, en obrir l'aixeta al turbulent i llotós doll de falses veritats canalitzades a les xarxes socials, i alimentar caixes de ressonància que engrossien bombolles cognitives on anaven covant i inflant-se teories de la conspiració i negacionistes. El recurs al *fact-checking*, contaminat ell mateix de la instrumentalització partidista, ha perdut eficàcia enmig de tot el soroll comunicatiu; això quan no ha contribuït a una extensió de la desinformació, o del que s'ha batejat com a «infodèmia». Aquests efectes no es poden deslligar de les conseqüències de la pandèmia en l'acceleració de la tendència a la concentració de mitjans que ja s'havia observat amb anterioritat a la pandèmia, a la combinació de la davallada dels ingressos provinents de la publicitat, l'ajornament de la generalització del pagament per continguts a les publicacions digitals i el creixement del consum de la informació via xarxes socials ja esmentat. La informació de qualitat fonamental per la corresponsabilització de la ciutadania en la gestió de la crisi pandèmica ha sucumbit massa sovint al paternalisme que despenia l'opció autoritària denunciada en el terreny jurídic, quan no ha sotsobrat en les aigües de la postveritat.

Si observem l'afectació a la comunitat investigadora, com ens proposa el capítol de psicologia educativa, també podríem dir que plou sobre mullat. En el sentit que ha estat la baula més feble de la cadena d'un sistema de recerca escarrassit la que s'ha vist afectada: els joves amb posicions acadèmiques més precàries i les dones que han vist com s'aguditzava la tensió entre vida laboral i familiar en el context del confinament i el teletreball. Els desequilibris de gènere s'han fet

palesos en les condicions de treball i en la contradicció elemental entre treball productiu i reproductiu. O, dit d'una altra manera, també aquí s'ha posat en evidència la importància i la devaluació paradoxal dels treballs de cura, amb un clar biaix de gènere. I tot això fa pesar que l'adaptació a unes noves condicions (tant en la recerca pròpiament dita com en l'activitat docent) venia marcada per les competències en les noves tecnologies que demandava l'adaptació al teletreball, que a priori podríem creure més difícils per a aquelles generacions analògiques més grans. Però, igual que en l'economia en general, la pandèmia també ha representat en el sistema de recerca un curtcircuit, en el qual el recurs al teletreball no ha pogut reemplaçar satisfactòriament la forçada suspensió de les trobades professionals com els congressos i seminaris, reduint a l'exposició de resultats totes les interaccions —científiques i polítiques— que s'hi donen normalment. La contrapartida que ha significat l'esforç per a agilitzar les publicacions científiques, visible a les revistes més prestigioses en el camp del salut, ha pagat el preu de cert oportunisme i banalitat en les aportacions. L'emergència sanitària provocada per la pandèmia ha engrandit la bretxa, ja existent prèviament, entre les anomenades «ciències dures» i la resta en un sistema orientat a la producció de beneficis (amb el nord de la «patent») i supeditat als interessos empresarials. Cal remarcar la ironia que la descoberta de la vacuna hagi estat facilitada pel camp de la recerca bàsica, i que ha estat la inversió pública la que l'ha impulsada de forma determinant. Comprensiblement, les ciències de la salut han estat considerades prioritàries, mentre que, com ja veurem, les ciències socials també posaven el focus en les primeres afectacions de la pandèmia. Aquesta canalització ha estat sancionada així que s'ha reprès el procés de subvencions i avaluador, tant per l'administració pública com pel sector privat, començant per les beques proveïdes per la banca.

3. LA RESPOSTA IMMUNOLÒGICA

El desplegament de mecanismes biopolítics davant la pandèmia va incloure des del principi la creació de respostes immunològiques, analogia encunyada per Roberto Esposito, com ara les mesures adoptades per a enfortir el poder de preservar la vida individual i de la comunitat que alhora afavoreix la salut del cos polític de l'Estat-nació (Esposito, 2011). Aquesta resposta immunològica comprèn la reacció institucional, la de les poblacions, i per a nosaltres també l'activitat investigadora en general, i la de les ciències socials en particular, primer en la comprensió del virus i la seva transmissió, però també de l'abast de la pandèmia més enllà de la recerca biomèdica i de les estratègies que es podien desplegar per a superar els seus efectes més indesitjables.

Podríem encabir dins d'aquesta resposta decisions clau en el camp de la política econòmica, com va ser descartar les polítiques d'austeritat que es varen

adoptar a la Gran Recessió de 2008 i apostar per programes pal·liatius per a sostenir la inactivitat forçada, com van ser els ERTO, conjuntament amb la injecció de diners que ha representat el programa *Next Generation*. Malgrat tot, cal assenyalar l'existència de greuges comparatius en els ajuts econòmics, corresponents a la situació econòmica dels països de la Unió Europea, i està encara per veure qui es farà amb el gruix dels ajuts econòmics i si aquests realment s'han dirigit, com era el seu objectiu enunciat, a facilitar la transició cap a una economia verda o a mitigar les desigualtats.

El camp de la política educativa ens proveeix d'una òptica privilegiada per a observar aquesta construcció immunològica, en un punt tan essencial com és l'educació per a la reproducció social. Ens servirà de paradigma per a entendre les contradiccions a les quals s'ha vist abocat el sistema. Així, si bé és de destacar la reacció ràpida i unànime de les administracions, en el que podem prendre també com un exemple de governabilitat d'amunt avall —des de la UNESCO i l'ONU fins als Consells Escolars—, al mateix temps que s'apuntava com a prioritària l'adopció de polítiques d'equitat i inclusives, ha passat en canvi de puntetes sobre les raons estructurals que provocaven les desigualtats que pretesament es volen combatre. D'aquesta manera, també aquí es palesava la contradicció en l'èmfasi en l'aplicació de noves tecnologies per a poder donar continuïtat a les classes i el fet que l'escola depassa l'entorn educatiu, oblidant l'assumpció de tasques de tipus assistencial. Així, la insistència en la capacitació digital del professorat i de l'alumnat, i la pretensió d'alfabetització digital de l'entorn familiar no ha pogut resoldre l'evidència que la bretxa digital feia evidents les desigualtats estructurals que se suposava que el sistema educatiu havia de combatre. Per altra banda, igual que s'ha observat per als treballadors del sector sanitari, per al professorat en general la consideració de «personal essencial» i les lloances públiques de reconeixement de la seva tasca van servir per a alimentar un sistema que queia sobre el voluntarisme dels treballadors. No sols no es considerava la dotació material als mitjans tecnològics necessaris per a normalitzar l'ús de les TIC, sinó que s'ometien deliberadament les condicions materials i humanes mínimes de caire estructural que fan possible aquest accés entre les poblacions etiquetades com a «vulnerables», o les limitaven a l'espai físic de l'escola (metres quadrats de l'aula, dotació d'aparells informàtics o la millora de la proporció de professorat per alumne, per exemple). D'aquesta manera, tenim l'efecte pervers que una institució com l'escola pública, defensada com la garantia per a equilibrar les desigualtats de partida dels alumnes, esdevé una peça més de la reproducció de la desigualtat. Res no sembla que hagi canviat, ni en el discurs de les organitzacions supraestatals ni en el de l'administració local, no sols perquè els problemes identificats com a principal impacte de la covid-19 són els mateixos que abans, sinó perquè el discurs, l'enfocament i l'estratègia per fer-los front presenten escasses

diferències, enquadrats en la gestió de riscos i dirigits a la «formació de capital humà» i la pèrdua que la pandèmia pot suposar per satisfer les demandes futures del mercat (mesurades a la fi com a ocupabilitat perjudicada per la capacitat disminuïda). Com hem dit, la narrativa generada per les resolucions supranacionals ha servit de guió per a la resposta de les diferents administracions de l'Estat, com a discurs normatiu i prescriptiu, a més d'hegemònic. D'aquesta manera, es pot veure com el suposat enfrontament que sol presentar-se com a nucli de la tensió de la globalització, és a dir, la pugna entre les institucions supraestatals i l'Estat, es desdibuixa, ja que en l'essencial, en la forma de govern, estan d'acord, en haver adoptat totes un discurs que emana des de dalt, basat en la retòrica de la gestió neoliberal encaminada a «augmentar la resiliència».

Però el desplegament de dispositius institucionals no ha estat ni de bon tros l'única resposta immunològica; en aquest sentit, l'autoorganització popular, de la societat civil, que en aquest volum ha estat il·lustrada per l'estudi de cas dels moviments urbans a la ciutat de València, es pot considerar un exemple modèlic. Ho és com a primera resposta a la situació fora del comú que representava tant la pandèmia en ella mateixa com la declaració de l'estat d'alarma d'uns moviments creats en la seva majoria per a lluitar contra les desigualtats i discriminacions existents. Des de les del barri mateix, objectiu principal de les associacions veïnals més veteranes, fins a les de gènere assumides pel moviment feminista, les d'origen per les associacions antiracistes, les de desigualtats globals pel moviment altermundista o l'antimilitarista. En general tots aquells moviments on conflueixen les lluites intersectorials. El que es va palesar des dels primers moments de la pandèmia era la capacitat d'autoorganització i suport mutu de totes elles, i l'activació de xarxes de solidaritat que reforçaven o creaven vincles veïnals prèviament erosionats. És notable com aquesta mobilització no sols desmentia les precaucions d'una administració tendent a infantilitzar la població, sinó que es veia abocada a contrarestar els efectes perversos que l'administració mateixa estava introduint en la seva voluntat de limitar els estralls de la pandèmia. Serveixi d'exemple el recurs a la comunicació digital que exclouïa o dificultava les persones amb difícil accés o les generacions menys capacitades per a l'ús de les noves tecnologies (confiant moltes vegades que fos en el si de la família on se solucionessin aquestes mancances). En aquest sentit, també es va visibilitzar l'esclatxa generacional dels moviments urbans, amb un avantatge operacional d'aquelles associacions en les quals pesés més el component jove, amb generacions natives digitals. La implantació territorial d'aquests moviments explica també que la lluita per l'espai públic esdevingués un nucli de les accions: des de contrarestar l'acció disciplinària assumida pel veïnatge en els anomenats «policies de balcó» fins a la contradicció que representava la limitació de l'ús de l'espai públic en les restriccions a la mobilitat i la declaració de limitacions horàries per a la

circulació, i l'apropiació de l'espai públic per part d'empreses privades que es va consentir com a torna de l'aturada forçosa que varen patir els negocis de restauració, en forma de terrasses generalment.

Finalment, com dèiem, la recerca en general i la recerca en ciències socials particularment han de ser considerades com a contribucions a la immunologia del cos polític. De sobte, els governants van dipositar les seves esperances en el camp científic. Aquest reconeixement, de vegades utilitzat com a escut protector —pensem en la polèmica sobre l'existència o no del famós «comitè d'experts», al qual se suposava que consultava el govern espanyol—, va exaltar la figura de «l'expert». Fins a cert punt es podia considerar un desplaçament de la responsabilitat biopolítica en l'expert. Una exaltació que contradeïa el menyspreu que el nacionalpopulisme venia projectant en ell com a part de l'elit a la qual es farà causant de tots els mals que pateix el poble. En aquest sentit, la figura del científic ha estat percebuda de manera dual. D'una banda, se n'afavoria l'accés als mitjans de comunicació durant la crisi pandèmica, de manera que de retruc hauria afavorit una certa divulgació científica i capitalitzat la credibilitat que la classe política sembla haver definitivament perdut, i, en menor mesura, de les ciències socials. De l'altra, al contrari, creant lideratges mediàtics més o menys impostats que esdevindran la diana de les ires populistes atiades per l'extrema dreta. Si ens centrem en les ciències socials, utilitzant el cas particular de la sociologia, com hem vist en el capítol en què es recollia la primera reacció al País Valencià i a Catalunya, veiem que de seguida es va orientar a explorar els àmbits on la pandèmia havia tingut més incidència: en el camp de l'educació, en el de la desigualtat social i les relacions de gènere, així com en la incidència en la gent gran o els infants, a més, és clar, dels que abordaven la salut. En el camp de la reflexió científica, també va replicar la tendència a la valoració de conjunt entre febleses i forteses estructurals, cosa que, al seu torn, es va traduir en les respostes que posaven l'èmfasi en el calat de la disrupció que havia representat la pandèmia en contrast amb la inèrcia del sistema. Pensem que aquí l'experiència de la crisi econòmica prèvia té un gran pes, que en el camp de la sociologia havia derivat en les consideracions de tipus «gramscià», en el sentit que un dels reptes en què es trobava la disciplina era donar compte de la transformació radical en la qual les antigues certeses de la societat moderna estan perilclitant i una nova formació social encara per definir està emergint. Una tesi que es troba en la base de l'obra pòstuma del sociòleg alemany Ulrich Beck (2016). La urgència pandèmica es podia considerar tant un retorn al pragmatisme com entendre la pandèmia com la confirmació d'aquesta posició en la qual s'afirmava la fi d'un «món vell» i l'emergència d'un de nou —no gaire galdós, cal dir-ho. Apuntàvem les sospites, però, de fins a quin punt la reorientació de les prioritats en la recerca responien a la situació d'emergència per part de la sociologia —i, extrapolant-ne els resultats,

en general de les diferents disciplines que s'integren a les ciències socials—, o si s'havia de considerar més aviat l'acomodació a unes convocatòries que, com ja hem dit, privilegiaven la recerca en aquests àmbits. Això, sense menystenir la robustesa que prèviament a la pandèmia ja tenien la majoria d'àrees esmentades a la sociologia catalana i valenciana, tant en la sociologia de l'educació com des de la perspectiva de gènere.

4. DESESCALADA I CONSTRUCCIÓ D'UNA «NORMALITAT» IMPOSSIBLE

Recordem ara amb certa ironia l'especulació sobre la forma que adquiriria la crisi econòmica durant la pandèmia i la sortida de la mateixa: el ball de lletres que anaven de la «V» a l'«L», i com aviat es va substituir per l'alfabet grec per a denominar les variants del virus, de la Delta a l'Òmicron. L'amnèsia que ens imposa el ritme accelerat que caracteritza el nou mil·lenni fa que alguns ja hagin oblidat la pomposa declaració propagandística de la «nova normalitat», l'estiu de 2020, quan tot just sortíem del confinament, a meitat del primer any de la pandèmia. Eslògan del que aleshores ingènuament es presentava com l'agulla de la brúixola que marcava el nord de la societat a la fi del confinament, amb una clara vocació performativa. Eslògan que el president socialista, i amb ell del govern d'Espanya, va abraçar impudicament sense fer fàstics a un origen obviat: la visió oportunista d'aprofitar el *momentum* provocat per la crisi com una gran ocasió (de fer negoci).

Aquest era el missatge del llibre en què s'inspirava el discurs polític. El receptari del magnat de Silicon Valley que havia popularitzat a principis de segle XXI el terme dins l'enquadrament neoliberal que significa el discurs de la «resiliència» (McNamee, 2004): no només reeixir de la crisi, sinó aprofitar-la per a sortir-ne enfortits en haver-nos adaptat a les seves condicions. Enfortit... qui?, aquesta és la pregunta crucial. El sistema, no pas la societat o la població, és la resposta òbvia si contemplem els resultats. En el mateix sentit haurem de pensar en l'eslògan del Grand Reset traduït pel «Gran Reinici» difós també aquell estiu de grans i vanes promeses. Fórmula proposada per l'oracle de Davos (Schwab; Malleret, 2020), com una oportunitat de millorar el sistema per sortir de la crisi sociosanitària com si aquest no fos en l'arrel de la mateixa zoonosi que va provocar la pandèmia, ni a les condicions que la varen agreujar —com la privatització i les retallades de la política de l'austeritat prèvies aplicades al sistema sanitari o educatiu—, ni a les desigualtats creades prèviament que expliquen el seu impacte desigual. Totes dues visions encara estaven amarades de l'argument de la «refundació del capitalisme», vot que sentim cada cop que topem de morros amb una de les crisis que, si no l'ha creat el mateix sistema capitalista, ha ajudat a multiplicar. No cal dir que la promesa, que en el seu moment portava associada tota la discussió

sobre la renda mínima garantida, s'oblida tan bon punt com es creu que la crisi ha estat superada.

Si pensem en el desolador panorama que presenta el món quan efectivament donem la pandèmia per finalitzada, veurem que lluny ens trobem de la propaganda política: en comptes del món més inclúsiu que prometien, la desigualtat continua sent desenfrenada; les discussions sobre la redistribució de la riquesa i l'activitat, aparcaades; i la descarbonització en plena reculada, aprofitant la crisi energètica i l'escassetat de gas produïda pel conflicte armat a Ucraïna. I és que, com ja s'assenyalava en l'informe inicial a propòsit de l'autoorganització dels moviments cívics i veïnals a la ciutat de València, i s'ha pogut reiterar en el present volum, la desescalada, com a tornada progressiva a «la normalitat», va significar una relaxació de la tensió social que ha estat aprofitada perquè emmudeixin tots els cants de sirena que ens volien fer creure que s'aproximava un redreçament, o una transformació, revelant-se clarament com el que eren: una manera de protegir el sistema per si de cas la febrada pujava fins a límits que el poguessin posar en perill. El nostre balanç és clar: no hi ha hagut retorn a cap «normalitat» més enllà de les normes mateixes que restringien la mobilitat, imposaven el distanciament social o l'ús de la mascareta, és a dir, a les normes de conducta sanitària adoptades per la contenció de la pandèmia. Fora d'aquest àmbit, no hi ha hagut retorn en el sentit que les condicions econòmiques, i amb elles l'ordre social, si han estat modificades, no ho han estat per a millor.

5. L'AVANTATGE DE LA MIRADA PERIFÈRICA

Anomenem mirada perifèrica tan a la que prové de les ciències socials, en comparació amb les anomenades «ciències dures», com la projecció des de la diversitat local que representen els territoris de parla catalana, caracteritzats per la seva fragmentació administrativa i la manca d'Estat. Cal dir que aquí, l'adjectiu 'perifèric' —en contra del que significaria 'provincià'—, s'erigeix com una alternativa al centre, com una manera de veure diferent de la del centre.

Què aporta una mirada des dels territoris de parla catalana? Primer, un bany d'humilitat i de realitat, que significa les dificultats per a poder recollir dades comparables a tots els cinc territoris considerats, en aquells apartats que s'ho plantejaven —demografia, economia, mobilitat, principalment. Aquesta dificultat ja ens indica una de les característiques principals de la situació d'aquests territoris: la seva dependència d'estats diferents i el grau d'autonomia de les seves respectives administracions. Una dependència que explica la manca de dades comparables i fàcilment accessibles i que a la pràctica ens ha limitat a la revisió als territoris sota l'administració espanyola. Nogensmenys, l'estadística pública de la qual són deutores les ciències socials amb metodologies eminentment

quantitatives és l'expressió de l'articulació de l'Estat mateix. El fraccionament i la dependència dels territoris de parla catalana passa factura en aquest sentit. Però diferències que, com hem vist al capítol demogràfic, es plantejaven d'entrada amb el distint recompte de la mortalitat portat a terme a Catalunya i a la resta d'Espanya (i per tant al País Valencià i a les Illes Balears), en el moment de fer l'informe i per raons de comparabilitat hem apostat al comú denominador lleugerament subenregistrat del conjunt espanyol. No obstant, quan s'ha pogut realitzar, la comparació no ha estat debades, ha resultat útil en un triple sentit: primer, perquè era una manera de copsar les disparitats de societats que han establert sistemes demogràfics, socials o econòmics singularitzats a través de la seva història, encara que similars; segon, i a la inversa, perquè les similituds observades davant la mateixa crisi sanitària, ens assenyalen allò que té de comparable cada territori, però també els trets distintius de la interacció de la pandèmia amb el mitjà social on s'expandeix; i, tercer, perquè —com ens ha fet avinent el capítol geogràfic de la mobilitat— introdueix la perspectiva d'escala en la comparació. Si el marc jurídic era el mateix per als tres territoris peninsulars, i compartien haver esdevingut feia temps «sistemes complexos de reproducció demogràfica», és a dir, que el creixement de la població depèn fonamentalment del saldo migratori més que del creixement vegetatiu, en canvi, els models migratoris previs ja eren prou diferenciats abans de la pandèmia, en directa connexió amb el paper que les migracions (i el turisme) tenen en l'economia de cadascun d'aquests territoris per separat. D'altra banda, la interrupció pandèmica, com hem assenyalat, es caracteritza per la diferència en la incidència de les onades a cada territori, amb ritmes i intensitats dispars, així com per una resposta demogràfica o econòmica desigual, també dependent dels contextos específics anteriors. Comprendre aquestes les diferències i les similituds constitueix una condició de possibilitat de la cultura compartida per aquests territoris diferents.

Finalment, volem remarcar que l'exercici que aquí es presenta partia de la voluntat d'afavorir la recerca multidisciplinària enfocada cap a una mateixa problemàtica d'actualitat —aquí l'impacte de la COVID-19—, com una forma també de cohesionar la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'Institut d'Estudis Catalans, de donar-nos l'oportunitat d'escoltar les veus, de vegades massa llunyanes, de disciplines que, en canvi, són afins i es preocupen pels mateixos fenòmens socials encara que des de punts de partida diferents. També hi havia la pretensió de servei públic, de creació de bé comú, d'una institució com l'Institut d'Estudis Catalans la principal missió fundacional de la qual va ser en el seu moment l'impuls de la recerca d'excel·lència i que cal dir que amb el temps, per diverses raons que no aprofundirem aquí, s'havia anat allunyant tant d'aquesta missió com de la societat que li dona sentit. És a dir, la recerca partia d'una voluntat renovadora de la institució, assumida per la SFCS. No ha estat tampoc ni la primera ni l'única

aportació específica des de l'IEC a la crisi sociosanitària. Amb anterioritat ja s'ha publicat un cicle de conferències que apuntava el mateix objectiu però des de l'espectre més ampli que representaven totes les seccions científiques de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC, 2021), i alguna de les societats filials de l'Institut havia fet gala de la capacitat de resposta ràpida, com ara la Societat Catalana de Geografia (Burgueño, 2021).

Les ciències socials complementen necessàriament la comprensió de la realitat o, si voleu, la lluita contra la incertesa que les ciències de la Naturalesa aporten. A diferència d'elles, però, incorporen un caràcter autoreflexiu i crític, dirigit a la producció del coneixement i crític en el sentit d'abastar les condicions socials que possibiliten aquest mateix coneixement. En el cas de la pandèmia, com hem sostingut, seria difícil explicar tant la seva evolució com la seva incidència si deixéssim de banda el context social on s'ha produït, i les respostes que ha suscitat. Si això val per a l'anàlisi descriptiva, també ho és en la pretensió d'indagació futura, o dit d'una altra manera, per la necessitat de desplegar estratègies de prevenció i de mitigació, anticipant-se en altres situacions semblants. La mirada multidisciplinària es pot considerar com un primer pas cap a la meta desitjable de treballs de recerca interdisciplinaris fora de la pressió del mercat, treballs que precisament una institució com l'IEC es troba en un lloc privilegiat per a promoure i difondre.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AGAMBEN, Giorgio (1998). *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*. Stanford: Stanford University Press.
- ARENDT, Hannah (2017). *Verdad y mentira en la política*. Barcelona: Pàgina Índomita.
- BECK, Ulrich (2016). *The metamorphosis of the World*. Cambridge: Polity Press.
- BURGUEÑO, Jesús [ed.] (2021). *La nova geografia de la Catalunya postcovid*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia - Institut d'Estudis Catalans.
- DOMINGO, Andreu (2018). «Prólogo: “Y por el monte las sardinas, tralará (bis)”». Sobre posverdad y demografía». A: DOMINGO, Andreu [ed.]. *Demografía y posverdad. Estereotipos, distorsiones y falsedades sobre la evolución de la población*. Barcelona: Icaria, p. 7-15.
- DOMINGO, Andreu; BARCELÓ, Mercè (2022). «Epíleg: Ciències Socials i immunologia biopolítica als Països de parla catalana». A: DOMINGO, A.; BARCELÓ, M. [coord.]. *Informe sobre l'impacte de la covid-19. Una mirada multidisciplinària*. Institut d'Estudis Catalans (<<https://covid-19.iec.cat/>>). DOI: 10.2436/15.3000.01.12
- ESPOSITO, Roberto (2011). *Bíos. Biopolítica y filosofía*. Buenos Aires: Amorrortu.

- FOUCAULT, M. (2001a) [1979]. «Naissance de la Biopolitique». Annuaire du Collège de France, 79 année. Histoire des systèmes de pensée, année 1978-79.
- A: FOUCAULT, M. (2001). *Dits et écrits II, 1976-1988*. Paris: Gallimard, p. 818-825.
- FOUCAULT, M. (2001b). *Dits et écrits II, 1976-1988*. Paris: Gallimard, p. 818-825.
- IEC (2021). *Allò que hem après de la covid-19*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, *Informes de l'Institut*, 5.
- MCNAMEE, Roger (2004). *The New Normal*. Nova York: Portfolio.
- SCHWAB, Klaus; MALLERET, Thierry (2020). *Covid-19: The Great Reset*. Ginebra: Forum Publishing.
- ZUBOFF, Shoshana (2019). *The Age of Surveillance Capitalism*. Londres: Profile Books.

INFORMES DE L'INSTITUT

Títols publicats

- 1 Cèlia MARRASÉ i Jordi CAMÍ (coord.), *Canvi climàtic i salut a Catalunya (2019) = Report on climate change and health in Catalonia (2020)*
- 2 Joaquim ARNAU, Salvador CARDÚS, Maria COROMINAS, Andreu DOMINGO, Josep GONZÁLEZ-AGÀPITO, Marc GUINJOAN, Guillem LÓPEZ-CASASNOVAS, Isidor MARÍ i Oriol NEL·LO, *Informe sobre la cohesió social a la Catalunya del segle XXI (2020)*
- 3 Miquel CANALS i Jaume MIRANDA (cur.), *Sobre el temporal Gloria (19-23.01.20), els seus efectes sobre el país i el que se'n deriva (2020)*
- 4 Marc EXPÒSIT-GOY, Ramon BARTRONS i Jaume BERTRANPETIT, *L'edició genòmica i el seu impacte = Genome-editing technologies and their impact (2020)*
- 5 Pere PUIGDOMÈNECH, Àlicia CASALS, M. Teresa CABRÉ, Jaume GUILLAMET i Ramon PINYOL (cur.), *Allò que hem après de la COVID-19 (2021)*
- 6 Àlicia CASALS, Jordi COROMINAS i Josep AMAT (cur.), *Visió des de l'IEC sobre el debat de l'aeroport del Prat (2022)*
- 7 Andreu DOMINGO i Mercè BARCELÓ (cur.), *Les mutacions socials de la COVID-19 (2022)*

ISBN: 978-84-9965-666-3

